

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΖΕΒΕΛΕΚΙΑΔΗ

Νεολιθικοί Οικισμοί της Β. Ελλάδος:

Αρχιτεκτονικές Κατασκευές- Κοινωνικές Δομές

διπλωματική εργασία

Επόπτης: Γεωργία Στρατούλη
Επικουρικός Επόπτης: Σήλια Νικολαΐδου

Βόλος 2002

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 1682/1

Ημερ. Εισ.: 20-05-2004

Δωρεά:

Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ

2002

TZE

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000070519

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι ανθρώπινες κοινωνίες αποτελούν πάντα ένα ιδιαίτερα πρόσφορο για ανάλυση πεδίο. Η προσέγγιση του ανθρώπου και των επιλογών του, πολλές από τις οποίες συνέβαλλαν στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου, είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα, το οποίο, όμως, μόλις τις τελευταίες δεκαετίες άρχισε να διερευνάται συστηματικά.

Ως φοιτήτρια, είχα την τύχη να συνεργαστώ με ανθρώπους, οι οποίοι είχαν ήδη στρέψει τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα προς μία αντίστοιχη κατεύθυνση, εστιάζοντας σε βαθύτερα κοινωνικά θέματα της Νεολιθικής εποχής. Στα άτομα αυτά οφείλεται η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος και η απόφαση της ενασχόλησης με αντίστοιχα ζητήματα διερεύνησης των νεολιθικών κοινωνικών δομών.

Για τη μύησή μου στον κόσμο της Προϊστορίας εν γένει, ευχαριστώ θερμά την Δρ. Γεωργία Στρατούλη, η επαφή με την οποία διεύρυνε τη δυνατότητα της σκέψης μου, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την περίοδο της Προϊστορίας. Οι ατελείωτες συζητήσεις μας αποκάλυψαν το «κενό οξυγόνου», όπως η ίδια το χαρακτήρισε κάποτε, στον τομέα της ανθρώπινης Προϊστορίας και με οδήγησαν σταδιακά στην κατανόηση των πιθανών τρόπων προσέγγισής της. Είναι σαφές πως χωρίς την διαρκή καθοδήγησή της δε θα ήταν δυνατή η ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Θερμές ευχαριστίες χρωστώ, επίσης, στη Σήλια Νικολαΐδου, καθηγήτρια στην έδρα της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, καθώς συνέβαλε αποφασιστικά στην ομαλή σύμπτυξη των πορισμάτων των δύο επιστημών, της Αρχαιολογίας και της Κοινωνιολογίας, αποκαλύπτοντάς μου τα πιθανά σημεία σύγκλισης των δύο.

Σημαντική ήταν και η προσφορά της Α. Οικονόμου, για την παροχή πρόσθετου βιβλιογραφικού υλικού, και της Ε. Γιαννούλη, για τις σχετικές συζητήσεις, που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του μαθήματος «Η Έννοια του Χώρου στην Προϊστορία».

Τέλος, ευχαριστώ όλους, όσοι είχαν την τύχη ή την ατυχία να μοιραστούν τους προβληματισμούς μου, για τη συγγραφή της μελέτης αυτής.

Βόλος, 20/09/2002
Βασιλική Τζεβελεκίδη

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	1
1. Διαδικασίες Νεολιθικοποίησης στη Βαλκανική Χερσόνησο. Βασικά Αρχιτεκτονικά Χαρακτηριστικά των Νεολιθικών Οικισμών.....	7
1.1 Έβδομη – Έκτη χιλιετία π.Χ.	7
1.2 Μέσα Έκτης - Αρχές Τέταρτης Χιλιετίας π.Χ.	11
2. Κοινωνιολογική και Ανθρωπολογική Προσέγγιση της Έννοιας του Χώρου....	17
2.1 Θεωρητικές Προσεγγίσεις.....	17
2.2 Η Έννοια του Χώρου στην Προϊστορία.....	22
3. Οι Τύποι των Νεολιθικών Οικισμών: Η Οργάνωση του Χώρου στις Μαγούλες και στους Επίπεδους Οικισμούς.....	25
4. Διαστάσεις του Χώρου - Στοιχεία Αποτύπωσης των Κοινωνικών Σχέσεων	31
4.1 Εξωτερικές και εσωτερικές οριοθετήσεις των οικιστικών συνόλων.....	32
4.2 Μορφές Διάκρισης του Ιδιωτικού και Δημόσιου Χώρου – Η Έννοια της Ιδιωτικότητας και του Προσωπικού Χώρου	35
4.3 Συγκριτικές Μελέτες του Μεγέθους και της Μακροβιότητας των Κτιρίων... ..	40
4.4 Κτίρια Ιδιαίτερου Χαρακτήρα	45
4.5 Αποθηκευτικοί Χώροι και Τροφοπαρασκευαστικές Περιοχές	48
4.6 Χώροι Ιδιαίτερης Παραγωγικής Δραστηριότητας (Εργαστήρια) – Η Έννοια της Ειδίκευσης.....	52
5. Συμπεράσματα: Όψεις των Κοινωνικών Δομών στη Νεολιθική Εποχή.....	56
Παράρτημα:	
Αναλυτική Παρουσίαση των Αρχιτεκτονικών Δεδομένων.....	69
A. ΘΕΣΣΑΛΙΑ	
1. Αχίλλειο	69
2. Σέσκλο	75
3. Διμήνι.....	83
B. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ - ΘΡΑΚΗ	
1. Νέα Νικομήδεια	93
2. Σέρβια	97
3. Μακρόγιαλος.....	103
4. Μάκρη.....	106
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	111
Εικόνες.....	122

Εισαγωγή

Παρόλο που η αρχαιολογία συγκαταλέγεται από τη φύση της στις ανθρωπιστικές επιστήμες, αν επιχειρήσει κανείς μία σύντομη επισκόπηση της ιστορίας των αρχαιολογικών ερευνών, εύκολα διαπιστώνει πως μέχρι και τα μέσα τουλάχιστον του 20ου αιώνα, αν όχι και τις αμέσως επόμενες δεκαετίες, η αρχαιολογία είχε απομακρυνθεί από τον «ανθρωπιστικό» χαρακτήρα της. Με άλλα λόγια, πρωταρχικούς, ίσως και μοναδικούς, στόχους των αρχαιολόγων αποτελούσαν η καταγραφή και η κατηγοριοποίηση των ευρημάτων, μέσα από μία περιγραφοσυγκριτική αντιμετώπιση του αρχαιολογικού υλικού, προκειμένου αυτό να ενταχθεί σε ένα «δίκτυο γενετικών σχέσεων με σύγχρονα ευρήματα άλλων περιοχών, μέσω τυπολογικών κατατάξεων και στιλιστικών περιγραφών» (Χουρμουζιάδης 1993: 15). Η εξέλιξη και της προϊστορικής αρχαιολογίας, λοιπόν, τουλάχιστον όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στον ελληνικό χώρο, ακολούθησε μία πορεία, η οποία ταυτίστηκε σχεδόν στο σύνολό της με τη διενέργεια καταγραφών των αποκαλυφθέντων αντικειμένων, με άμεσο στόχο την εξακρίβωση των διαφορετικών μορφοτύπων και των ποσοστιαίων κατανομών, που αυτά τα αντικείμενα παρουσιάζουν στο χώρο (Ανδρέου-Κωτσάκης 1987: 57). Χωρίς να αποτελεί φυσικά η παρατήρηση αυτή κανενός είδους μομφή προς τις εργασίες της μέχρι προσφάτως αναπτυσσόμενης και διαρκώς εξελισσόμενης ελληνικής προϊστορικής αρχαιολογίας, είναι απαραίτητο, ωστόσο, να επισημαίνονται οι αδυναμίες των αρχαιολογικών ερευνών.

Καθώς, όμως, η επιστήμη της αρχαιολογίας αποτελεί μία ανθρωπιστική επιστήμη, γίνεται αμέσως κατανοητή η άμεση σύνδεσή της με τον ίδιο τον άνθρωπο, η μελέτη του οποίου αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης και εκδήλωσης ενδιαφέροντος μόλις τις τελευταίες δεκαετίες. Οι καταγραφές των αντικειμένων και εν γένει των ευρημάτων στο σύνολό τους, αποτελούν μία βασική προϋπόθεση της αρχαιολογικής έρευνας. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός πως πρόκειται για ένα από τα στάδια, τα οποία οφείλει να ακολουθήσει η αρχαιολογία, για να προσεγγίσει τους βασικούς στόχους της. Στο σημείο αυτό, λοιπόν, είναι απαραίτητος και ο προσδιορισμός των στόχων, που θέτει κάθε φορά η αρχαιολογική έρευνα. Παρά το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι δεν είναι εφικτό να ομαδοποιήσουμε τους στόχους αυτούς και να προσπαθήσουμε να τους «ταιριάξουμε», σε κάθε περίπτωση, εντοπίζεται κι ένα βασικό στοιχείο, το οποίο είναι σκόπιμο να ενυπάρχει σε όλες τις απόπειρες προσέγγισης του αρχαιολογικού υλικού: η προσπάθεια κατανόησης του

ίδιου του ανθρώπου, ο οποίος δραστηριοποιείται σε μία συγκεκριμένη περιοχή και προβαίνει σε συγκεκριμένες επιλογές, προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες, που προκύπτουν κάθε φορά (Ανδρέου-Κωτσάκης 1987: 58; Heidegger 1997: 100-101). Αντικείμενο μελέτης, συνακόλουθα, της αρχαιολογίας είναι ο ίδιος ο άνθρωπος και όχι μόνο τα αποτελέσματα των πράξεών του, είτε πρόκειται για τα διάφορα τεχνοπράγματα (artifacts), που κατασκευάζει, είτε για τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των χώρων, στους οποίους ζει και δημιουργεί, είτε για στοιχεία, που συμβάλλουν στην κατανόηση της οικονομίας και, τέλος, της ιδεολογίας (Eco 1997). Όλα τα προαναφερθέντα κατάλοιπα αποτελούν τις βασικές πρακτικές, τις οποίες το άτομο ή μία μεγαλύτερη ομάδα χρησιμοποιεί για να μπορέσει να «συνυπάρξει» όχι μόνο με τον υπόλοιπο ανθρώπινο πληθυσμό, αναπτύσσοντας ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, μέσα από την οργάνωση των δραστηριοτήτων του σε διάφορα επίπεδα αλλά και με τον περιβάλλοντα χώρο του, αντιμετωπίζοντάς τον, κατά την άποψη του Γ.Χ. Χουρμουζιάδη, ως ένα «σύστημα προκλήσεων κοινωνικού χαρακτήρα» (Χουρμουζιάδης 1993: 21). Επομένως, μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν αναζητούμε, ως μελετητές του παρελθόντος, μόνο τις τεχνολογικές επινοήσεις της εκάστοτε εποχής αλλά και τους τρόπους διαμόρφωσης των «σύνθετων συνειδήσεων» (Χουρμουζιάδης 1993: 21) των ατόμων, οι οποίες καθορίζουν και τη συμπεριφορά του ατόμου σε σχέση με τις διαφορετικές παραμέτρους της ζωής του.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό πως τα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης οφείλουν να μετατραπούν σε εργαλεία ανάλυσης και προσέγγισης του τρόπου ζωής, των προβλημάτων, που αντιμετωπίζει μία ομάδα στην καθημερινή της ζωή και των λύσεων, στις οποίες καταφεύγει. Με άλλα λόγια, όλα τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι αποτελέσματα της ανθρώπινης σκέψης, καθώς αποτελούν και την υλοποίησή της. Η έμφαση, λοιπόν, του ερευνητικού ενδιαφέροντος θα έπρεπε αναμφίβολα να μετατεθεί στον ίδιο τον άνθρωπο και όχι μόνο στα δημιουργήματά του. Αντίθετα, αυτά πρέπει να μελετώνται και να μετατρέπονται σε οδηγούς των ανθρώπινων πράξεων και των αιτίων τους. Βέβαια, υπάρχει πάντα στον αντίποδα και η άποψη που προτιμά να αφήνει τα ίδια τα αντικείμενα «να μιλούν μόνα τους», χωρίς να επιδιώκονται περαιτέρω ερμηνευτικές απόπειρες (Thomas 2001: 2).

Στο επίπεδο της περαιτέρω ανάλυσης του αρχαιολογικού υλικού, η προϊστορική έρευνα προχώρησε ένα βήμα παραπέρα σε σχέση με τις υπόλοιπες περιόδους της αρχαιολογικής μελέτης, ευνοούμενη, όπως είναι σαφές, και από την ανάπτυξη και εξέλιξη και άλλων ανθρωπιστικών επιστημών, όπως είναι η

Κοινωνιολογία και φυσικά η Ανθρωπολογία. Η μετατόπιση του ευρύτερου ενδιαφέροντος στον άνθρωπο και τις πράξεις του ωφέλησε ιδιαίτερα την προϊστορική αρχαιολογία, η οποία, εξαιτίας της έλλειψης των τόσο πολύτιμων για τις μεταγενέστερες περιόδους γραπτών μνημείων λόγου, αναγκάστηκε να στραφεί σε άλλες κατευθύνσεις, προκειμένου να ανακαλύψει νέες μεθόδους ανάλυσης, ώστε να «δαμάσει» τα «σιωπηλά» σε πολλές περιπτώσεις κατάλοιπα του απώτερου παρελθόντος. Η απουσία γραπτών πηγών, οι οποίες θα αποτελούσαν γνώμονες ανάλυσης και εξακρίβωσης των μελετών, «βοήθησε» κατά μία έννοια την προϊστορία να απομακρύνει τις παρωπίδες της ως τότε αρχαιολογικής μελέτης και να αναζητήσει δάνεια στοιχεία άλλων συναφών επιστημών, για να προσεγγίσει το βασικό ζητούμενο: τον άνθρωπο. Ωστόσο, αρκετοί επιστήμονες, ανατρέχοντας αγωνιωδώς στα εθνογραφικά παράλληλα, «διαβάζουν» αντίστοιχα μοντέλα και για την προϊστορία, φτάνοντας συχνά σε υπεραπλουστεύσεις χωρίς να αντιλαμβάνονται ότι ένα μοντέλο έχει τη δυνατότητα να διαφοροποιηθεί ως ένα βαθμό ή να απορριφθεί, αν το αρχαιολογικό υλικό δε συνάδει με το θεωρητικό υπόβαθρο που χρησιμοποιείται. Η χρήση της ανθρωπολογίας, που τόσο απαραίτητη κρίνεται, τουλάχιστον για τις προϊστορικές μελέτες, μετατρέπεται σε αντίστοιχες περιπτώσεις σε τροχοπέδη, όταν εμποδίζει τους μελετητές να αποδεσμευτούν από αυτή και να αντικρίσουν το αρχαιολογικό υλικό μέσα στο δικό του περιβάλλον, αποκομμένο από τις προλήψεις μεταγενέστερων εποχών.

Είναι μάλλον απαραίτητο στο σημείο αυτό να επισημάνουμε την τόσο πρωτοποριακή για την εποχή της δουλειά του Γ.Χ. Χουρμουζιάδη, ο οποίος ήδη από τη δεκαετία του 1970 επιχείρησε να στρέψει το ερευνητικό ενδιαφέρον προς μία αντίστοιχη κατεύθυνση. Το παράδειγμά του είναι ένα από τα ελάχιστα, αν όχι και το μοναδικό, για τον ελληνικό επιστημονικό κόσμο τη εκείνη χρονική περίοδο. Καθοδηγούμενος φανερά από τη μαρξιστική ιδεολογία, αναζήτησε στο αρχαιολογικό πεδίο, πέρα από τα υλικά πολιτισμικά του κατάλοιπα, τον ίδιο τον άνθρωπο. Οι καινοτόμες απόψεις του αποτέλεσαν έναυσμα για τις μετέπειτα γενεές αρχαιολόγων, οι οποίοι επέλεξαν να ακολουθήσουν έναν παρόμοιο ερευνητικό μονοπάτι. Στο έργο του Γ.Χ. Χουρμουζιάδη είναι εμφανής ο αγώνας του να υπερβεί τη μονομερή στυλιστική ανάλυση των κτισμάτων και των συνοδών αντικειμένων, προς μία πορεία αναζήτησης του διαμορφωμένου κοινωνικού ιστού, επηρεασμένος, όπως είναι φυσικό και αναμενόμενο, από το ιδεολογικό υπόβαθρο που τον χαρακτήριζε. Ωστόσο, πέρα από το αν συμφωνεί ο νεότερος επιστημονικός κόσμος ή όχι με τα προτεινόμενα από

το Γ.Χ. Χουρμουζιάδη σχήματα της κοινωνίας κατά τη νεολιθική εποχή, αυτό που προέχει είναι η επισήμανση μιας διαφορετικής από τις μέχρι τότε συνηθισμένες επιστημονικές προσεγγίσεις, που συνέβαλε σημαντικά στην πορεία των επιστημονικών ερευνών τουλάχιστον στον ελληνικό χώρο.

Μέσα σε ένα αντίστοιχο πλαίσιο αναζήτησης εντάσσεται και η συγκεκριμένη εργασία, όπου θα επιχειρηθεί η ανάλυση ενός συγκεκριμένου τομέα του αρχαιολογικού υλικού, των αρχιτεκτονικών κατασκευών της Νεολιθικής Εποχής στο Βορειοελλαδικό χώρο. Η νεολιθική αρχιτεκτονική θα χρησιμοποιηθεί, στη συνέχεια, ως βασικός άξονα ανάλυσης ενός άλλου επιπέδου των προϊστορικών οικισμών, εκείνου της κοινωνικής οργάνωσης και των σχέσεων, που αναπτύσσονται μεταξύ των κατοίκων ενός οικισμού, μεταξύ διαφορετικών οικισμών και ανάμεσα στους οικισμούς και τον περιβάλλοντα χώρο τους. Οι προϊστορικοί οικισμοί θα αντιμετωπιστούν, για τις ανάγκες του συγκεκριμένου πονήματος, ως εν ενεργεία «κοινωνικοί προϊστορικοί σχηματισμοί» (Χουρμουζιάδης 1995: 168), μέσα στα όρια των οποίων δημιουργούνται και εξελίσσονται οι διάφορες κοινωνικές σχέσεις (Clarke 1977).

Επιλέχθηκε ως αντικείμενο μελέτης η συγκριτική ερμηνεία της αρχιτεκτονικής των οικισμών και ο τρόπος οργάνωσης του χώρου, καθώς είναι σαφές πως ο άνθρωπος αποτυπώνει κάθε δραστηριότητα, αλλά και κάθε πεποίθησή του στο χώρο (Κυριακίδου-Νέστορος 1979), με τον οποίο έρχεται σε επαφή και στον οποίο δραστηριοποιείται κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Θα μπορούσε, με άλλα λόγια, να θεωρηθεί πως στο χώρο, μέσα από τη δημιουργία επιμέρους κτισμάτων και στοιχείων οριοθέτησης, αντικατοπτρίζεται η πρόθεση του ανθρώπου να οργανώσει το σύνολο των δραστηριοτήτων του, η υλική πραγμάτωση της οποίας σχετίζεται άμεσα με τη διαμόρφωση των ποικίλων κοινωνικοοικονομικών στοιχείων. Μέσα από τη μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων θα επιχειρηθεί η αναζήτηση των κοινωνικών μηχανισμών που χαρακτηρίζουν ένα νεολιθικό οικισμό, ο οποίος εκδηλώνει συγκεκριμένες διαθέσεις και προθέσεις, οργανώνοντας το χώρο, στον οποίο κινείται, με τρόπους αντίστοιχους. Επομένως, η κοινωνική οργάνωση αντικατοπτρίζεται στις επιμέρους αρχιτεκτονικές κατασκευές, όπου και γίνονται αντιληπτά τα πρώτα σπέρματα της νεολιθικής ιδεολογίας και κοσμοθεωρίας (Χουρμουζιάδης 1995, 170) αναφορικά με ζητήματα, όπως η ιδιωτικότητα, η εδαφικότητα, η οριοθέτηση του χώρου, ο προσωπικός χώρος και η διάκρισή του από τον αποκαλούμενο δημόσιο

(Sanders 1990), η σχέση με το περιβάλλον, οι επαφές με τους υπόλοιπους κατοίκους του ίδιου οικισμού ή ενός άλλου.

Για την κατάδειξη των κοινωνικών σχέσεων, που εν δυνάμει αναπτύσσονται σε έναν οικισμό, θα χρησιμοποιηθούν παραδείγματα οικιστικών συνόλων της Βόρειας Ελλάδας (στη συγκεκριμένη περίπτωση τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Θράκης), τα οποία καλύπτουν όλο το χρονικό εύρος της Νεολιθικής Εποχής. Συγκεκριμένα, οι θέσεις που θα αποτελέσουν αντικείμενο ανάλυσης είναι οι ακόλουθες:

- Για την περιοχή της **Θεσσαλίας**:
  1. Αχίλλειο
  2. Σέσκλο
  3. Διμήνι
- Για την περιοχή της **Μακεδονίας - Θράκης**:
  1. Νέα Νικομήδεια
  2. Σέρβια
  3. Μακρύγιαλος
  4. Μάκρη

Στόχο της παρούσας εργασίας δε θα αποτελέσει μόνο η προσπάθεια αναζήτησης των κοινωνικών πλεγμάτων της Νεολιθικής Εποχής, αλλά και η αναζήτηση εκείνων των μεθοδολογικών εργαλείων, που θα επιτρέψουν τις αντίστοιχες προσεγγίσεις και την αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων, που μεταφέρει ο δομημένος χώρος και να διαπιστωθεί η συμβολή του στην υλική και συμβολική αναπαραγωγή της κοινότητας (Τσιμπρίδου 1994: 18).

Η πρώτη μεγάλη ενότητα θα αφορά στην συνοπτική παρουσίαση των γενικών χαρακτηριστικών της Νεολιθικής περιόδου, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή όχι μόνο στον ελληνικό χώρο αλλά σε ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο, λαμβανομένης ως μίας γεωγραφικής ενότητας. Στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας θα επιχειρηθεί μία προσέγγιση της έννοιας του χώρου, τόσο από την πλευρά της Κοινωνιολογίας του Χώρου και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, όσο και από την πλευρά της Αρχαιολογίας. Ο προσδιορισμός των τρόπων πρόσληψης του χώρου, του τοπίου και του ευρύτερου περιβάλλοντος από τον ίδιο τον άνθρωπο, πέρα από την εποχή που εξετάζεται, θεωρήθηκε ως απαραίτητο βήμα για τη συνέχιση της σύντομης αυτής έρευνας. Στη συνέχεια, δε θα μπορούσε να αγνοηθεί η αντιμετώπιση του χώρου

κατά τη διάρκεια της Προϊστορίας, όταν πια συμβαίνουν ουσιαστικές αλλαγές στις παραγωγικές και κοινωνικές δραστηριότητες των ατόμων, οι οποίες αναμφίβολα επηρεάζουν και την άποψη τους για το χώρο, στον οποίο κινούνται.

Το κεφάλαιο που ακολουθεί περιλαμβάνει μία σύντομη ανάλυση των δύο βασικών οικιστικών μορφωμάτων κατά τη Νεολιθική περίοδο, της μαγούλας/τούμπας και του επίπεδου εκτεταμένου οικισμού. Η διάκριση των δύο αυτών ειδών οικισμών κρίνεται απαραίτητη, καθώς η οργάνωση των κτισμάτων στο εσωτερικό τους παρουσιάζει μεγάλες διαφοροποιήσεις, οι οποίες δεν μπορεί παρά να επηρεάζουν και τους κοινωνικούς και οικονομικούς σχηματισμούς.

Ακολουθεί η αναζήτηση των μεθοδολογικών εργαλείων, που θα οδηγήσουν στη διερεύνηση των κοινωνικών δεδομένων μίας νεολιθικής κοινότητας. Τα εργαλεία αυτά περιλαμβάνουν τις οριοθετήσεις των οικιστικών συνόλων, τις μορφές διάκρισης του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, τη μελέτη των μεγεθών και της μακροβιότητας των κτιρίων, την αναζήτηση κτιρίων ιδιαίτερου χαρακτήρα, την κατανομή των αποθηκευτικών και τροφοπαρασκευαστικών χώρων και την ταύτιση των χώρων ιδιαίτερης παραγωγικής δραστηριότητας (εργαστήρια). Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζονται τα γενικά συμπεράσματα της εργασίας, όπως επίσης και οι επιπλέον απορίες και τα πρόσθετα ερωτήματα, που θα έχουν πιθανώς προκύψει. Στην τελευταία ενότητα (παράρτημα), θα παρατεθούν αρκετά αναλυτικά, όπου αυτό είναι εφικτό εξαιτίας των δημοσιεύσεων, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των θέσεων, που θα έχουν συζητηθεί.

Απαντήσεις είναι πολύ πιθανό να μη δοθούν μέσα στο πλαίσιο της εργασίας αυτής. Σημαντικό, όμως, κρίνεται και το γεγονός ότι θα πραγματοποιηθεί μία σειρά συζητήσεων για τέτοιου είδους ζητήματα, θα τεθούν νέα ερωτήματα και θα συζητηθούν ξανά τα παλαιότερα και θα επιχειρηθεί μία προσέγγιση, η οποία τελικά μπορεί να αποδειχτεί καίρια και σωστά κατευθυνόμενη ή απόλυτα ακατάλληλη για το σκοπό αυτό. Άλλωστε, η επιστήμη της αρχαιολογίας δεν επιτρέπει τα «μονοπώλια» στην έρευνα. Διαφορετικοί άνθρωποι προσεγγίζουν με διαφορετικό τρόπο και μεθοδολογία τα ίδια υλικά τεκμήρια, διατυπώνουν διαφορετικές υποθέσεις εργασίας, αναζητούν απαντήσεις σε διαφορετικά ερωτήματα. Και όλοι μαζί, στη συνέχεια, επιδιώκουν μία ευρύτερη συζήτηση για τα θέματα που απασχολούν την έρευνα, προκειμένου κάποια στιγμή να αρχίσει να ξεδιπλώνεται το νήμα του παρελθόντος.

Κεφάλαιο 1

Διαδικασίες Νεολιθικοποίησης στη Βαλκανική Χερσόνησο. Βασικά Αρχιτεκτονικά Χαρακτηριστικά των Νεολιθικών Οικισμών

1.1 Έβδομη – Έκτη χιλιετία π.Χ.

Παρόλο που ο «χωρικός» άξονας, βάσει του οποίου θα πραγματοποιηθεί η διερεύνηση των υποθέσεων εργασίας στο συγκεκριμένο πόνημα, μας περιορίζει στην περιοχή που συμβατικά ονομάζεται Βόρεια Ελλάδα, περιλαμβάνοντας, στη μελέτη αυτή, τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και τέλος της Θράκης, θα ήταν μάλλον μία αρκετά σημαντική υπέρβαση στον τρόπο σκέψης, ανάλυσης και χρήσης της προτεινόμενης μεθοδολογίας και, κατά συνέπεια, στην εξαγωγή συμπερασμάτων, να θεωρήσουμε το χώρο αυτό αποκομμένο από το ευρύτερο σύνολο, τουλάχιστον από την άποψη του χώρου, στο οποίο και ανήκει. Με άλλα λόγια, δε θα μπορούσε να παραληφθεί το γεγονός ότι η περιοχή της Βορείου Ελλάδας ανήκει -και όχι μόνο γεωγραφικά, αλλά και πολιτισμικά- στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων. Συγκεκριμένα, κυρίως για την προϊστορία είναι μάλλον απαραίτητο να λαμβάνουμε τουλάχιστον το κεντρικό και νότιο τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου ως ένα σύνολο, χωρίς φυσικά να διαγράφουμε ή να αγνοούμε τις σαφείς διαφορές στις επιμέρους πολιτισμικές εκφάνσεις των επιμέρους τμημάτων της χερσονήσου. Ωστόσο, η γεωφυσική συνέχεια που παρατηρείται με μία πρώτη ματιά σε ένα χάρτη των Βαλκανίων (Εικ. 1) -αν παραμεριστούν προσωρινά οι μεταγενέστεροι πολιτικοί διαχωρισμοί των βαλκανικών κρατών μέσω των εθνικών συνόρων- καταδεικνύει την ουσιαστική ενότητα των διαιρεμένων σήμερα βάσει συνθηκών και συμφωνιών, βαλκανικών περιοχών.

Επομένως, όπως γίνεται αντιληπτό στο χάρτη, η φυσική συνέχεια των ορεινών όγκων στην περιοχή της Μακεδονίας, της Ηπείρου (οροσειρά Πίνδου) και σε εκείνη της Θράκης, όπως παρατηρείται στην περίπτωση της οροσειράς της Ροδόπης, που συνεχίζεται στην περιοχή της Βουλγαρίας, καθώς επίσης και η συνεχής ροή των ποτάμιων υδάτων, όπως γίνεται διακριτό στην πορεία που ακολουθούν ο Στρυμόνας (με την επωνυμία Struma για τη Βουλγαρία), ο Νέστος (με την επωνυμία Μέστα στην περιοχή της Βουλγαρίας), ο Αξιός και ο Έβρος (με την επωνυμία Maritsa επίσης για τη Βουλγαρία), ενισχύουν την πιθανότητα εμφάνισης κοινών πολιτισμικών μορφωμάτων σε μικρότερα γεωγραφικά τμήματα αυτού του συνόλου. Δεν είναι

τυχαίες, λοιπόν, οι ομοιότητες που παρουσιάζονται και κατά τη Νεολιθική Εποχή στον ευρύτερο χώρο των κεντρικών και νοτίων Βαλκανίων, οι οποίες πιθανώς να οφείλονται σε μετακινήσεις ιδεών, νέων «ευρημάτων», ακόμα και ατόμων, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των πολιτισμικών επαφών και των ανταλλαγών ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες.

Για το λόγο αυτό, θεωρήθηκε απαραίτητη από τη γράφουσα και μία σύντομη αλλά σαφής αναφορά στην εικόνα που παρουσιάζει στο σύνολό του ο Βαλκανικός χώρος κατά τη Νεολιθική Εποχή, προκειμένου να αποφευχθεί η δημιουργία μίας εικόνας αποσπασματικής, η οποία θα τείνει να αντιμετωπίσει την «εμφάνιση» και εξέλιξη του νεολιθικού φαινομένου στο Βορειοελλαδικό χώρο ως ένα γεγονός ανεξάρτητο και μεμονωμένο. Ο «κίνδυνος» που ελλοχεύει στη διαμόρφωση μίας αντίστοιχης εικόνας, μπορεί να οδηγήσει ακόμα και στην ενίσχυση των εθνικιστικών εξάρσεων, θεωρώντας κάποιες γεωγραφικές περιοχές των Βαλκανίων περισσότερο ή λιγότερο «πολιτισμένες» από κάποιες άλλες.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να παρουσιαστεί η συζήτηση που επικρατεί γύρω από την εμφάνιση του νεολιθικού φαινομένου στο χώρο των Βαλκανίων. Ωστόσο, καθώς πρόκειται για ένα ζήτημα πολύπτυχο και ιδιαίτερα μακροσκελές, θα περιοριστούμε μόνο σε μία αρκετά σύντομη αναφορά των βασικών απόψεων που επικρατούν, οι οποίες συνοψίζονται σε δύο βασικά μοντέλα, αυτό της αυτόχθονης εξέλιξης και εκείνο που υποστηρίζει την έλευση ξένων στοιχείων από την περιοχή της γειτονικής Ανατολίας, όπου υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για μία πρόωπη εμφάνιση του νεολιθικού τρόπου ζωής ήδη από τη δέκατη και ένατη χιλιετία π.Χ. (Whittle 1996: 39-44). Χωρίς να επιχειρείται η ενίσχυση κάποιας εκ των δύο θεωριών, δε θεωρώ ότι στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας είναι πρόσφορο το έδαφος για την ανάπτυξη μίας συζήτησης αυτού του τύπου, καθώς, σε τελική ανάλυση, ίσως είναι αρκετά δύσκολο να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα, ποιο από τα δύο θεωρητικά ρεύματα πρέπει να απορριφθεί και ποιο τελικά υπερισχύει. Η μακρά εξέλιξη του νεολιθικού φαινομένου στη βαλκανική χερσόνησο οδήγησε, όπως πιστεύουμε, στην εξάλειψη των ιδιαίτερων εκείνων στοιχείων, που μπορούν να «συνηγορήσουν» υπέρ της μίας ή της άλλης άποψης. Τόσο το πέρασμα των χιλιετιών που μας χωρίζουν από την Νεολιθική Εποχή, όσο και η αδυναμία της αρχαιολογικής επιστήμης για μία ολοκληρωμένη και αντικειμενική ερμηνεία των αρχαιολογικών καταλοίπων, που αντιστοιχούν στις επιμέρους περιοχές σε μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο, δεν επιτρέπουν τον απόλυτο διαχωρισμό των εγχώριων χαρακτηριστικών έναντι των

«εισηγμένων», έτσι ώστε να είμαστε σε θέση να μιλήσουμε για εποικισμό ή επιτόπια εξέλιξη του νεολιθικού φαινομένου στην υπό εξέταση περιοχή. Συνακόλουθα, χωρίς να αγνοείται η σημασία του ζητήματος αυτού, θα παραβλέψουμε τις σχετικές συζητήσεις, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν το κύριο θέμα ενός μεταγενέστερου πονήματος.

Σε ό,τι αφορά την παρουσία των νεολιθικών θέσεων στη βαλκανική χερσόνησο, γίνεται αντιληπτή η μεγάλη διασπορά τους στο χώρο (Εικ. 2). Επομένως, αναφερόμενοι αρχικά στην χρονική περίοδο από τα μέσα της έβδομης χιλιετίας π.Χ. έως τα μέσα περίπου της έκτης, εκτός από τον ελληνικό χώρο, το βόρειο τμήμα του οποίου θα απασχολήσει ιδιαίτερο κεφάλαιο¹, ιδιαίτερα πλούσιες σε νεολιθικές επιχώσεις είναι οι περιοχές της Δυτικής και Νοτιοκεντρικής Βουλγαρίας, με σημαντικά λείψανα στις θέσεις Chavdar, στο δυτικό τμήμα της κεντρικής Βουλγαρίας, όπου αναγνωρίζονται πηλόκτιστα οικήματα, ενταγμένα σε ένα ιδιαίτερα πλούσιο φυσικό περιβάλλον, και Karanovo, στη Νοτιοκεντρική Βουλγαρία (Εικ. 6, 7). Η θέση του Karanovo χαρακτηρίζεται από παράλληλες σειρές μονόχωρων πασσαλόπηκτων κτισμάτων, τα οποία χρησιμοποιούνται καθ' όλο το χρονικό διάστημα ζωής του οικισμού. Στις πρώτες φάσεις της θέσης τα κτίρια αυτά παρουσιάζουν ομοιομορφία ως προς την οργάνωσή τους, καθώς εμφανίζουν το ίδιο περίπου μέγεθος, κοινό προσανατολισμό και ένα ελεύθερο χώρο πλάτους τουλάχιστον 5 μέτρων μεταξύ τους. Στο εσωτερικό των κτιρίων έχουν αναγνωριστεί εστίες, ενώ στον οικιακό τους εξοπλισμό ανήκουν αποθηκευτικά αγγεία, μυλόλιθοι και ποικίλα εργαλεία. Στις επόμενες φάσεις του οικισμού γίνονται αντιληπτές αρκετά σημαντικές αλλαγές ως προς την οργάνωση του χώρου. Τα μονόχωρα κτίρια αντικαθίστανται σε αρκετές περιπτώσεις από κτίσματα πολύχωρα, ανάμεσα στα οποία δεν υπάρχει ικανός ελεύθερος χώρος (Champion 1984: 131; Whittle 1996: 57-58; Bailey 2000, 49-50).

Αξιοσημείωτη, επίσης, για την περιοχή της Σερβίας είναι η θέση Divostin, βασικά στοιχεία της οποίας αποτελούν τα υπόσκαφα κτίσματα στις αρχικές της φάσεις, κατασκευασμένα από υλικά όχι ιδιαίτερα ανθεκτικά στο χρόνο (Εικ. 8, 9). Ο εσωτερικός τους εξοπλισμός παρουσιάζεται λιτός, με ελάχιστες εξαιρέσεις κάποιων λάκκων, που περιελάμβαναν λίθινες κατασκευές ή πηλόκτιστα θρανία. Σημαντικές

---

¹ Στην περιοχή της Νότιας Ελλάδας, οι μορφές που παρουσιάζουν οι οικισμοί και γενικότερα η Νεολιθική Εποχή είναι ιδιαίτερα διαφορετικές, με αποτέλεσμα να επιλέγεται σκόπιμα η απουσία σχολίων για τη συγκεκριμένη περιοχή στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας.

αλλαγές διακρίνονται, ωστόσο, στην ακόλουθη χρονική περίοδο, κατά την οποία τα κτίρια χτίζονται πια στο επίπεδο του εδάφους και χρησιμοποιούνται ανθεκτικότερα υλικά για την κατασκευή τους (Εικ. 10) (Whittle 1996: 48-49; Bailey 2000: 55-57).

Στο σημείο αυτό δε θα μπορούσαμε φυσικά να παραλείψουμε και την περίπτωση των Σιδηρών Πυλών του Δούναβη, όπου, όπως αποκαλύπτεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα, οι διαδικασίες νεολιθικοποίησης έχουν ήδη ξεκινήσει από τις προηγούμενες χιλιετίες, όχι μόνο στο επίπεδο ίδρυσης θέσεων με μεγαλύτερη διάρκεια στο χρόνο, χαρακτηριζόμενες από κτίσματα κατασκευασμένα με τρόπο ανθεκτικότερο στο πέρασμα του χρόνου, αλλά και σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης και ιδεολογίας. Οι βασικές θέσεις που αναγνωρίζονται στην περιοχή και αντιστοιχούν στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι οι εξής: Vlasac, Padina, Icoana, Ostrovnul Corbului, καθώς επίσης και οι πρώιμες φάσεις της θέσης Lepenski Vir (Εικ. 11-12). Ωστόσο, πρέπει να παρατηρήσουμε πως οι εγκαταστάσεις στις θέσεις αυτές παρουσιάζουν σημαντικές ιδιομορφίες σε σχέση με τις υπόλοιπες θέσεις που προαναφέρθηκαν, όχι μόνο εξαιτίας του ημι-μόνιμου πιθανώς χαρακτήρα τους, αλλά ακόμη και λόγω των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζουν οι τραπεζοειδείς αρχιτεκτονικές κατασκευές τους. Παρόλα αυτά, όμως, δε θα ήταν εύλογο να αγνοήσουμε τις εξελίξεις στην περιοχή των Σιδηρών Πυλών, καθώς συμμετέχουν στην ευρύτερη διαδικασία δημιουργίας νέων σχέσεων των ομάδων, που βρίσκονται σε μία εγκατάσταση, με τον περιβάλλοντα χώρο του οικισμού. Η ενδοκοινοτική χωροοργάνωση γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετούνται οι ανάγκες και οι επιθυμίες των χρηστών του και να ευνοούνται οι σχέσεις τους με το οικοσύστημα που τους περιβάλλει. Η εμμονή στη χρήση συγκεκριμένων περιοχών, γεγονός που γίνεται αντιληπτό συνολικά στη Βαλκανική χερσόνησο για την περίοδο 7000/6500-5800-5500 π.Χ., είναι εμφανής και στις Σιδηρές Πύλες και μάλιστα για μία συνέχεια αρκετών χιλιετιών (Radovanović 1996; Whittle 1996: 44-46; Bailey 2000: 62-71; Tringham 2000).

Συμπερασματικά, φαίνεται πως, για την υπό εξέταση περίοδο (μέσα έβδομης-μέσα έκτης χιλιετίας π.Χ.), έμφαση δίνεται στη δημιουργία πολυπλοκότερων κοινωνικών περιβαλλόντων, διαφορετικών, όπως είναι αναμενόμενο, μεταξύ τους, αλλά με κοινό στόχο τη δημιουργία ομαδικών ταυτοτήτων, που θα ενώνουν τα άτομα μεταξύ τους ή θα τα διαφοροποιούν. Ο χώρος που χρησιμοποιείται από την εκάστοτε ομάδα αποκτά βασικά χαρακτηριστικά ανάλογα με την οργάνωσή της, τα οποία εκφράζονται και μέσα από τις αρχιτεκτονικές κατασκευές. Ο τρόπος με τον οποίο

εκφράζεται η σχέση των κατοίκων μιας εγκατάστασης με τον περιβάλλοντα χώρο διαφοροποιείται σε κάθε περίπτωση, πράγμα που γίνεται ορατό από τις κατόψεις των θέσεων. Τέλος, είναι αρκετά πιθανές οι μετακινήσεις των ομάδων για την περίοδο αυτή (Whittle 1996), γεγονός που υποδηλώνει και τη διαφοροποίηση των οικισμών στις διάφορες φάσεις ως προς το μέγεθός τους και το ανθρώπινο δυναμικό που υποστήριζαν (Bailey 2000: 74-75).

1.2 Μέσα Έκτης - Αρχές Τέταρτης Χιλιετίας π.Χ.

Κατά την υπό εξέταση χρονική περίοδο, πέρα από την εμφάνιση πιθανών νέων στοιχείων στην οικονομία και στην κοινωνική οργάνωση των νεολιθικών κοινωνιών της Βαλκανικής χερσονήσου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη των ήδη από τις προηγούμενες χιλιετίες εισηγμένων τεχνολογικών μεθόδων και οικονομικο-παραγωγικών πρακτικών. Αναμφίβολα, όπως άλλωστε θα ήταν αναμενόμενο, οι διάφορες μεταβολές σε οποιονδήποτε τομέα ενός νεολιθικού μορφώματος πραγματοποιούνται με διαφορετικούς ρυθμούς, οι οποίοι εξαρτώνται άμεσα και από τον τρόπο διαβίωσης, τον οποίο είχε επιλέξει στο άμεσο παρελθόν. Επομένως, κατά το χρονικό αυτό διάστημα, παρατηρούνται αλλαγές σε ήδη υπάρχουσες συμπεριφορές σε κάποιες περιοχές, καθώς και εισαγωγή νέων στοιχείων σε κάποιες άλλες (Whittle 1996: 73-74; Bailey 2000: 153).

Οι διαφορές σε σχέση με τις προγενέστερες περιόδους εντοπίζονται, πέρα από το επίπεδο της χωροοργάνωσης, με το οποίο θα ασχοληθούμε, και στις οικονομικές πρακτικές, που εφαρμόζουν οι άνθρωποι της εποχής. Χαρακτηριστική είναι, εκτός από την εισαγωγή κάποιων νέων ειδών, όχι ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού, η εντατικοποίηση της καλλιέργειας των ήδη υπάρχοντων φυτικών ειδών, ενώ για κάποιους οικισμούς υπάρχουν ενδείξεις ότι διενεργήθηκαν ακόμα και μονοκαλλιέργειες. Η εντατικότερη εκμετάλλευση της γης γίνεται αντιληπτή και μέσα από τη μελέτη της παραγωγής αποθηκευτικών αγγείων και της ανάπτυξης των γεωργικών εργαλείων. Η παρουσία παραπληρωματικών κτιρίων με αποθηκευτικό χαρακτήρα, καθώς επίσης και αποθηκευτικών λάκκων, σε συνδυασμό με την κατασκευή αποθηκευτικών σκευών μεγάλων διαστάσεων, αποδεικνύουν και μεγαλύτερα γεωργικά αποθέματα (Bailey 2000: 179-180). Εξίσου σημαντικά ως ευρήματα, που ενισχύουν την άποψη των εντατικότερων καλλιεργειών, είναι η

μυλόλιθοι, οι οποίοι αποκτούν μία «μόνιμη» θέση, καθώς εντάσσονται απόλυτα στο δάπεδο των κτιρίων και δε φαίνεται να αποσπώνται από εκεί (Bailey 2000: 180).

Παράλληλα, βασικό στοιχείο αποτελεί και η εκμετάλλευση των αποκαλούμενων «δευτερογενών» προϊόντων των ζώων. Επίσης, σημαντική είναι η πιθανή χρήση των ζώων ως στοιχείων έλξης και μεταφοράς, γεγονός που θα διευκόλυνε και τη γεωργία, καθώς η επεξεργασία του χώματος διευκολύνεται αρκετά. Παράλληλα, η μελέτη των ζωοαρχειολογικών καταλοίπων, προκειμένου να διαπιστωθεί η σύνθεση των κοπαδιών, απέδειξε την ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται στη φροντίδα και διατήρηση των θηλυκών κτηνών έναντι των αρσενικών, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα βοοειδή (Champion 1984: 120; Halstead 1992; Bailey 2000: 182-183). Η παρουσία υφαντικών βαρών και τα αποτυπώματα των αργαλειών αποδεικνύουν, σαφέστατα, την ανάπτυξη της υφαντικής (Bailey 2000: 182-183).

Σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική εξέλιξη, βασικό χαρακτηριστικό των οικιστικών σχηματισμών, οι οποίοι αναπτύσσονται για πρώτη φορά ή εξακολουθούν να υπάρχουν από τους προηγούμενους αιώνες, είναι η ανάπτυξη των μαγούλων, γνωστών για την περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης με την ονομασία «τούμπες»². Ειδικότερα, στον ελλαδικό χώρο αντίστοιχοι σχηματισμοί είναι γνωστοί από την περιοχή του Μακρυγιάλου στην δυτική Μακεδονία, το Μάνδαλο, τους Σιταγρούς στην περιοχή της Δράμας, το Dikili Tash, την Τούμπα Θεσσαλονίκης, το Διμήνι στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, κτλ. Στη νότια Ρουμανία και την βόρεια και βορειοανατολική Βουλγαρία, αναφέρεται ένας ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός αντίστοιχων οικισμών³. Για την Βορειοανατολική Βουλγαρία, χαρακτηριστικά παραδείγματα οικισμών με καθ' ύψος δόμηση είναι οι θέσεις Oncharovo, Polyanitsa, Goljiamo Delčevo, Radingrad και Targovište. Οι οικισμοί αυτοί παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες όχι μόνο ως προς τη μορφή των κτιρίων, αλλά και ως προς την ευρύτερη χωροοργάνωσή τους (Εικ. 3).

Αρχικά, ο οικισμός του Oncharovo, εντοπισμένος στους πρόποδες μίας μικρής οροσειράς, αποτελεί μία περιοχή προστατευμένη από τους ανέμους, με εξαιρετικά πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα. Η διάμετρος της μαγούλας φτάνει περίπου τα 60 μ., ενώ το συνολικό βάθος των ανθρωπογενών επιχώσεων φτάνει τα 4,50 μ., όπου διακρίνονται 13 διαφορετικά στρώματα σε μία διάρκεια ζωής του οικισμού περίπου

² Περαιτέρω συζήτηση για τα βασικά χαρακτηριστικά και την ανάπτυξη των μαγούλων, παρατίθενται στο κεφάλαιο 3.

³ Βλ. σελ. 20-21.

450 χρόνων (Todorova 1982: 112). Στο πρώτο στρώμα κατοίκησης αποκαλύπτονται δυο σειρές μονόχωρων κυρίως κτισμάτων, αποτελούμενες από τρία κτίρια η καθεμιά (Bailey 2000: 157). Όλα τα κτίρια διαθέτουν φούρνους ή εστίες (Todorova 1982: 119). Στην ακόλουθη φάση είναι φανερή μία πιθανή πληθυσμιακή αύξηση, καθώς διπλασιάζεται το μέγεθος του οικισμού. Η αύξηση της έκτασης της θέσης συνεχίζεται και στην φάση III, όπου αναγνωρίζονται εννέα κτίρια, από τα οποία ένα παρουσιάζει 47 διαφορετικού χρώματος επιστρώσεις στο δάπεδό (Εικ. 14) (Todorova 1982: 120-121). Δύο σειρές κτιρίων αντιπροσωπεύουν τη φάση IV, με ιδιαίτερα πυκνή δόμηση στο χώρο. Στο εσωτερικό του οικισμού διαμορφώνεται ένας δρόμος και στην περιφέρειά του κατασκευάζεται ένας περίβολος, στον οποίο διανοίγονται δύο είσοδοι, μία στα βορειοανατολικά και μία στα νοτιοδυτικά (Todorova 1982: 121, 124). Στο στρώμα V αποκαλύπτεται μειωμένη η έκταση του οικισμού και καταργείται ο περίβολος, που αντικαθίσταται από ένα τοίχο ύψους 2,20 μ., κατασκευασμένο από άργιλο και βότσαλα, ο οποίος καλύπτεται, στη συνέχεια, με λίθους. Εντοπίζονται επτά κτίρια συνολικά, με αρκετά ακανόνιστη διάταξη στο χώρο (Todorova 1982: 124-125, Whittle 1996: 90). Η έκταση στην επίχωση VII αυξάνεται και δημιουργείται ένας περίβολος από έμπλεκτα ξύλινα στοιχεία. Κάποια κτίρια πιθανώς διέθεταν εσωτερική αυλή (Todorova 1982: 130). Οι επόμενες φάσεις παρουσιάζουν αντίστοιχες αυξομειώσεις στα μεγέθη των κτιρίων και του οικισμού στο σύνολό του, μέχρι την τελευταία φάση, οπότε ο οικισμός καταστρέφεται από πυρκαγιά (Todorova 1982: 135-143) (Εικ. 15, 16).

Εξίσου εντυπωσιακά είναι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που προέρχονται από το Goljiamo Delčeno, το οποίο εντοπίζεται 70 περίπου χμ δυτικά των ακτών της Μαύρης Θάλασσας. Το συνολικό πάχος των επιχώσεων φτάνει τα 7,4 μ. και αναγνωρίζονται 17 διαφορετικά στρώματα (Todorova 1982: 80, 85). Στην πρώτη φάση χρήσης της θέσης ανήκει ένα σύνολο μικρού μεγέθους υπόσκαφων κτιρίων, μερικά από τα οποία είναι εξοπλισμένα με φούρνους και εστίες (Todorova 1982: 86; Whittle 1996: 81-82). Η διαμόρφωση της μαγούλας ξεκινάει από την επόμενη φάση, όπου αναγνωρίζονται οι σειρές των πασσαλοτρυπών, που περιβάλλουν τμήμα του οικισμού. Στα δυτικά της μαγούλας εντοπίζονται δύο κεντρικές είσοδοι, οι οποίες επιτρέπουν την είσοδο στις εγκαταστάσεις (Todorova 1982: 88-90) (Εικ. 17). Η τρίτη φάση του οικισμού περιλαμβάνει ένα επίμηκες κτίριο σε κεντρική περίπου θέση, το οποίο αποτελείται από δύο χώρους, ανεξάρτητους ο ένας από τον άλλο. Κάποια κτίρια φαίνεται πως ήταν ενοποιημένα μέσω μίας κοινής στέγης (Todorova 1982: 90).

Στην επόμενη περίοδο χρήσης του οικισμού, είναι εμφανή τα ίχνη καταστροφής των κτιρίων εξαιτίας κάποιας πυρκαγιάς. Ωστόσο, είναι ευδιάκριτες τρεις σειρές κτισμάτων, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν μικρά κενά. Το κέντρο του οικισμού διατρέχει ένας δρόμος, πλάτους 2 μ. Στα νοτιοδυτικά αποκαλύφθηκε ένα πηγάδι, το εσωτερικό του οποίου ήταν επενδεδυμένο με ημίσεια κορμών δέντρων (Todorova 1982: 90-93). Οι τρεις σειρές κτιρίων της φάσης IV συνεχίζουν να υπάρχουν και στη V, αλλά αποτελούμενες από κτίρια μικρότερων διαστάσεων (Εικ. 18) (Todorova 1982: 93-95, 97). Στην ακόλουθη φάση δημιουργείται ένα είδος περιβόλου, κατασκευασμένου από ξύλινα στοιχεία (Emplektonwand) (Whittle 1996: 82), που σώζεται στα νότια, βόρεια και δυτικά του οικισμού. Το πηγάδι, πάνω στο οποίο είχε κατασκευαστεί ένα κτίριο στην προηγούμενη φάση, τίθεται ξανά σε λειτουργία και κοντά του υπάρχει ένα μικρό κτίσμα ή ένα είδος σκέπαστρου (Todorova 1982: 97-98). Αλλαγές στην πληθυσμιακή πυκνότητα αναγνωρίζει η Η. Todorova για τους επόμενους πολιτισμικούς ορίζοντες, οι οποίες γίνονται αντιληπτές από την οργάνωση και τα μεγέθη των κτισμάτων (Todorova 1982: 99-106) (Εικ. 19).

Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα οικισμού σε μαγούλα αποτελεί και η θέση Poljanica, όπου έχουν αποκαλυφθεί έξι επάλληλες πολιτισμικές επιχώσεις σε βάθος 3 μ. (Todorova 1982: 144). Η κάτοψη του οικισμού σε όλες του τις φάσεις είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη, δημιουργώντας την εντύπωση ενός λαβυρινθοειδούς σχηματισμού (Bailey 2000: 157). Η πρώτη επίχωση παρουσιάζει την εικόνα ενός απόλυτα συμμετρικού οικιστικού σχεδίου, χωρισμένου σε τέσσερις επιμέρους τομείς. Ανάμεσα στις τέσσερις αυτές περιοχές διέρχονται δύο κεντρικοί δρόμοι, οι οποίοι διασταυρώνονται στο κέντρο του οικισμού. Παρά τη διάνοιξη των δύο μεγάλων οδικών αρτηριών, καθίσταται σαφής η ιδιαίτερα πυκνή δόμηση στις τέσσερις περιοχές. Χαρακτηριστική, επίσης, για τον οικισμό είναι η παρουσία των τριών περιβόλων. Η πρόσβαση στον οικισμό γίνεται μέσω εισόδων και στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα (Εικ. 20) (Todorova 1982: 155-156). Στην επόμενη φάση της εγκατάστασης, αλλάζει ο προσανατολισμός κάποιων κτιρίων. Οι τρεις περίβολοι της φάσης I μοιάζουν τώρα να ενοποιούνται σε ένα αρκετά ενισχυμένο ενιαίο σύνολο (Todorova 1982: 156-157). Η κάτοψη του οικισμού στη φάση III αποδεικνύει τη σημαντική διαφοροποίηση στην έκταση του οικισμού, που αυξάνει δραματικά. Ένας δεύτερος, εξίσου ενισχυμένος περίβολος, περικλείει τον πρώτο, κάνοντας την είσοδο στον οικισμό ακόμα πιο περίπλοκη (Todorova 1982: 157-159). Η κατάργηση του εσωτερικού περιβόλου είναι από τα δύο βασικά χαρακτηριστικά της φάσης IV. Οι

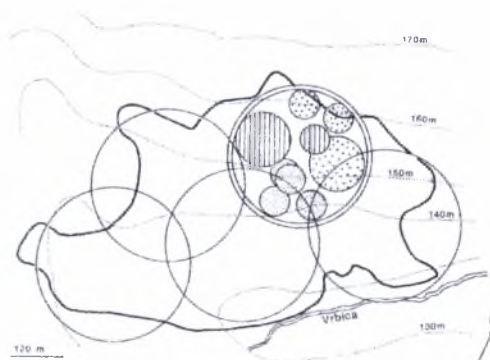
μεγάλες οδικές αρτηρίες του παρελθόντος απουσιάζουν, καθώς φαίνεται να εντείνεται η ανάγκη για πυκνότερη δόμηση του χώρου, με αποτέλεσμα τα περάσματα ανάμεσα στα κτίρια να στενεύουν πολύ. Η διάκριση της θέσης σε τέσσερις τομείς δεν είναι πλέον εφικτή, αφού ο οικισμός αποτελεί ένα σχεδόν ενιαίο σύνολο. Τα μεγάλα κτίρια συνοδεύονται από μικρότερα παραπληρωματικά κτίσματα, που πιθανώς χρησιμοποιούνται ως βοηθητικοί χώροι ή αποθήκες (Todorova 1982: 159). Ο περίβολος καταργείται ολοκληρωτικά στη φάση V, όταν πια επανέρχεται το σύστημα των νησίδων στη δόμηση του χώρου. Ωστόσο, εξακολουθεί να υπάρχει μία σχετική αναρχία στην οργάνωση των κτισμάτων συγκριτικά με τις πρώτες περιόδους (Todorova 1982: 160). Ιδιαίτερα εμφανής είναι η παρουσία μικρότερων παραπληρωματικών κτισμάτων και ο περιορισμός του μεγέθους των κυρίως κτιρίων. Οι επιμέρους τομείς του οικισμού είναι πυκνοκατοικημένοι, χωρίς, ωστόσο, να υπάρχει ένα σαφές πολεοδομικό σχέδιο (Todorova 1982: 160-161). Στην επόμενη χρονική φάση (VII) ολοκληρώνεται η εικόνα του περιφερειακού περιβάλλοντος και ο οικισμός, αν και εξακολουθεί να παρουσιάζει μία πολύ πυκνή διάταξη των κτιρίων, εμφανίζει μία ομοιομορφία στην κάτοψή του. Ένας μεγάλος δρόμος διασχίζει τον οικισμό από Βορρά προς Νότο, ενώ υπάρχει και ένα στενότερο πέρασμα, με προσανατολισμό από ανατολή προς δύση (Todorova 1982: 161-162). Τα μεγάλα κτίρια με τους παραπληρωματικούς χώρους είναι χαρακτηριστικά και για τη φάση VIII (Todorova 1982: 162-163).

Ωστόσο, παρά την αναμφισβήτητη εξάπλωση των οικισμών με καθ' ύψος δόμηση, δεν εξαφανίζονται από το προσκήνιο και οι επίπεδοι οικισμοί. Στον ελληνικό χώρο, επίπεδοι εκτεταμένοι οικισμοί εμφανίζονται στα Βασιλικά, στην κεντρική Μακεδονία, στη Θέρμη, κτλ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της περιόδου, εντοπισμένο στην περιοχή της Σερβίας, αποτελεί το Selevac, το οποίο έχει ερευνηθεί σε αρκετά μεγάλο βαθμό. Ο οικισμός αναπτύσσεται σε τέσσερις βασικές αρχιτεκτονικές φάσεις, οι οποίες αφορούν μία χρονική έκταση τουλάχιστον 700 χρόνων, με έναρξη από τα τέλη της έκτης χιλιετίας π.Χ. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρατήρηση των ουσιαστικών αλλαγών, που διαπιστώνονται στην χωροοργάνωση του οικισμού στις επιμέρους πολιτισμικές φάσεις (Whittle 1996: 105; Bailey 2000: 162). Οι ύστερες φάσεις του Selevac διακρίνονται από την τάση για την κατασκευή μονιμότερων κτιριακών εγκαταστάσεων, που εμφανίζουν περισσότερο προσεγμένη και μελετημένη κάτοψη, έτσι ώστε να εξυπηρετούνται οι ανάγκες των χρηστών του οικισμού με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Η τάση αυτή γίνεται αντιληπτή μέσω της κατασκευής

ιδιαίτερα στατικών τοιγίων (Tringham-Stevanović 1990: 108). Η δόμηση των νέων κτιρίων στον οικισμό αυτό πραγματοποιείται πάνω στα θεμέλια των πρωιμότερων κτισμάτων, δημιουργώντας κατ' αυτό τον τρόπο μία διάρκεια στη χρήση του χώρου (Chapman 1990: 25-26; Whittle 1996: 105; Bailey 2000: 162). Η R. Tringham αναφέρει ότι η οργάνωση των κτιρίων στο Selevac σε παράλληλες σειρές και μάλιστα στην ίδια θέση με εκείνη των προηγούμενων φάσεων, αντιστοιχεί στην χωροοργάνωση που εμφανίζουν οι οικισμοί σε μαγούλες, όπως φάνηκε από την περιοχή της βορειοανατολικής Βουλγαρίας τουλάχιστον (Tringham-Krstić 1990: 587). Στις φάσεις αυτές χαρακτηριστική είναι η έμφαση που δίνεται στην εσωτερική διαίρεση των κτιρίων, τα οποία γίνονται κέντρο αρκετών δραστηριοτήτων, όπως η τροφοπαρασκευή, η παραγωγή κεραμικών σκευών, η αποθήκευση και η παραγωγή άλλων τεχνέργων. Αρκετά κτίρια περιελάμβαναν φούρνους. Οι παραγωγικές δραστηριότητες, βάσει των απόψεων των ανασκαφέων, διαδραματίζονταν στους βαθύτερους χώρους των κτιρίων, οι οποίοι δεν ήταν άμεσα προσβάσιμοι (Tringham-Stevanović 1990: 112). Στις πρώιμες φάσεις του οικισμού, η αποθήκευση τροφών γινόταν, πιθανώς, σε λάκκους επενδεδυμένους με πηλό, οι οποίοι απαντούσαν σε εξωτερικούς χώρους, ενώ αργότερα βρέθηκαν μεγάλα αποθηκευτικά σκεύη, τα οποία μάλιστα είχαν εμπηχθεί σταθερά στο δάπεδο των κτισμάτων ή σε αγγεία που τοποθετούνταν σε ένα είδος παταριού (Tringham-Krstić 1990: 114).

Στην περιοχή της Ανατολικής Ουγγαρίας, αρχικά οι οικισμοί εξακολουθούν να αποτελούνται από μικρές συστάδες κτιρίων, ενώ μόλις σε μεταγενέστερες περιόδους γίνονται εμφανείς οικισμοί με καθ' ύψος δόμηση, όπως στις θέσεις Szakálhát, Lebő-Felsőhalom και Csanytelek-Újhalastó (Bailey 2000: 168-169).

Υποθετική αποκατάσταση της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης του Selevac, βάσει των γενεαλογικών δεσμών.

(Whittle 1996: fig. 4.12)

Κεφάλαιο 2

Κοινωνιολογική και Ανθρωπολογική Προσέγγιση της Έννοιας του Χώρου

2.1 Θεωρητικές Προσεγγίσεις

Ο χώρος αποτελεί μία έννοια πολυσύνθετη, ανάλογα με το οπτικό πρίσμα, βάσει του οποίου θα επιλέξει κανείς να τον προσεγγίσει. Αντίστοιχα, τα θεωρητικά σχήματα, που προτείνονται σχετικά με τις δυνατές αναγνώσεις του χώρου, έτσι ώστε να καταστεί εφικτή η διαμόρφωση μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας, ποικίλλουν ανάλογα με το θεωρητικό υπόβαθρο του εκάστοτε επιστήμονα και τις διαστάσεις, που ο ίδιος αναγιγνώσκει στο υπό εξέταση αντικείμενο, όταν έρχεται αντιμέτωπος με αυτό. Ο προβληματισμός για το χώρο που μας περιβάλλει και τον τρόπο, με τον οποίο αυτός μπορεί να οργανωθεί, έτσι ώστε να αξιοποιηθούν τα θετικά του στοιχεία και να εξαιρεθούν τα αρνητικά, αποτελεί ένα ζήτημα επίκαιρο για κάθε περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας. Σύμφωνα με την άποψη του E. Leach, «οι άνθρωποι έχουν μία βαθιά ψυχολογική ανάγκη να νιώσουν ασφάλεια και αυτό συμβαίνει όταν γνωρίζουν πού βρίσκονται» (Leach 1993: 87; Pearson-Parker and Richards 1994: 6).

Ο κάθε άνθρωπος βιώνει το χώρο σε σχέση αρχικά με το ίδιο του το σώμα και, στη συνέχεια, δημιουργώντας κάποια σταθερά σημεία προσανατολισμού. Ο χώρος θεωρείται πως δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από μία διαστολή του πεδίου παρουσίας μας και έτσι το σώμα μας παραμένει ο ουσιαστικός παράγοντας πρόσληψης παραστάσεων, άρα και του χώρου. Καθώς, λοιπόν, κινούμαστε μέσα στο χρόνο και στο χώρο, αντιλαμβανόμαστε το περιβάλλον γύρω μας, όπως πιστεύουν οι ειδικοί μελετητές, με ένα τρόπο αντίστοιχο με εκείνο που αντιλαμβανόμαστε το σώμα μας. Με άλλα λόγια, καθώς κατανοούμε πως τα επιμέρους σημεία του σώματός μας εξυπηρετούν διαφορετικές ανάγκες και έχουν άλλου τύπου λειτουργίες, μεταφέρουμε τα «συμπεράσματα» αυτά και στην έννοια του χώρου, διακρίνοντας διαφορετικούς χώρους για διαφορετικούς σκοπούς (Σφαέλλος 1991: 60; Pearson-Parker and Richards 1994: 10).

Ο χώρος ως γνωστικό αντικείμενο αντιμετωπίστηκε στις προηγούμενες δεκαετίες ως μονοπώλιο των αρχιτεκτόνων και των πολεοδόμων, ενώ πρόσφατα ξεκίνησαν να ασχολούνται με το πεδίο αυτό οι ανθρωπολόγοι, οι κοινωνιολόγοι και φυσικά οι αρχαιολόγοι, καθώς έγινε αντιληπτός ο ρόλος, τον οποίο διαδραματίζει σε

όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής του ατόμου, αδιάφορα από την εποχή που εξετάζεται. Τα ερωτήματα, που αφορούσαν στη σχέση του χώρου με την ομαλή ή μη ανάπτυξη του κοινωνικού ιστού, έγιναν πλέον συνείδηση των μελετητών, οι οποίοι αποδέχτηκαν το δομημένο χώρο ως ένα ζωντανό κομμάτι της κοινωνικής οργάνωσης. Οι διαφορετικές ιδεολογικές τοποθετήσεις των ερευνητών του χώρου ως προς την προτεραιότητα της ύλης ή του πνεύματος, οδήγησαν στη διατύπωση υποθέσεων, ακραίων κάποιες φορές, σχετικά με την υπεροχή των κανόνων υλικής ή ιδεατής πραγματικότητας, καθοριστικών για την οργάνωση του χώρου (Τσιμπιρίδου 1994: 6). Για παράδειγμα, ο Amos Rapoport ονομάζει τις κοινωνικοπολιτιστικές δυνάμεις *πρωταρχικές* και τις υπόλοιπες *δευτερεύουσες* ή *τροποποιητικές* (Rapoport 1976: 73). Το βέβαιο πάντως είναι ότι ανάμεσα στο χώρο και την κοινωνία αναπτύσσεται ένας διαρκής «διάλογος» (Τσιμπιρίδου 1994: 8), μία «αμφίδρομη σχέση, στην οποία η κάθε πλευρά αντανακλά την άλλη και αναγνωρίζεται μέσω αυτής» (Ζαρκιά 1992: 75). Η δόμηση του χώρου είναι αποτέλεσμα σκέψης, ενώ, ταυτόχρονα, ο χώρος δημιουργείται, προκειμένου να μπορεί ο άνθρωπος να σκέφτεται και να δρα (Pearson-Parker and Richards 1994: 2).

Συνακόλουθα, η συνεργασία των επιμέρους επιστημονικών κλάδων πάνω στην έννοια του χώρου οδήγησε στην αντιμετώπισή του ως «*συνολικού αντικειμένου*» (Ζαρκιά 1992: 76), το οποίο, αφενός αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό για ολόκληρο το ανθρώπινο είδος και αφετέρου, φέρει τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ομάδας, που το διαπλάθει ανάλογα με τις ανάγκες της και τις πεποιθήσεις των μελών της (Νικολαΐδου 1993: 215). Ο χώρος αντιμετωπίζεται ως «πολιτισμικό παράγωγο, το οποίο προκύπτει από το συνδυασμό κοινωνικών γεγονότων, στοιχειωδών αναγκών και συμβολικής σκέψης» (Ζαρκιά 1992: 77). Ο Bromberger θεωρεί ότι ο χώρος είναι μια «χωροποίηση της κοινωνικής δομής», ενώ ο Lefebvre τον χαρακτηρίζει ως την «προβολή της κοινωνικής οργάνωσης στο έδαφος» (Ζαρκιά 1992: 77).

Ο ανθρωπογενής χώρος, αυτός στον οποίο ο άνθρωπος έχει επέμβει είτε με την κατασκευή, είτε με την εγκαθίδρυση συμβόλων ή με την εγκατάσταση ενός συνόλου λειτουργιών και σημασιών, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ο «εξημερωμένος χώρος» (Ζαρκιά 1992: 76), σε αντίθεση με τον «άγριο» (Hodder 1990). Η δόμηση ενός συγκεκριμένου χώρου, λοιπόν, ικανοποιεί αφενός την ανάγκη του ανθρώπου να έχει ένα σταθερό σημείο αναφοράς και αφετέρου δημιουργεί ένα είδος προσανατολισμού μέσα στην ομοιογένεια του ευρύτερου περιβάλλοντος. Επιδιώκεται, επομένως, όπως υποστηρίζουν οι ψυχολόγοι, ο διαχωρισμός μιας

οργανωμένης μορφής, στην περίπτωση που εξετάζουμε των αρχιτεκτονικών κατασκευών, από το ουδέτερο φόντο, πάνω στο οποίο προβάλλεται (Σφαέλλος 1991: 46).

Αυτού του τύπου οι διαπιστώσεις οδήγησαν τους μελετητές των «ανθρωπιστικών» επιστημών να αναζητήσουν και άλλα επίπεδα στη χρήση και τη λειτουργία του χώρου, σε αντίθεση με την αρχιτεκτονική, η οποία θεώρησε το χώρο ως ένα αυτόνομο στοιχείο, το οποίο καθορίζει τη ζωή των ατόμων, δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στη σπουδαιότητα του σχεδιασμού. Η συζήτηση, ωστόσο, αναφορικά με την αντιστοιχία του χωρικού στοιχείου με το κοινωνικό, απαιτεί μεθοδολογικά εργαλεία, προερχόμενα από όλες αυτές τις επιμέρους επιστήμες, και συνδυασμό των τεθέντων ερωτημάτων, έτσι ώστε να προκύψουν νέα, που θα απαιτούν σαφέστερες και πιο ολοκληρωμένες απαντήσεις. Οι δύο βασικές ομάδες, στις οποίες χωρίστηκαν οι μελετητές της έννοιας του βιωμένου χώρου, είναι από τη μία εκείνη, για τους οπαδούς της οποίας το περιβάλλον είναι ο καθοριστικός παράγοντας για την οργάνωση της ζωής του ανθρώπου, οδηγούμενη συχνά σε ένα είδος περιβαλλοντικού ντετερμινισμού, και από την άλλη εκείνη, που πρεσβεύει ότι υπάρχει μία διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και το χώρο που τον περιβάλλει, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στα επίπεδα της βιολογικής και ψυχολογικής αντίδρασης του ατόμου μέσα στο δομημένο και μη χώρο (εξασφάλιση προσωπικού χώρου, ιδιωτικότητας, τάσεις εδαφοκυριαρχίας και συνωστισμός). Η πρόσφατη ανάγκη για τη μελέτη της κοινωνικής ψυχολογίας μέσα από τον τομέα της ηθολογίας, οδήγησε σε συγκριτική μελέτη των διάφορων οργανισμών, για να διαπιστωθεί σε γενικό επίπεδο, ποιοι είναι οι μηχανισμοί συμπεριφοράς του κάθε ζώντος οργανισμού και πώς εκδηλώνονται σε σχέση με το χώρο, καταδεικνύοντας τελικά την ύπαρξη κάποιων κοινών και πρωταρχικών σχέσεων και εξαρτήσεων του ανθρώπου με το περιβάλλον (Νικολαΐδου 1993: 216-217).

Ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό παράδειγμα σχετικά με την αλληλεξάρτηση, ανάμεσα στη χωρική και κοινωνική δομή, παρουσιάζεται στο έργο του Cl. Levi-Strauss «Θλιβεροί Τροπικοί», όπου, ο συγγραφέας αναφερόμενος στην οργάνωση του ινδιάνικου χωριού Μπορόρο, παραθέτει: «από ψηλά ήταν όμοιο με τη ρόδα ενός αμαξιού, της οποίας τον κύκλο σχημάτιζαν τα σπίτια της περιφέρειας, τα μονοπάτια ήταν οι ακτίνες της ρόδας και το κέντρο τους, δηλαδή το σημείο από το οποίο περνούσε ο άξονας, ήταν το σπίτι των ανδρών... Τα ημίσεα δε ρυθμίζουν μόνο τους

γάμους (κάθε τμήμα είναι μία γαμήλια ομάδα), αλλά και άλλες πλευρές της κοινωνικής ζωής...»(Levi-Strauss 1979: 190-192).

Είναι εύκολο, ωστόσο, να αντιληφθεί κανείς ότι ο βαθμός, στον οποίο παρουσιάζεται η αλληλεξάρτηση χώρου και κοινωνικής οργάνωσης, διακρίνεται από ένα ανεξάντλητο πεδίο διαβαθμίσεων και δεν εντοπίζεται ομοιόμορφος σε όλες τις κοινωνικές ομάδες (Sanders 1990: 44; Pearson-Parker and Richards 1994: 4,). «Λαοί που ανήκουν σε διαφορετικούς πολιτισμούς, ζουν σε διαφορετικούς αισθητηριακούς κόσμους (...) όχι μόνο δομούν διαφορετικά το χώρο, αλλά και τον αντιλαμβάνονται διαφορετικά, αφού το αισθητήριό τους είναι “προγραμματισμένο” με διαφορετικό τρόπο» (Hall 1993: 171). Το πεδίο/χώρος, που ορίζει η εκάστοτε κοινωνική ομάδα, μπορεί να είναι περιορισμένο και μόνιμο ή ευρύτερο και εποχιακό. Οργανώνεται, ονομάζεται, σημασιοδοτείται και, τέλος, φέρει τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης, που είναι και η γενεσιουργός του αιτία. Οι ορισμοί που δίνονται από μία ομάδα για έννοιες, που αφορούν τον οικιστικό ή υπαίθριο χώρο ή για κατηγορίες του μέσα/έξω, πάνω/κάτω, δεξιά/αριστερά, για τις αναπαραστάσεις δηλαδή του χώρου, διαφέρουν από αυτές άλλων ομάδων. Ο δομημένος χώρος δεν αποτελεί, επομένως, μόνο μία υλική πραγματικότητα για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών του ανθρώπου (για στέγαση και ασφάλεια), αλλά είναι ταυτόχρονα μία συμβολική πραγματικότητα, που μεταδίδει μηνύματα, λιγότερο ή περισσότερο ευανάγνωστα κάθε φορά, που αφορούν τις σχέσεις παραγωγής, τις σχέσεις συγγένειας, τις διαδικασίες μετάβασης και αλλοιώσεων (Σφαέλλος 1991: 20; Hodder 1992; Ζαρκιά 1992: 79).

Όπως επισημαίνει η Κ. Ζαρκιά (1992), ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του χώρου είναι η αδράνεια στην προσαρμογή των κοινωνικών μεταβολών. Με άλλα λόγια, παραμένει αμετάβλητος στις πρώτες ενδείξεις μιας μεταβολής, για να μεταβληθεί με τη σειρά του σε ένα δεύτερο χρόνο, κρατώντας, όμως, μερικές φορές και στοιχεία της προηγούμενης κατάστασης. Αυτή του η ιδιότητα τον καθιστά σημαντικό ως πηγή πληροφοριών, καθώς συγκεντρώνει και διαφυλάττει την αναπαράσταση και την αντανάκλαση των κοινωνικών γεγονότων για χρόνο μεγαλύτερο από την πραγματική ζωή τους. Άλλοτε πάλι οι αλλαγές που επισυμβαίνουν στον χώρο, δηλώνουν και την έναρξη των κοινωνικών μεταβολών.

Προκειμένου να αναλύσουμε τον τρόπο, με τον οποίο εκδηλώνονται οι κοινωνικές αντιλήψεις πάνω στο δομημένο χώρο, είναι απαραίτητη η διερεύνηση των επιμέρους στοιχείων, που αποτελούν στο σύνολό τους τις αιτίες μορφοποίησής του.

Ως τέτοια στοιχεία αναγνωρίζονται το κλίμα και η τοπογραφία, που ανήκουν στους φυσικούς παράγοντες και δεν διαφοροποιούνται, τα διαθέσιμα υλικά, το τεχνολογικό επίπεδο και οι οικονομικές πηγές και μέσα (χρόνος και ανθρώπινο δυναμικό), η λειτουργία και, φυσικά, οι πολιτισμικές συμβάσεις, που εξαρτώνται από την εκάστοτε κοινωνική ομάδα (Sanders 1990: 44). Το τελευταίο στοιχείο, οι πολιτισμικές συμβάσεις, δηλώνει σε μεγάλο βαθμό και το είδος της κοινωνικής οργάνωσης, καθώς καθορίζει τη συμπεριφορά της κάθε ομάδας. Η αρχιτεκτονική, όπως ακριβώς και η γλώσσα, σύμφωνα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις της σημειολογίας, είναι φορτισμένη με ένα σύνολο σημείων, που επιτρέπουν τη μετάδοση των πληροφοριών. Επομένως, το νόημα των πληροφοριών αυτών μεταφέρεται με ένα συγκεκριμένο σύστημα συμβάσεων ή κωδίκων, που μπορούν να γίνουν αντιληπτά, μόνο εφόσον αποκωδικοποιηθούν σωστά από τους χρήστες (Sanders 1990: 46-7).

Μελετώντας το δομημένο χώρο, αποκαλύπτονται βασικές συμπεριφορές, λοιπόν, μιας ανθρώπινης ομάδας, η οποία υποχρεούται να «θεσπίσει» κάποιους κώδικες και «νόμους», προκειμένου να κατορθώσει να επιβιώσει και να εξελιχθεί. Ωστόσο, οι επιστήμες της κοινωνιολογίας και της περιβαλλοντικής ψυχολογίας, ασχολούμενες με τη δόμηση και την οργάνωση του χώρου σε ένα επίπεδο περισσότερο θεωρητικό, αποδίδουν σε αυτό, κάποια βασικά χαρακτηριστικά, τα οποία προέρχονται από εγγενείς τάσεις του ανθρώπινου (και όχι μόνο) είδους. Έτσι, αναγνωρίζουμε με μία πρώτη ματιά σε ένα οργανωμένο χώρο την ανάγκη αρχικά του κάθε ατόμου ή ομάδας να προσδιορίσει με ουσιαστικά όρια το χώρο μέσα στον οποίο δραστηριοποιείται, μετατρέποντάς τον, κατά μία έννοια, σε κτήμα του/της. Στη συνέχεια, είναι εμφανής η τάση να διακρίνεται ο αποκαλούμενος δημόσιος χώρος από εκείνον, που διαθέτει έναν περισσότερο ιδιωτικό χαρακτήρα. Εντοπίζονται στοιχεία του χώρου, τα οποία μπορεί να χρησιμοποιούν περισσότερα από ένα μέλη μιας ομάδας από κοινού, αλλά επίσης διαφαίνονται και περιορισμοί ως προς την προσπελασιμότητα κάποιων άλλων τμημάτων του δομημένου χώρου, τα οποία προορίζονται για ένα μικρότερο αριθμό ατόμων. Επιπλέον, η έννοια του ιδιωτικού περιπλέκεται με εκείνη της εδαφοκυριαρχίας, η οποία είναι έμφυτη σε κάθε ζωντανό οργανισμό και του ζωικού βασιλείου (Sanders 1990). Ωστόσο, καθώς τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά του χώρου αποτελούν μερικά από τα βασικότερα μεθοδολογικά εργαλεία που θα χρησιμοποιηθούν, προκειμένου να διερευνηθεί η κοινωνική οργάνωση, κρίνεται σκόπιμη η εκτενέστερη αναφορά σε αυτά, σε άμεση συσχέτιση αυτή τη φορά με τους υπό εξέταση οικισμούς, έτσι ώστε να διαπιστωθεί αν

μπορούμε να διακρίνουμε κάποια από αυτά στους προϊστορικούς οικισμούς ή όχι, και ποιος είναι ο ρόλος που διαδραματίζουν, όταν μπορούν να εντοπιστούν.

2.2 Η Έννοια του Χώρου στην Προϊστορία

Στην προηγούμενη ενότητα παρακολουθήσαμε την πορεία και τον τρόπο προσέγγισης που χρησιμοποίησαν οι ανθρωπιστικές επιστήμες, αναφορικά με την έννοια του δομημένου χώρου. Στο σημείο αυτό, χρήσιμη θα ήταν και μία αναφορά στις αλλαγές, που συμβαίνουν στην οργάνωση του χώρου, κατά τη μετάβαση από τις δύο πρωιμότερες περιόδους της ανθρώπινης προϊστορίας, την Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική, προς την περίοδο που εξετάζουμε, τη Νεολιθική. Η αντιπαραβολή των τρόπων, με τους οποίους οι ανθρώπινες ομάδες αντιμετώπιζαν και βίωναν το περιβάλλον γύρω τους, λίγο πριν την έναρξη της αποκαλούμενης διαδικασίας της «νεολιθικοποίησης», αναμφίβολα θα αποτελέσει πρόσθετη βοήθεια για την κατανόηση της σχέσης των νεολιθικών με το χώρο, που τους περιβάλλει.

Η έντονη κινητικότητα των προηγούμενων περιόδων και η δημιουργία ημιμόνιμων εγκαταστάσεων φαίνεται να διαφοροποιείται δραστικά, για τον Βορειοελλαδικό χώρο, ήδη από την αρχή της έβδομης χιλιετίας π.Χ. Ωστόσο, κατά τις προηγούμενες χιλιετίες, είναι δυνατό να αναγνωρίσει κανείς στοιχεία, που παραπέμπουν στην ύπαρξη κοινωνικής οργάνωσης και στην αναζήτηση νέων τρόπων έκφρασης της ταυτότητας κάθε ομάδας, με μεθόδους περισσότερο ή λιγότερο ανθεκτικές στο πέρασμα του χρόνου. Πέρα από τα υπόλοιπα στοιχεία υλικού πολιτισμού, που χρησιμοποιούνται σε κάθε περίοδο, η ανάγκη του ατόμου να εκφράζει με συμβολικά μέσα την ιδιαίτερη ταυτότητά του (Hodder 1992), γίνεται κατανοητή και μέσα από τις ταφικές πρακτικές. Συγκεκριμένα, είναι πραγματικά αξιοσημείωτοι οι ενταφιασμοί, είτε ολόκληρων σκελετών, είτε τμημάτων τους, που προέρχονται από ανακομιδή των οστών της πρωτογενούς ταφής, στην είσοδο των σπηλαίων, που χρησιμοποιούνται ως χώροι ιδιαίτερης δραστηριότητας, τουλάχιστον κατά τη Μεσολιθική Εποχή και εξής, όπως συμβαίνει στο σπήλαιο Φράγγχι της Αργολίδας.

Ακόμα και στην περίπτωση των σπηλαίων (βλ. Φράγγχι Αργολίδας, Θεόπετρα Καλαμπάκας, κτλ), είναι αρκετά έντονες οι στενές σχέσεις, που αναπτύσσει μία ομάδα με το συγκεκριμένο χώρο. Από την προσεκτική μελέτη της στρωματογραφίας των σπηλαίων, διαπιστώνει κανείς τα σύντομα χρονικά κενά, που υπάρχουν. Δε θα

επιδιώξουμε στο σημείο αυτό να αναλύσουμε τη χρήση και τη λειτουργία των σπηλαίων ως χώρων δραστηριότητας. Αυτό που μας ενδιαφέρει στην προκειμένη περίπτωση είναι το γεγονός της διαρκούς επιστροφής σε ένα συγκεκριμένο χώρο και η επένδυση σε αυτόν τμήματος του παρελθόντος/ιστορίας της ομάδας, μέσα από τον ενταφιασμό των ανθρώπινων οστών, των προγόνων (Bailey 2000: 34). Αποτελούν, συνακόλουθα, τα σπήλαια ένα σταθερό σημείο αναφοράς για την εκάστοτε ομάδα, ένα πιθανό σημείο συνάντησης των μελών της ή ακόμα και περισσότερων ομάδων, έστω και αν αυτή η συνάντηση γίνεται για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.

Στις χιλιετίες που ακολουθούν, το δέσιμο μίας ομάδας με μία συγκεκριμένη περιοχή ισχυροποιείται, αν και στις απαρχές της Νεολιθικής Εποχής δεν μπορούμε με απόλυτη σαφήνεια να μιλάμε για μόνιμες εγκαταστάσεις, οι οποίες δεν εγκαταλείπονται σε καμία περίπτωση. Η ανάπτυξη της πυροτεχνολογίας έδωσε τη δυνατότητα να γίνουν καλύτερα εκμεταλλεύσιμες μερικές πρακτικές οικονομίας, που πιθανώς είχαν ξεκινήσει νωρίτερα, όπως η επέμβαση του ανθρώπου στο φυτικό κόσμο, με την άσκηση περιορισμένου «ελέγχου» των φυτικών ειδών και της παραγωγής τους. Η δημιουργία μεγάλων αποθηκευτικών κατασκευών και σκευών, όπου μπορούσαν να φυλάσσονται με ασφάλεια για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα καρποί και σπόροι, σε συνδυασμό με τη χρήση ανθεκτικότερων στο χρόνο υλικών για την κατασκευή των κτισμάτων, διαφοροποίησαν σημαντικά τη σχέση των ομάδων με τον περιβάλλοντα χώρο. Ο εργαλειακός εξοπλισμός των κτιρίων πολλαπλασιάζεται και δίνεται ακόμα μεγαλύτερη έμφαση και σε μη παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η ειδωλοπλαστική, η κόσμηση και η παραγωγή διακοσμημένης κεραμικής. Όλα αυτά τα στοιχεία συνιστούν αποδείξεις της διαφοροποίησης που επισυνέβη στην οργάνωση του τρόπου ζωής των νεολιθικών, άρα και στην κοινωνική δομή των ομάδων.

Επομένως, φτάνουμε στην ίδρυση των πρώτων οικισμών, με μονιμότερο χαρακτήρα, καθώς επαναπροσδιορίζεται η σχέση ανθρώπου και περιβάλλοντος. Σε περιοχές που μέχρι τότε αποτελούσαν τεράστιες ανοιχτές πεδιάδες, προσβάσιμες στους τροφосуλλέκτες των προηγούμενων φάσεων, ιδρύονται μικρά χωριά από περιορισμένο αριθμό ατόμων, τα οποία αποκτούν το δικό τους «χαρακτήρα». Ο τρόπος, με τον οποίο οριοθετούνται και οργανώνονται αυτοί οι πρώτοι οικισμοί, διαφοροποιείται με το πέρασμα το χρόνου και ο καθένας αποκτά τα δικά του βασικά αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά, που υποδηλώνουν τη διαφορετική του ταυτότητα και την ετερότητα της ομάδας που τον ίδρυσε, σε σχέση με κάποιον γειτονικό οικισμό ή κάποια άλλη ομάδα (Bailey 2000: 39-41).

Από τα μέσα της έκτης χιλιετίας π.Χ. οι οικισμοί αποκτούν μονιμότερο πια χαρακτήρα, που δηλώνεται με τη μακροβιότητα της κάθε εγκατάστασης, τις διακυμάνσεις του μεγέθους της και, φυσικά, την ανάπτυξη της καθ' ύψος δόμησης των οικισμών, που οδήγησε στην ανάπτυξη ενός νέου τύπου εγκατάστασης, της αποκαλούμενης μαγούλας (για την περιοχή της Θεσσαλίας) ή τούμπας (για την περιοχή της Μακεδονίας) (Bailey 2000: 153). Αυτές οι αλλαγές, όπως γίνεται αντιληπτό, δεν μπορεί παρά να αντανακλούν και διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές δομές (σχέσεις συγγενικές, δομή οικογένειας, οικονομικές και παραγωγικές σχέσεις, ειδικεύσεις, συνεργασία ατόμων και οικισμών, αντιμετώπιση οικονομικών κρίσεων, διατήρηση κοινωνικής ισορροπίας και εκτόνωση των κοινωνικών εντάσεων), που διαμορφώνονται στο πλαίσιο ενός οικισμού.

Ομοίωμα νεολιθικού σπιτιού από την Κραννώνα

(Γαλλής 1996: εικ. 14)

Κεφάλαιο 3

Οι Τύποι των Νεολιθικών Οικισμών:

Η Οργάνωση του Χώρου στις Μαγούλες και στους Επίπεδους Οικισμούς

Η εξέταση του δομημένου χώρου στην περίπτωση της Νεολιθικής εποχής απαιτεί, όπως πιστεύουμε, αρχικά την ανάλυση των δύο βασικών τύπων, στους οποίους διακρίνονται οι νεολιθικοί οικισμοί, προκειμένου να καταστούν απόλυτα σαφείς οι διαφοροποιήσεις ανάμεσά τους, ως προς τις διαφορετικές επιλογές οργάνωσης του χώρου και, συμπερασματικά, να διαπιστωθεί, αν μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο κάθε τύπος αντικατοπτρίζει μία κοινωνική οργάνωση διαφορετικής μορφής. Οι δύο τύποι νεολιθικών οικισμών, όπως ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, είναι οι επίπεδοι οικισμοί και εκείνοι, που αναπτύχθηκαν καθ' ύψος. Γίνεται άμεσα αντιληπτό πως πρόκειται για δύο τελείως διαφορετικά οικιστικά μορφώματα, τα οποία αποτελούν, πιθανώς, δημιουργήματα συγκεκριμένων αντιλήψεων και κοσμοθεωριών.

Αρχικά, πρέπει να παρατηρηθεί πως οι δύο τύποι συνυπάρχουν και δεν αντικαθιστά ο ένας τον άλλο σε μία δεδομένη χρονική στιγμή. Πριν από μερικές δεκαετίες η αρχαιολογική έρευνα θεωρούσε ότι ο τύπος της μαγούλας / τούμπας είναι και ο πλέον χαρακτηριστικός για τον ελληνικό χώρο, καθώς ήταν και αυτός που αντιπροσωπευόταν περισσότερο στο ανασκαφικό υλικό (Fotiadis 2001). Ωστόσο, αποδείχθηκε πως αυτή η άποψη απομακρύνεται από την πραγματικότητα, καθώς οφειλόταν στην απουσία συστηματικών ερευνών και οργανωμένης μεθοδολογίας (Nanoglou 2001: 310). Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα απέδειξαν πως οι επίπεδοι οικισμοί είναι ένα εξίσου συχνό, αν όχι συχνότερο, φαινόμενο για την Νεολιθική του ελληνικού χώρου. Παρόλα αυτά στη συνείδηση των ανασκαφέων η αποκάλυψη ενός οικισμού με τη μορφή μαγούλας ήταν περισσότερο ευνόητη, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι καθίσταται ευκολότερα ορατός. Συνακόλουθα, η συναφής βιβλιογραφία, βασισμένη στο έργο του Χ. Τσουντα (1908) και των Wace και Thompson (1912), κινούταν προς μία αντίστοιχη κατεύθυνση, περιγράφοντας τις μαγούλες ως το βασικό οικιστικό μόρφωμα του ελλαδικού χώρου, το οποίο μάλιστα ήταν αποτέλεσμα επιδράσεων από την Εγγύς Ανατολή (Kotsakis 1999: 66-67). Αξιοσημείωτη είναι η καταγραφή οικισμών του τύπου της τούμπας, μόνο για την περιοχή της Βορειοανατολικής Βουλγαρίας, από την Η. Todofova, που ξεπερνούν

τους διακόσιους στον αριθμό και θεωρούνται σχεδόν όλοι σύγχρονοι μεταξύ τους (Bailey 2000: 157). Για τον ελληνικό χώρο, τα γνωστότερα παραδείγματα οικισμών πάνω σε γήλοφο προέρχονται από τη Θεσσαλία, όπως το Διμήνι, κοντά στην περιοχή του Βόλου στην ανατολική Θεσσαλία, το Σέσκλο, η Οτζάκι Μαγούλα, κτλ., ενώ επίσης αναφέρονται και οι ακόλουθες μακεδονικές θέσεις: Μακρύγιαλος Πιερίας, Σιταγροί Δράμας, Dikili Tash, Τούμπα Θεσσαλονίκης, κτλ. Οι μαγούλες αυτές βρίσκονται σε περιοχές, όπου παρατηρείται εύκολη πρόσβαση σε επιμέρους μικροπεριβάλλοντα, ευνοϊκά για την ανάπτυξη του οικισμού (Perlès 1999: 51; Bailey 2000: 157).

Η αποκάλυψη των εκτεταμένων επίπεδων οικισμών των Βασιλικών και της Θέρμης είχε ως αποτέλεσμα την ένταξη των επίπεδων οικισμών σε μία ιδιαίτερη κατηγορία, σχετιζόμενη άμεσα με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του πολιτισμού Vinca της Γιουγκοσλαβίας. Οι υπερβάσεις δεν απουσίασαν ούτε από τη μελέτη των εκτεταμένων οικισμών, οι οποίοι αρχικά χαρακτηρίστηκαν ως πρώιμες ενδείξεις του αστικού φαινομένου (Γραμμένος 1997). Στον αντίποδα υπάρχει η άποψη που υποστηρίζει πως πρόκειται για οικισμούς, οι οποίοι δε χρησιμοποιήθηκαν ταυτόχρονα στο σύνολό τους, αλλά στους οποίους η οικιστική δραστηριότητα μετακινούταν με το χρόνο στο σύνολο της έκτασής τους σε οριζόντιο επίπεδο (*dispersed and shifting habitation pattern*), με αποτέλεσμα να δίνεται η εικόνα οικισμών μεγάλης έκτασης, που θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν αρκετές χιλιάδες κατοίκους (Kotsakis 1997: 67).

Συγκρίνοντας τα βασικά χαρακτηριστικά των επίπεδων οικισμών και των τεχνητών ή φυσικών γηλόφων, το πρώτο στοιχείο υπό εξέταση είναι η διαφορά στο μέγεθός τους, την οποία πιθανώς παρουσιάζουν. Οι μαγούλες, όπως υποστηρίζει ο Κ. Κωτσάκης, εξαιτίας της καθ' ύψος εξέλιξής τους, έχουν αρκετά περιορισμένη έκταση, η οποία, κατά μέσο όρο, δεν προσεγγίζει σε πολλές περιπτώσεις τα 2 εκτάρια, ενώ οι εκτεταμένοι οικισμοί μπορούν να καταλαμβάνουν έκταση ακόμα και εικοσιπέντε φορές μεγαλύτερη (Kotsakis 1999: 68). Ωστόσο, μία συγκριτική μελέτη των μεγεθών τους αποδεικνύει ότι τα 2 εκτάρια δεν είναι αντιπροσωπευτικά του μέσου όρου του μεγέθους των μαγουλών. Συγκεκριμένα, εντοπίζονται οικισμοί με τη μορφή μαγούλας με πραγματικά περιορισμένη έκταση, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της ακρόπολης του Σέσκλου, της Οτζάκι Μαγούλας, της Αγίας Σοφίας Μαγούλας. Δεν απουσιάζουν, όμως, και οι περιπτώσεις μαγουλών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από πολύ μεγάλες διαστάσεις, όπως ο Μακρύγιαλος Πιερίας, τα Σέρβια Κοζάνης και η Νέα Νικομήδεια Ημαθίας. Γίνεται, κατά συνέπεια, αντιληπτό

πως το ζήτημα της έκτασης των καθ' ύψος δομημένων οικισμών πρέπει να αντιμετωπιστεί συνολικά μέσα από συγκριτικές μελέτες, οι οποίες θα επιτρέψουν σαφείς κατηγοριοποιήσεις.

Σε ό,τι αφορά στο ύψος μίας επίπεδης θέσης είναι σαφές πως είναι μικρό σε σχέση με εκείνο μιας μαγούλας, πράγμα που δεν επιτρέπει, συνήθως, στον οικισμό να είναι ορατός από μακριά. Αντίθετα, η μαγούλα αποτελεί ένα είδος φυσικού «μνημείου» στο χώρο, καθώς δεσπόζει λόγω του επιβλητικού της ύψους (Ανδρέου-Κωτσάκης 1987: 61; Nanoglou 2001: 311). Αυτός, βάσει της ψυχολογίας, θα μπορούσε να είναι κι ένας από τους λόγους επιλογής μίας τέτοιας θέσης προς κατοίκηση. Για παράδειγμα, ο οικισμός του Διμηνίου είναι ορατός από αρκετή απόσταση, δημιουργώντας ένα είδος ορόσημου μέσα στη νοτιοανατολική Θεσσαλία. Η ανθρώπινη όραση προσελκύεται από μερικά σημεία του χώρου, τα οποία ξεχωρίζουν και διαφοροποιούνται από το ουδέτερο φόντο του οπτικού πεδίου. Αυτού του είδους τα σημεία αποτελούν προνομιακές μορφές, που αποσπώνται από το περιβάλλον, χάρη στην ικανότητά τους να αιχμαλωτίζουν την ανθρώπινη όραση και να εντυπώνονται στο υποσυνείδητο (Σφαέλλος 1991: 51).

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί πως η διαμόρφωση μίας μαγούλας δεν αποτέλεσε σε καμιά σχεδόν περίπτωση αναπόφευκτη συνέπεια της χρήσης του χώρου, αλλά μία απόλυτα στοχευμένη επιλογή. Ως πρακτική είχε θεωρηθεί από τον V.G. Childe ότι εκφράζει περισσότερο σταθερές ομάδες στο χώρο, αντίθετα με τους επίπεδους οικισμούς, οι οποίοι εμφανίζουν μικρότερη διάρκεια ζωής. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια αυτή η ταύτιση της τούμπας με τη μόνιμη εγκατάσταση έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση, με την αποκάλυψη επίπεδων οικισμών που παρουσιάζουν ιδιαίτερη μακροβιότητα (Tringham-Krstić 1990; Nanoglou 2001: 310). Παρόλα αυτά είναι σαφές πως οι δύο τύποι οικισμών συνδέονται με διαφορετικού βαθμού αντιμετώπισης του χώρου και της έννοιας της διάρκειας στη χρήση του (Nanoglou 2001: 311). Οι πρώτες έρευνες των μαγουλών είχαν συσχετίσει το ύψος τους με τον αριθμό των οικιστικών φάσεων, που αντιπροσωπεύονται σε αυτές, επισημαίνοντας ότι όσο μεγαλύτερο είναι το ύψος, τόσο πιο μακροχρόνια εγκατάσταση μπορεί να διαγνωσθεί. Όμως, η διαπίστωση αυτή φαίνεται πως είναι αρκετά ελλιπής, καθώς ο παράγοντας της κατακόρυφης ανάπτυξης ενός τέτοιου οικισμού είναι άμεσα εξαρτημένος από τον ειδικό τρόπο χρήσης του ενδοκοινοτικού χώρου σε κάθε φάση (Ανδρέου-Κωτσάκης 1987: 74-75).

Σε ό,τι αφορά την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στα πλαίσια των δύο οικιστικών μοτίβων, γίνεται αντιληπτό πως η ύπαρξη διαφορετικών δυνατοτήτων εκμετάλλευσης και ανακατανομής του χώρου, είτε μέσα στον ίδιο οικισμό, όπως συχνά συμβαίνει στην περίπτωση των μαγουλών, είτε σε ένα παράπλευρο σημείο, όπου θα ξεκινήσει ένα νέο οικιστικό μόρφωμα, αποφορτισμένο πιθανώς από τα στοιχεία του παρελθόντος, κάτι που παρατηρείται στους επίπεδους οικισμούς, διαμορφώνει νέες κοινωνικές ισορροπίες ή αναπροσαρμόζει τις ήδη υπάρχουσες. Ο A. Sherratt αναγνωρίζει πως η πρακτική αυτή, η οποία στις μαγούλες οδηγεί πολλές φορές στην επαναδημιουργία κτιρίων στο ίδιο σημείο με εκείνα προηγούμενων φάσεων, με στόχο ίσως και την αναδιάταξη των κοινωνικών σχέσεων, είναι ένας από τους βασικούς λόγους της ανάπτυξης της καθ' ύψος δόμησης (Nanoglou 2001: 311). Επιπλέον, ο J. Charman επισημαίνει την επίδραση που ασκεί η ανάπτυξη μίας μαγούλας στον κοινωνικό σχηματισμό, σε επίπεδο συμβολικό πια, καθώς αποτελεί ένα μνημείο, το οποίο συνδέει άμεσα και ορατά την ομάδα, που το χρησιμοποιεί, με το παρελθόν της (Nanoglou 2001: 311). Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι μία μαγούλα, η οποία διαμορφώνεται με την πάροδο του χρόνου και δεν αποτελεί φυσικό σχηματισμό, δεν αποτελεί εξαρχής, ένα σημείο αναφοράς στο χώρο, καθώς βρίσκεται και αυτή σε ένα αρκετά χαμηλό ύψος, το οποίο μόνο με τη συσσώρευση των πολιτισμικών επιχώσεων αυξάνει. Σημαντικό στοιχείο, όμως, στην περίπτωση αυτή είναι η εμμονή και η απόφαση της κοινότητας να επαναχρησιμοποιεί το συγκεκριμένο χώρο, ο οποίος συνδέεται πια με το παρελθόν της, μετατρέποντάς τον τελικά σε ένα λόφο. Πάντως, είναι άξιο παρατήρησης πως αντίστοιχες συμπεριφορές παρατηρούνται και στην περίπτωση των επίπεδων οικισμών, με τη διαφορά ότι εκεί δεν επιλέγεται ακριβώς ο ήδη κατοικημένος χώρος, αλλά κάποιος άμεσα γειτονικός, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Σέσκλου Β. Επομένως, η διαμόρφωση μίας μαγούλας δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί παρά, κυρίως, ως το αποτέλεσμα της επιλογής των ομάδων να κατασκευάζουν νέα κτίρια πάνω σε εκείνα των προηγούμενων περιόδων, πρακτικής που αφορά και στην ανάγκη συσχέτισης με το παρελθόν (Halstead 1999; Kotsakis 1999; Nanoglou 2001). Ο K. Kotsakis αντιμετώπισε την πρακτική αυτή ως μία έκφραση της εμμονής στην ιδέα του «νοικοκυριού» και της «οικίας», επισημαίνοντας τη σημασία της «γενεαλογίας» για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων και την εξασφάλιση ισορροπίας ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας (Kotsakis 1999: 73-74).

Επιπρόσθετα, η μορφή των γηλόφων αποτελεί εξαρχής ένα συμβολικό στοιχείο διαφοροποίησης του *άγριου* από το *εξημερωμένο* (Hodder 1990), καθώς υψώνεται απομακρύνεται, κατά μία έννοια από το υπόλοιπο περιβάλλον, στο οποίο υπάρχουν τόσα άγνωστα στοιχεία για το νεολιθικό άνθρωπο. Η διάκριση της έννοιας του *εξωτερικού* από εκείνη του *εσωτερικού* καθίσταται ιδιαίτερα ορατή. Στην περίπτωση του Διμηνίου με τους έξι περιβόλους, μπορούμε να φανταστούμε πόσο θα ξεχώριζε ο οικισμός από μακριά. Οι περίβολοι, αν και δεν φαίνεται λόγω της κατασκευής και της μορφολογίας τους να αποτελούν οχυρωματικά έργα (Χουρμουζιάδης 1993), συνιστούν χαρακτηριστικά που ελέγχουν τόσο την είσοδο προς τον οικισμό όσο και την έξοδο από αυτόν, διαφοροποιώντας με απόλυτη σαφήνεια το *εντός* από το *εκτός*. Η μνημειώδης μορφή της μαγούλας της προσδίδει ένα είδος εσωτερικής δύναμης (Kotsakis 1999: 68), η οποία γίνεται αντιληπτή αφενός στους ίδιους τους κατοίκους και αφετέρου σε κάθε πιθανό επισκέπτη.

Χαρακτηριστική για τη συνύπαρξη των δύο αυτών τύπων, της μαγούλας και της εκτεταμένης εγκατάστασης είναι η περίπτωση του Σέσκλου Μαγνησίας. Στο Σέσκλο εμφανίζεται η αποκαλούμενη «*ακρόπολη*» (γνωστή και ως Σέσκλο Α ή Καστράκι), πάνω σε ένα γήλοφο στη θέση Καστράκι (Εικ. 39, 40) και, από την άλλη, σε μία μεταγενέστερη φάση, φαίνεται να συνυπάρχει και ο έτερος τύπος οικιστικής οργάνωσης, καθώς πολύ κοντά στις παρειές του λοφίσκου, αναπτύσσεται ένας επίπεδος οικισμός γνωστός στη βιβλιογραφία από το Δ. Θεοχάρη ως «*πόλη*» (Εικ. 47) (Σέσκλο Β), με μία οικιστική οργάνωση αρκετά διάφορη από εκείνη της ακρόπολης (Θεοχάρης 1973), για την οποία, όμως, δεν μπορούμε ακόμα με σαφήνεια να προσδιορίσουμε τις επιμέρους οικιστικές φάσεις, καθώς παρατηρήθηκε οριζόντια μετακίνηση της οικιστικής πρακτικής σε όλη την έκταση του Σέσκλου Β. Πρέπει, επίσης, να παρατηρηθεί πως η στρωματογραφική συσχέτιση των πολιτιστικών επιχώσεων ανάμεσα στην *πόλη* και την *ακρόπολη* απέδειξε πως στη μεν *πόλη* υπάρχει στρωματογραφική ασυνέχεια, αντίθετα με την *ακρόπολη*, όπου εκπροσωπούνται όλες οι φάσεις της Νεολιθικής, από την Ακεραμική ως τη φάση Ραχμάνι. Αποκαλύπτεται, επομένως, η εμμονή, από τη μία πλευρά, για την ίδρυση των κτιρίων στην ίδια θέση σε κάθε χρονική φάση στην *ακρόπολη*, ενώ στην *πόλη* υπάρχει μεγαλύτερη χαλαρότητα και ασυνέχεια, που συνοδεύεται από την ίδρυση διασκορπισμένων κτιριακών συγκροτημάτων (Kotsakis 1999: 69-70). Οι δύο ονομασίες που επιλέχθηκαν για τα δύο διαφορετικά τμήματα του Σέσκλου, δεν είναι τυχαίες. Εμπεριέχουν την άποψη των πρώτων ερευνητών, κατά την οποία αντιπροσωπεύονται

διαφορετικές κοινωνικές τάξεις πια σε αυτά. Με άλλα λόγια, με την αποδοχή των περιβόλων της ακρόπολης ως οχυρωματικών έργων, γίνεται αντιληπτή η ταύτιση των ατόμων, που διαμένουν στην ακρόπολη με την «άρχουσα τάξη» του Σέσκλου, αντίθετα με την πόλη, όπου διαμένει ο απλός «λαός». Οι διάφορες μελέτες που πραγματοποιήθηκαν στις δύο θέσεις υπέδειξαν μεν μία διαφορετικού τύπου οργάνωση στους δύο σχηματισμούς, χωρίς όμως να είναι απόλυτα σαφές και ποια είναι η μεταξύ τους εξάρτηση ή σχέση (Kotsakis 1994: 129).

Γενικό τοπογραφικό του οικισμού του Σέσκλου
(Bailey 2000: 2.2)

Κεφάλαιο 4

Διαστάσεις του Χώρου - Στοιχεία Αποτύπωσης των Κοινωνικών Σχέσεων

Στο τρίτο κεφάλαιο του πονήματος πραγματοποιήθηκε μία αναφορά στη βασική σχέση αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης, που αναπτύσσεται ανάμεσα στον άνθρωπο και το περιβάλλον, στην προσπάθειά του να δαμάσει το φυσικό χώρο, επιβάλλοντάς του μία μορφή τέτοια, που να επιτρέπει την ικανοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών του. Στην ενότητα, που ακολουθεί, θα επιχειρήσουμε να διαμορφώσουμε μία συνολική εικόνα των κοινωνικών εκδηλώσεων των μελών μιας ομάδας, μέσα από τη χρήση επιλεγμένων μεθοδολογικών εργαλείων, παρουσιάζοντας κάποιες από τις βασικές έννοιες του χώρου σε σχέση με τους νεολιθικούς οικισμούς της Βόρειας Ελλάδας. Για το λόγο αυτό θα χρησιμοποιηθούν ως μέσα ανάλυσης κάποια βασικά στοιχεία της χρήσης του χώρου, που εμφανίζονται σε όλους σχεδόν τους οικισμούς και αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά τους.

Τα ζητήματα, που θα μας απασχολήσουν, μπορούν να αναφερθούν εν συντομία ως εξής:

- Οριοθετήσεις οικιστικών συνόλων (Ελεγχόμενες προσβάσεις – διαπερατότητα οικισμών).
- Μορφές διάκρισης του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου – η έννοια της ιδιωτικότητας και του προσωπικού χώρου.
- Αναλύσεις και συγκριτικές μελέτες των μεγεθών και της μακροβιότητας των κτιρίων – κατασκευαστικές τεχνικές.
- Αναζήτηση κτιρίων ιδιαίτερου χαρακτήρα - η λειτουργία τους.
- Κατανομή αποθηκευτικών και τροφοπαρασκευαστικών χώρων.
- Ταύτιση χώρων ιδιαίτερης παραγωγικής δραστηριότητας (εργαστήρια) – η έννοια της ειδίκευσης.

4.1 Εξωτερικές και εσωτερικές οριοθετήσεις των οικιστικών συνόλων

Σύμφωνα με τα πορίσματα της επιστήμης της ηθολογίας, κάθε έμβιος οργανισμός εμφανίζει ενστικτωδώς την τάση να αποκτήσει έναν χώρο, πάνω στον οποίο θα ασκεί ο ίδιος απόλυτη κυριαρχία. Περικλείει, λοιπόν, αυτή την εδαφική περιοχή με όρια άμεσα ορατά ή αντιληπτά με κάποια άλλη αίσθηση, όπως στην περίπτωση του ζωικού βασιλείου, με την οσμή, ή με συμβολοποιημένα στοιχεία (Hodder 1992). Η υπεράσπιση αυτής της περιοχής και η τήρηση των υπόλοιπων ζωντανών οργανισμών σε απόσταση είναι, επίσης, ένα σύνηθες φαινόμενο, τόσο για τον άνθρωπο όσο και για τα ζώα (Sanders 1990: 49; Νικολαΐδου 1993: 225).

Τα βασικά χαρακτηριστικά της έννοιας της εδαφοκυριαρχίας, δηλαδή οι διαστάσεις και τα στοιχεία οριοθέτησης μιας περιοχής, διαφοροποιούνται ανάλογα με τους χρήστες και τις κοινωνικές τους πεποιθήσεις. Καθώς, λοιπόν, η εδαφοκυριαρχία ορίζεται μέσα από συγκεκριμένους κανόνες, οι οποίοι αλλάζουν σε κάθε πολιτισμό, γίνεται αντιληπτή και σεβαστή, μόνο όταν αυτοί οι κανόνες γίνουν αποδεκτοί. Από τη στιγμή που μία κοινωνική ομάδα αποδέχεται την ύπαρξη στοιχείων εδαφικής κυριαρχίας, τότε ορίζονται αυτόματα και συγκεκριμένες κοινωνικές συμπεριφορές, που σχετίζονται με την έννοια αυτή (Sanders 1990: 49). Συνακόλουθα, η εκδήλωση και η ισχύς της εδαφοκυριαρχίας εξαρτάται από το βαθμό του ελέγχου, που ασκείται πάνω στη δεδομένη περιοχή, τη διάρκεια του φαινομένου και φυσικά την ένταση των ορίων, που επιλέγονται να χρησιμοποιηθούν (Brück-Goodman 1999: 12-13). Όταν μία ομάδα καθιστά την παρουσία της ανά πάσα στιγμή ορατή και με τρόπους, που δεν μπορεί εύκολα να παραβλέψει κανείς, καταλαβαίνουμε ότι η ανάγκη δήλωσης της θέσης, της ιδιοκτησίας και της ειδικής ταυτότητας του υπό οριοθέτηση χώρου είναι πολύ έντονη.

Στην περίπτωση που εξετάζουμε, εντοπίζονται αρκετοί οικισμοί με εμφανή τα στοιχεία οριοθέτησής του χώρου, στον οποίο εντάσσονται και θεωρούν, κατά μία έννοια, πως τους «ανήκει». Χαρακτηριστική περίπτωση θα μπορούσε να αποτελέσει ο οικισμός του Μακρύγιαλου Πιερίας (Μακρύγιαλος Ι), όπου, κατά την πρώτη φάση του οικισμού (αρχές Νεότερης Νεολιθικής), δύο κυκλικές σχεδόν τάφροι (Εικ. 87, 88) περιβάλλουν το σύνολό του ενώ μία τρίτη διατρέχει το εσωτερικό του οικισμού, διαιρώντας τον σε δύο επιμέρους τμήματα (Εικ. 82). Τα οικιστικά κατάλοιπα της περιόδου συνιστούν μικρά υπόσκαφα κτίρια, διαρθρωμένα με αρκετά χαλαρό τρόπο στο χώρο (Pappa and Besios 1999). Η ύπαρξη των τάφρων, που περιβάλλουν το

σύνολο του οικισμού και εκείνης, που ουσιαστικά διαιρεί τον οικισμό στο εσωτερικό του, πέρα από τις οποιεσδήποτε πρακτικές λειτουργίες, τις οποίες θα μπορούσαν να έχουν, όπως η συγκράτηση των ομβρίων υδάτων και η προστασία των καταλυμάτων από τα άγρια ζώα, τα οποία πιθανώς έκαναν «επιδρομές» στον οικισμό, δηλώνει και την ανάγκη ενός σαφούς προσδιορισμού της έκτασης του οικισμού, ο οποίος στο εσωτερικό του παρουσιάζει ένα εμφανώς χαλαρό πολεοδομικό ιστό. Δίνεται ταυτόχρονα μεγάλη έμφαση στη διάκριση του εσωτερικού από τον εξωτερικό χώρο, τονίζοντας την ταυτότητα της περιοχής (Pappa and Besios 1999: 118).

Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί και στην τάφρο, που περιβάλλει τον οικισμό της Νέας Νικομήδειας κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική. Ο οικισμός διακρίνεται για τα αρκετά ευρύχωρα ορθογώνια κτίριά του, τα οποία, όμως, δεν ακολουθούν συγκεκριμένες αρχές προσανατολισμού και φαντάζουν κάπως άστατα κατανεμημένα στο χώρο (Εικ. 61, 62) (Pyke and Yiouni 1996; Bailey 2000: 46). Ίσως και στην περίπτωση της Νέας Νικομήδειας υποδηλώνεται η ανάγκη προσδιορισμού του χώρου, στον οποίο αναπτύσσεται ο οικισμός, καθώς η διάταξη των κτιρίων στο χώρο δεν ευνοεί αρκετά μία αντίστοιχη «διατύπωση». Για την υποστήριξη, όμως, μίας τέτοιας ερμηνευτικής προσέγγισης, θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί συγκριτική μελέτη των οικιστικών συνόλων, που παρουσιάζουν ανάλογα στοιχεία οριοθέτησης, έτσι ώστε να διαπιστωθεί αν το μεγαλύτερο μέρος αυτών των οικισμών εμφανίζει μία επίσης λιγότερο συμπαγή οικιστική οργάνωση.

Επιπρόσθετα, ένα παράδειγμα από την περιοχή της Θεσσαλίας, ο οικισμός του Διμηνίου, που παρουσιάζει τους χαρακτηριστικούς περιβόλους στην περιφέρειά του, διατεταγμένους ανά ζεύγη, εμφανίζει σαφή στοιχεία οριοθέτησης του χώρου, όχι μόνο σε ό,τι αφορά στην επαφή του με τον έξω κόσμο, αλλά και σχετικά με τη διευθέτηση των κτιρίων στο εσωτερικό του οικισμού (Εικ. 51). Αρχικά, ενώ ήδη υποστηρίξαμε την αναλημματική και χωροταξική λειτουργία των περιβόλων (Χουρμουζιάδης 1993), είναι φανερό και η δημιουργία της εντύπωσης πως ο οικισμός «ανήκει» σε μία ομάδα, η οποία, μέσα από τη χρήση πολλαπλών αναλημματικών τοιχίων, προσδιορίζει τη θέση της στην ευρύτερη περιοχή και τη διαφοροποίηση του οικισμού από το φυσικό περιβάλλοντα χώρο. Επιπρόσθετα, στο εσωτερικό του οικισμού, επιβάλλεται, μέσω των περιβόλων, ο διαχωρισμός των επιμέρους τμημάτων του. Οι ανασκαφείς έχουν επισημάνει τη διαίρεση του οικισμού σε τέσσερα τεταρτημόρια, τα οποία ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης κατονόμασε χώρους οικοτεχνικής δραστηριότητας Α-Δ (Χουρμουζιάδης 1993). Ακόμα και μέσα στις τέσσερις αυτές

βασικές υποδιαίρεσεις του οικισμού, γίνεται φανερή η παρουσία μικρότερων τοιχαρίων και ανοιγμάτων, που εμποδίζουν ή επιτρέπουν αντίστοιχα την πρόσβαση των κατοίκων ή των επισκεπτών σε συγκεκριμένους χώρους του οικισμού. Φυσικά, αξιοσημείωτη είναι και η διαμόρφωση της Κεντρικής Αυλής (Εικ. 51), η οποία ίσως να μην αποτελεί χώρο ανοιχτό προς τους επισκέπτες ή πιθανώς και όλους τους κατοίκους του Διμηνίου. Τα ερωτήματα, που προκύπτουν στην περίπτωση του Διμηνίου και αφορούν την κοινωνική πια οργάνωσή του, σχετίζονται αρχικά με το ποιος έχει δυνατότητες πρόσβασης, σε ποια σημεία του οικισμού, ποιος καθορίζει αυτή τη σχέση. Η αναλυτική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του Διμηνίου καταδεικνύει πως η θέση στο σύνολό της εμφανίζει μία ιδιαίτερα λαβυρινθοειδή κάτοψη, μέσα στα πλαίσια της οποίας ο καθορισμός διαφόρων σημείων προσπέλασης προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό και τις κοινωνικές σχέσεις. Με άλλα λόγια, όπως ήδη αναφέρθηκε προηγουμένως, οι διαφορετικές δυνατότητες πρόσβασης στις διάφορες περιοχές του οικισμού αντικατοπτρίζουν και κάποιες κοινωνικές συμβάσεις, οι οποίες θα έπρεπε αρχικά να προσδιορίζονται από μία ομάδα ή ακόμα και όλο τον πληθυσμό και, στη συνέχεια, οπωσδήποτε να γίνονται αποδεκτές από όλους τους κατοίκους.

Κάτι αντίστοιχο μπορεί να διαγνώσει κανείς και για την περίπτωση του Αχιλλείου, όπου έχουν αποκαλυφθεί σε λίγες περιπτώσεις χαμηλά τοιχία, τα οποία, ίσως, οριοθετούν ένα είδος αυλής γύρω από κάποια κτίρια (Εικ. 30) (Gimbutas, et al. 1989; Whittle 1996: 55-57). Για την αναζήτηση της λειτουργίας αυτών των οριοθετήσεων, άσχετα με το πόσο ισχυρές είναι, κρίνεται σκόπιμη η αναζήτηση των επιμέρους παραγωγικών μονάδων του οικισμού, που, όπως φαίνεται, αποτελούνται από «νοικοκυριά», προκειμένου να διαπιστωθεί η δυνατότητα πρόσβασης στους χώρους αυτούς, αν βέβαια θεωρηθεί ότι είναι ελεγχόμενη.

Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι το γεγονός της μεγάλης εμμονής στην επιδιόρθωση των τάφρων ή των περιβόλων, ανάλογα με τον κάθε οικισμό. Εκτός από το γεγονός ότι πρόκειται για κοινοτικά έργα, ιδιαίτερα απαιτητικά σε ανθρώπινο δυναμικό, χρόνο και ενέργεια, φαίνεται πως κάποια μέλη της ομάδας ή όλα είναι επιφορτισμένα με την επιδιόρθωση των κατεστραμμένων τμημάτων των οριοθετήσεων, προκειμένου αυτές να συνεχίσουν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή της κοινότητας. Στην περίπτωση του Διμηνίου, όπως παρουσιάζεται ήδη στο παράρτημα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων (ενότητα Α II), η εικόνα, την οποία έχουν οι σύγχρονοι ερευνητές για τους περιβόλους, είναι αποτέλεσμα διαρκών

επισκευών και αναπροσαρμογών τους, ανάλογα με τις ανάγκες και τις επιθυμίες των χρηστών της θέσης και, φυσικά, τις φθορές που επέρχονταν με την πάροδο του χρόνου (Χουρμουζιάδης 1993: 98-100). Τέλος, στο Μακρύγιαλο Περίας, η κατασκευή των τριών τάφων, που αποτελεί ένα ιδιαίτερα απαιτητικό σε ανθρώπινο δυναμικό έργο, φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε σταδιακά, βάσει των ευρύτερων οικιστικών προγραμμάτων του οικισμού. Παρατηρείται μία προσπάθεια για τη διατήρηση των οριοθετήσεων αυτών, μέσα από την περαιτέρω διαμόρφωσή τους με την πάροδο του χρόνου, προκειμένου να είναι εφικτή η συνέχιση της λειτουργίας τους, είτε αυτή περιορίζεται σε πρακτικό επίπεδο είτε αφορά και στις διάφορες κοινωνικές παραμέτρους, που ορίζουν τη ζωή των κατοίκων του Μακρύγιαλου (Pappa-Besios 1999; Pappa-Besios 1999α).

4.2 Μορφές Διάκρισης του Ιδιωτικού και Δημόσιου Χώρου –

Η Έννοια της Ιδιωτικότητας και του Προσωπικού Χώρου

Ένας βασικός παράγοντας στην οργάνωση του δομημένου χώρου είναι η διάκριση του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο, μία τάση ορατή και αναγνωρίσιμη σε όλα σχεδόν τα οργανωμένα οικιστικά μορφώματα του ανθρώπου, παλαιότερα και σύγχρονα. Ως έννοιες η ιδιωτικότητα και η ανάγκη δήλωσης του προσωπικού χώρου μετατράπηκαν σε αντικείμενο ερευνών μόλις τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς ο ιδιόμορφος και συχνά υποκειμενικός τρόπος, με τον οποίο γίνονται ανά διαστήματα αντιληπτές, δεν επέτρεψε την άμεση ανακάλυψη εκείνων των μεθοδολογικών εργαλείων, που θα συνέβαλαν στην κατανόησή τους. Επομένως, για την ανάλυση των όρων αυτών, χρησιμοποιήθηκαν διάφορες μέθοδοι προσέγγισης, οι οποίες σχετίστηκαν άμεσα με τις έννοιες της εδαφοκυριαρχίας και του συνωστισμού (Fletcher 1981: 97; Sanders 1990: 49-51). Οι συγκρίσεις ανάμεσα σε όλα αυτά τα στοιχεία βοηθούν, όπως άλλωστε είναι αναμενόμενο, στη δημιουργία μίας ολοκληρωμένης εικόνας, που θα αφορά στην εκδήλωση των αντίστοιχων συμπεριφορών της εκάστοτε ομάδας ή του κάθε ανθρώπου.

Παρά τις προσπάθειες των ερευνητών, δεν έχει καταστεί ακόμα απόλυτα σαφές, ποια είναι τα αίτια, που ωθούν τον άνθρωπο στην εξασφάλιση ενός συγκεκριμένου χώρου, φορτισμένου με προσωπικά του στοιχεία, ο οποίος δεν είναι προσβάσιμος σε όλα τα μέλη της ομάδας, στην οποία ανήκει. Αρκετοί θεωρούν πως πρόκειται για μία τάση έμφυτη στο ανθρώπινο είδος, ενώ άλλοι τη χαρακτηρίζουν ως

μία μεταγενέστερη μαθησιακή κατάσταση. Ωστόσο, φαίνεται πως δεν πρέπει να αποκλειστεί απαραίτητα η μία ή η άλλη θεωρητική προσέγγιση, αλλά να συνδυαστούν, προκειμένου να εξηγηθεί αυτό το φαινόμενο. Επομένως, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως η «ανάγκη της ιδιωτικότητας καλλιεργείται πάνω σε ορισμένες βιολογικές προδιαθέσεις» του ατόμου, γεγονός που γίνεται καταληπτό, αν συνειδητοποιήσουμε το διαφορετικό βαθμό και τη διαφορετική ένταση στην έκφρασή της (Νικολαΐδου 1993: 227). Αντιμετωπίζεται, λοιπόν, ως μία κοινή πολιτισμική σύμβαση, η οποία γίνεται κατανοητή και αποδεκτή με ποικίλους τρόπους και όρους, ανάλογα με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Ο στόχος της έκφρασης της ιδιωτικότητας και του διαχωρισμού του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο είναι σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις κοινός: η επιθυμία να αποστασιοποιηθούν όλες οι ανεπιθύμητες παρεμβάσεις στον προσωπικό χώρο του ανθρώπου (Sanders 1990: 50). Συνακόλουθα, ανάλογα με τα μηνύματα που προσπαθεί να μεταδώσει το άτομο, που εμφανίζει την τάση να ιδιωτικοποιεί ένα συγκεκριμένο σημείο στο ευρύτερο σύνολο του χώρου, γίνεται περισσότερο ή λιγότερο κατανοητή και, κατά συνέπεια, σεβαστή, η διάθεσή του να επιτρέψει ή όχι την πρόσβαση στο χώρο αυτό. Άμεσα σχετιζόμενη, λοιπόν, κρίνεται και η αντιμετώπιση της έννοιας της ελευθερίας, της εδαφοκυριαρχίας και των στοιχείων δήλωσής της και της πρόθεσης του ανθρώπου να κρατήσει κάποια πράγματα / γνώσεις σε επίπεδο προσωπικό. Η ιδιωτικότητα, με άλλα λόγια, όπως ορίζεται από την Κοινωνιολογία, «είναι το δικαίωμα του ατόμου να αποφασίσει τι είδους πληροφορία θα μεταδώσει στους άλλους για τον εαυτό του και κάτω από ποιες συνθήκες» (Νικολαΐδου 1993: 227).

Όπως γίνεται κατανοητό, εξαιτίας του έντονου βαθμού υποκειμενικότητας, που διακρίνει την υπό εξέταση έννοια, εμφανίζονται και αναγνωρίζονται διάφορες καταστάσεις και διάφορες εκφάνσεις της, όπως παρατήρησε έπειτα από εθνογραφικές και ανθρωπολογικές παρατηρήσεις ο A. Westin. Μερικές από αυτές περιλαμβάνουν την *απομόνωση*, κατά την οποία ένα άτομο είναι ελεύθερο από το βλέμμα των άλλων και, γενικότερα δεν έχει επαφή με άλλα άτομα, την *ανωνυμία*, όπου το άτομο, παρά την παρουσία και άλλων, θεωρεί ότι είναι μόνο του, την *οικειότητα*, που αναφέρεται στην ανάγκη του ανθρώπου για ιδιωτικότητα μέσα στις διαπροσωπικές του σχέσεις και την *επιφύλαξη*, βάσει της οποίας το άτομο προχωρεί στη σκόπιμη διατήρηση μίας συγκεκριμένης απόστασης από τα υπόλοιπα μέλη μιας ομάδας (Sanders 1990: 50; Νικολαΐδου 1993: 227). Η παρουσία της ιδιωτικότητας στη ζωή του ατόμου επιτρέπει

τη συγκρότηση συγκεκριμένων κανόνων συμπεριφοράς, οι οποίοι διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δυνατότητα πρόσβασης σε κάποια σημεία του σπιτιού, όχι μόνο σωματικά, αλλά και μέσω της όρασης, που δηλώνεται με την τοποθέτηση συγκεκριμένων οριοθετήσεων.

Επιπρόσθετα, στη διερεύνηση της έννοιας θα πρέπει κανείς να λαμβάνει υπόψη του και άλλες κοινωνικές και ιδεολογικές παραμέτρους, οι οποίες θα μπορούσαν να αφορούν, για παράδειγμα, στη σχέση των δύο φύλων, των διαφόρων ηλικιακών κατηγοριών και στον τρόπο αποτύπωσή τους στο χώρο (Sanders 1990: 50). Με άλλα λόγια, ο ερευνητής οφείλει να συνυπολογίσει τις πιθανές κοινωνικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες υπάρχουν στον ιστό μίας κοινωνίας, αλλά δε γίνονται άμεσα ορατές. Είναι σαφές πως στην περίπτωση μίας περιορισμένης κινητικότητας των γυναικών ή των παιδιών ή ακόμα και κάποιων μελών της κοινωνίας, τα οποία θεωρήθηκε ότι δεν πρέπει για συγκεκριμένους λόγους, ιδεολογικούς, σωματικούς, υγειονομικούς κτλ. να απολαμβάνουν την απόλυτη ελευθερία κίνησης σε ένα χώρο, η έννοια της ιδιωτικότητας και της οριοθέτησης του προσωπικού χώρου αποκτά ιδιαίτερη σημασία, σε σχέση με εκείνη, που θα της είχε προσδοθεί σε ένα κοινωνικό περιβάλλον περισσότερο ευέλικτο και ανεκτικό σε αντίστοιχα θέματα.

Στην περίπτωση των νεολιθικών οικισμών, που αποτελούν το αντικείμενο εξέτασης του πονήματος, καθίσταται φανερή η ανάγκη έκφρασης της ιδιωτικότητας και η επιθυμία για την εξασφάλιση της. Στις περισσότερες επιμέρους φάσεις των οικισμών, εμφανίζονται ελεύθεροι χώροι, μικρών και μεγάλων διαστάσεων, στους οποίους λαμβάνουν χώρα αρκετές από τις καθημερινές δραστηριότητες των χρηστών τους. Κάποιοι από τους χώρους αυτούς είναι σαφέστερα προσδιορισμένοι, ενώ, σε άλλες περιπτώσεις, καθορίζονται από το οικοδομικό πρόγραμμα της δεδομένης περιόδου. Ωστόσο, σε κάποιες θέσεις δεν είναι άμεσα αναγνωρίσιμα τα στοιχεία αυτά. Εντοπίζονται, όμως, διάφορα κτίρια, στα οποία αποδίδεται κοινοτικός χαρακτήρας. Επιπλέον, οι επιμέρους εσωτερικές διαιρέσεις των κατοικιών, η διαπίστωση της διενέργειας της πλειοψηφίας των παραγωγικών και μη δραστηριοτήτων στο εσωτερικό της «οικίας», η οποία έχει διαιρεθεί, μόνιμα ή περιστασιακά, σε μικρότερα δωμάτια, προορισμένα για συγκεκριμένες εργασίες, αποτελούν, επίσης, δείγματα σαφούς διαχωρισμού του χώρου, στον οποίο έχουν πρόσβαση σχεδόν όλα τα μέλη της κοινότητας, και εκείνου, στον οποίο περικλείονται τα μέλη ενός μονάχα «νοικοκυριού», όπως και αν ορίζεται αυτό, με βάσει τους αιματολογικούς δεσμούς, τις φιλίες, τις συνεργασίες, κτλ. Στην περίπτωση των

Σερβίων (Εικ. 76), τα κτίρια φέρουν εμφανείς εσωτερικές διαιρέσεις ενώ στο εσωτερικό τους εντοπίστηκε μεγάλη ποικιλία νεολιθικών τεχνέργων, προορισμένων για κάθε τύπου καθημερινή δραστηριότητα, που πιθανώς πραγματοποιούνταν ακόμα και εντός των κτισμάτων (Riddle *et al.* 2000). Επιπρόσθετα, στον οικισμό του Διμηνίου, εντοπίζονται μικρότερες παραπληρωματικές κατασκευές, μέσα στις οποίες διενεργούνταν αρκετές δραστηριότητες (Εικ. 51) (Χουρμουζιάδης 1993). Στον οικισμό του Σέσκλου, η αποκαλούμενη «Οικία 7-8-9» (Εικ. 43) στην δεύτερη κατασκευαστική της φάση διαιρείται σε δύο επιμέρους χώρους ενώ στην τελευταία φάση προστίθεται και ένα τρίτο δωμάτιο, ολοκληρώνοντας τη δρομική κάτοψη του κτίσματος (Θεοχάρης 1973: 96; Elia 1982: 224).

Ο διαχωρισμός του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο γίνεται κατανοητός στους υπό εξέταση οικισμούς μέσα από διάφορες πρακτικές. Στο νεολιθικό οικισμό του Αχιλλείου έχει αναγνωρισθεί ένας χαμηλός λίθινος περίβολος, ο οποίος πιθανώς περιέκλειε ένα πλακόστρωτο ελεύθερο χώρο στην περιφέρεια ενός κτιρίου (Εικ. 30) (Winn-Shimabuku 1989: 46-50).

Πλακόστρωτοι ελεύθεροι χώροι αποκαλύφθηκαν, επίσης, στον οικισμό των Σερβίων, όπου βρέθηκε ένα τμηματικά σωζόμενο δάπεδο, επιστρωμένο με βότσαλα, το οποίο είχε δεχτεί τουλάχιστον δύο επισκευές (Ridley and Wardle 1979: 189-191). Η τελευταία νεολιθική αρχιτεκτονική φάση των Σερβίων (στρώμα 7, σύμφωνα με τις νεότερες χρονολογήσεις⁴), μάλιστα, διακρίνεται από ιδιαίτερα φροντισμένους και μεγάλους ανοιχτούς χώρους, οι οποίοι, προφανώς, αποτελούσαν και το κέντρο των δραστηριοτήτων των χρηστών του οικισμού (Εικ. 80) (Ασλάνης 1992: 175; Ridley and Wardle 1979: 212-213; Ridley *et al.* 2000: 47-51).

Σε έναν άλλο οικισμό της ανατολικής Θεσσαλίας, στο νεολιθικό Διμήνι, η διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου χώρου γίνεται, για άλλη μια φορά, απόλυτα κατανοητή. Η παρουσία των περιβόλων, οι οποίοι διαδραματίζουν ουσιαστικά καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση του χώρου, όπως αναφέρθηκε ήδη, αποτελεί ένα παράγοντα προσδιορισμού των δυνατοτήτων πρόσβασης στα διάφορα σημεία του οικισμού (Εικ. 51). Είναι προφανές πως οι κάτοικοι του Διμηνίου ήταν αναγκασμένοι να διαβαίνουν αρκετές μικρότερες εισόδους, για να προχωρήσουν σε όλα τα κτίρια του οικισμού. Η σύνδεση των κτιρίων μεταξύ τους γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται τουλάχιστον μειωμένη ορατότητα από το ένα σημείο στο άλλο και,

---

⁴ Βλ. σχετικό πίνακα, σελ. 94.

όπου αυτό είναι επιτρεπτό, ελεγχόμενη είσοδος. Επομένως, η ιδιωτικοποίηση κάποιων τμημάτων του οικισμού, η οποία σαφέστατα αφορά και στους πιθανούς «επισκέπτες», ισχύει και για τους μόνιμους κατοίκους. Όταν κάποιος επιθυμεί να μεταβεί σε μία θέση άλλη από εκείνη της κατοικίας του, πρέπει να περάσει από στενούς διαδρόμους και εισόδους, οι οποίες ίσως ήταν, με κάποιο τρόπο, κλειστές. Αυτή η θεώρηση γίνεται αντιληπτή και μέσα από τη σταδιακή ανάπτυξη και κατασκευή των περιβόλων, η οποία υπάκουε στις κατά περιόδους δημογραφικές αυξήσεις και τις παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων του Διμηνίου (Elia 1982: 304 και υποσ. 33; Χουρμουζιάδης 1993: 61). Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέψουμε και την παρουσία της Κεντρικής Αυλής (Εικ. 51), η οποία αναμφίβολα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των κοινωνικών φαινομένων. Η ιδιαίτερα περιορισμένη πρόσβαση σε αυτή, η λαβυρινθοειδής διαδρομή, την οποία πρέπει να ακολουθήσει, όποιος επιθυμεί ή έχει το δικαίωμα να την επισκεφτεί, δεν μπορεί παρά να σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με την ουσιαστική λειτουργία της. Πρόκειται για ένα μεγάλων διαστάσεων ανοιχτό χώρο, στα πλαίσια του οποίου θα μπορούσαν να πραγματοποιούνται συγκεντρώσεις του συνόλου των κατοίκων, είτε για τη λήψη κάποιων αποφάσεων, αν θεωρήσουμε ότι αυτή η διαδικασία λάμβανε χώρα με αντίστοιχο «δημοκρατικό» τρόπο, είτε για τη διενέργεια κάποιων «τελετουργιών», στόχος των οποίων θα ήταν, μεταξύ άλλων, η αναπαραγωγή και η σταθεροποίηση των κοινωνικών δεσμών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, επίσης, για την παρουσία της τάσης προς ιδιωτικοποίηση του χώρου, όπως άλλωστε θεώρησε και ένας από τους ανασκαφείς του, ο Δ. Θεοχάρης, αποτελεί ο οικισμός του Σέσκλου. Κατά τη Μέση Νεολιθική, ο ανασκαφέας αναγνωρίζει ιδιαίτερα στοιχεία, που αποδεικνύουν πως κάποιοι χώροι ήταν προσβάσιμοι μόνο για τους ιδιοκτήτες τους (Kotsakis 1994: 126). Στην περιοχή της «ακρόπολης», λοιπόν, αναγνωρίστηκε μία οριοθετημένη μέσω ενός λίθινου περιβόλου περιοχή, η είσοδος στην οποία γινόταν μόνο από μικρά, κατά τόπους εμφανιζόμενα ανοίγματα. Μάλιστα, ο Δ. Θεοχάρης χαρακτηρίζει το μεγαροειδούς κάτοψης κτίριο, που υπάρχει στον εσωτερικό αυτό περίβολο ως ένα κοινοτικό κτίριο, γύρω από το οποίο δομήθηκε στη συνέχεια ο οικισμός της «ακρόπολης» (Θεοχάρης 1973: 96; Elia 1982: 224). Επιπρόσθετα, εκτός από την οριοθετημένη αυτή περιοχή, στο Σέσκλο Α αποκαλύφθηκαν «αυλές», δηλαδή ανοιχτοί χώροι, στους οποίους έχουν πρόσβαση δύο ή τρία κτίσματα, των οποίων οι εισοδοί ήταν

προσανατολισμένες προς την κατεύθυνση των αυλών (Elia 1982: 222; Κωτσάκης 1996: 52).

Πέρα από αυτή τη σαφή δήλωση της διαφοροποίησης ιδιωτικών και κοινοτικών χώρων, η οποία ταυτίζεται και με τη διάκριση του εσωτερικού και εξωτερικού χώρου, είναι φανερό πως η έννοια της ιδιωτικότητας και του προσωπικού χώρου μπορεί να εκφραστεί και μέσα στο πλαίσιο ενός κτιρίου. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως σε αρκετούς οικισμούς, π.χ. στα Σέρβια (Εικ. 76) (Ridley *et al.* 2000), στο Μακρύγαλο II (Εικ. 83, 84) (Pappa-Besios 1999), στο Διμήνι (Εικ. 51) (Χουρμουζιάδης 1993) και στο Σέσκλο (Εικ. 43, 44) (Elia 1982), τα κτίσματα είναι στην πλειοψηφία τους διαιρεμένα σε δύο ή τρεις χώρους, ενώ είναι πιθανό να υπήρχαν και άλλου τύπου διαιρέσεις, οι οποίες καθορίζονταν από ημι-μονιμότερα διαχωριστικά στοιχεία. Ωστόσο και η παρατήρηση αυτή δεν βρίσκει απόλυτη εφαρμογή, καθώς σε άλλες οικιστικές εγκαταστάσεις επιλέγεται η κατασκευή μονόχωρων κτιρίων, όπως στην περίπτωση της Νέας Νικομήδειας (Εικ. , όπου υπάρχουν ελάχιστες γνωστές από την ανασκαφική σκαπάνη περιπτώσεις δίχωρων κτισμάτων. Ακόμα κι έτσι, όμως, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και άλλα στοιχεία, όπως το μέγεθος των κτιρίων, τα ευρήματα που τα συνοδεύουν, η ανθεκτικότητα των κατασκευαστικών υλικών και η διάρκεια χρήσης τους, προκειμένου να γίνει αντιληπτή η χρήση και λειτουργία των επιμέρους χώρων, που πιθανώς σχετίζονται με την έκφραση της ιδιωτικότητας ακόμα και στο εσωτερικό των κτιρίων.

4.3 Συγκριτικές Μελέτες του Μεγέθους και της Μακροβιότητας των Κτιρίων

Βασικό στοιχείο για την αναζήτηση των κοινωνικών δομών, όπως αυτές παρουσιάζονται μέσα από την αρχιτεκτονική των νεολιθικών χρόνων, αποτελεί η διάρκεια ζωής, όχι μόνο του συνόλου των οικιστικών φάσεων ενός οικισμού αλλά και των επιμέρους κτιρίων, που εμφανίζονται σε αυτές. Καθώς οι δύο βασικοί τύποι νεολιθικών σχηματισμών ταυτίστηκαν κατά καιρούς από διάφορους μελετητές με διαφορετικού τύπου μονιμότητα σε ένα συγκεκριμένο χώρο (Nanoglou 2001: 310), καθίσταται σαφές πως είναι απαραίτητο να αναζητήσει κανείς την εξακρίβωση της υπόθεσης αυτής στη μακροβιότητα των κτισμάτων. Είναι, ωστόσο, απόλυτα κατανοητό πως ένα κτίριο, το οποίο παρουσιάζει μία περιορισμένη χρονικά διάρκεια ζωής, μέσα σε ένα ευρύτερο οικιστικό πλέγμα ιδιαίτερης μακροβιότητας, δεν αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα του οικισμού. Παρόλα αυτά, είναι περισσότερο

πιθανό να δηλώνεται μία συγκεκριμένη κοινωνική αντίληψη για τη λειτουργία ενός κτιρίου, όταν αυτό εμφανίζεται στην ίδια θέση, έχει παρόμοιο προσανατολισμό, ίδιες κατασκευαστικές τεχνικές και μέγεθος, σε όλες ή σε αρκετές επάλληλες φάσεις μίας θέσης. Ο ρόλος του συγκεκριμένου κτιρίου αποκτά μεγάλη σημασία, καθώς η διαρκής ανακατασκευή ή επιδιόρθωσή του δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με την έκφραση και τη σταθεροποίηση ορισμένων κοινωνικών πρακτικών της κοινότητας, που το χρησιμοποιεί.

Στην ίδια περίπου κατηγορία αναλυτικών εργαλείων θα μπορούσαν να ενταχθούν οι διαστάσεις, όπως και τα κατασκευαστικά υλικά των διαφόρων κτιρίων. Αρχικά, σε ό,τι αφορά στις διαστάσεις, καθίσταται φανερό πως οποιαδήποτε ουσιαστική διαφοροποίηση στο μέγεθος κάποιου κτιρίου, θα μπορούσε να είναι δηλωτική μίας έτερης λειτουργίας, πέρα από το γεγονός αν πρόκειται για κτίρια μικρότερων ή μεγαλύτερων διαστάσεων. Στο σημείο αυτό είναι βέβαια απαραίτητος ο διαχωρισμός των αποκαλούμενων «οικιών» από εκείνους τους χώρους, των οποίων η λειτουργία είναι άλλη, όπως στην περίπτωση της αποθήκευσης, της κατασκευής κεραμικών σκευών, εργαλείων, κτλ. Αντίστοιχα και η οποιαδήποτε βασική αλλαγή στον τρόπο δόμησης ή στη χρήση συγκεκριμένων ή νέων κατασκευαστικών υλικών, πιθανώς να είναι ανάλογη ενός διαφορετικού προορισμού στη χρήση των κτιρίων.

Περνώντας πια στους οικισμούς, τους οποίους εξετάζουμε, διαπιστώνουμε σε γενικά επίπεδα ότι παρουσιάζεται μία σχετική ομοιομορφία στα υπό ανάλυση στοιχεία. Συγκεκριμένα, ξεκινώντας από τον οικισμό του Διμηνίου, δεν παρατηρήθηκε καμία αλλαγή κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής εποχής, τουλάχιστον σε σχέση με τα κατασκευαστικά υλικά και τους τρόπους δόμησης. Μάλιστα αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως ακόμα και οι περίβολοι του οικισμού υπακούν στην ίδια κατασκευαστική τεχνοτροπία. Επομένως, στο Διμήνι εμφανίζεται προκειμένου για την κατασκευή των διάφορων κτισμάτων ο συνδυασμός ασβεστολιθικών πλακών, προερχόμενων από τη γύρω περιοχή, και πηλού (Χουρμουζιάδης 1993). Τα μεγέθη των κτιρίων ποικίλουν, χωρίς, ωστόσο, να δημιουργείται η εικόνα ότι κάποια από αυτά θα μπορούσαν να διαδραματίζουν έναν ιδιαίτερο ρόλο. Στην περίπτωση του οικισμού αυτού, όμως, εξέχον στοιχείο στην ανάλυσή του είναι η θέση κάποιων κτισμάτων. Με άλλα λόγια, τα κτίσματα της Κεντρικής Αυλής εμφανίζουν μία ιδιομορφία σε σχέση με τα υπόλοιπα κτίρια. Η πρόσβαση σε αυτά είναι αρκετά δύσκολη και περίπλοκη, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα να ήταν ελεγχόμενη, και άρα σε λίγα άτομα επιτρεπτή

(Χουρμουζιάδης 1993: 98-100). Ακόμα και αν θεωρήσουμε ότι πρόκειται για απλές κατοικίες, όπως υποστηρίζει ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης (Χουρμουζιάδης 1993: 102), θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς για το ρόλο και τη θέση των ίδιων των ενοίκων τους. Αξιοσημείωτο, πάντως, κρίνεται το γεγονός πως τα κτίσματα αυτά, ενώ θα μπορούσαν να αντιστοιχούν στο σύνολο του ελεύθερου χώρου της Κεντρικής Αυλής, ορίζονται από δύο εγκάρσιους τοίχους, οι οποίοι τα περιβάλλουν, ορίζοντας, σύμφωνα με την άποψη του ανασκαφέα, δύο ακόμα θέσεις οικοτεχνικής δραστηριότητας και επιτρέποντας την ανετότερη κίνηση των κοπαδιών, αποδεχόμενος ότι ίσως τα ζώα διέμεναν στο χώρο αυτό (Χουρμουζιάδης 1993: 102-104).

Στην περίπτωση του Σέσκλου, όπως παρατήρησε ήδη ο Χ. Τσουντας, ειδικά στην περιοχή της «ακρόπολης», γίνεται άμεσα αντιληπτή η ιδιαίτερη διάρκεια ζωής, που παρουσιάζουν τα κτίρια, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην περίοδο της Μέσης Νεολιθικής. Στις τρεις συνολικά αναγνωρισμένες από το Δ. Θεοχάρη φάσεις της θέσης αυτής (Elia 1982: 216-217) παρατηρείται έντονα είτε η ανακατασκευή κάποιων κτισμάτων, όπως συμβαίνει με την αποκαλούμενη «Οικία 50», κάτω από το νεότερο δάπεδο της οποίας αποκαλύφθηκαν και δύο προηγούμενες φάσεις (Elia 1982: 220), είτε η κατασκευή νέων κτισμάτων στην ίδια θέση, με εκείνη των πρωιμότερων φάσεων, είτε η προσθήκη νέων χώρων σε κτίρια που προϋπήρχαν, πρακτική που αναγνωρίζεται στην «Οικία 7-8-9», η οποία χαρακτηρίστηκε από τον πρώτο ανασκαφέα της θέσης ως «μέγαρο»⁵ (Elia 1982: 223-224; Κωτσάκης 1996: 54). Στο Σέσκλο Β αντίθετα δεν εμφανίζονται κτίρια με μεγάλη διάρκεια ζωής, ενώ η στρωματογραφική μελέτη των πολιτισμικών επιχώσεων στο συγκεκριμένο ανασκαφικό τομέα απέδειξε πως υπήρχε μεγάλη χρονική ανακολουθία, καθώς δεν αντιπροσωπεύονται όλες οι φάσεις της Νεολιθικής (Kotsakis 1996). Η έντονη διαφοροποίηση στη διάρκεια χρήσης των δύο αυτών γειτονικών χώρων, προβλημάτισε τους νεότερους ανασκαφείς, οι οποίοι έθεσαν το ζήτημα της διαφορετικής κοινωνικής οργάνωσης ή κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην περίπτωση του Σέσκλου Α και του Σέσκλου Β, βασιζόμενοι πια στα δεδομένα αυτά (Kotsakis 1994).

---

⁵ Αναλυτική περιγραφή της ολοκλήρωσης των τριών κατασκευαστικών φάσεων του συγκεκριμένου κτιρίου παρατίθεται στη σχετική ενότητα του παραρτήματος (ΑΙΙΙ), όπου παρουσιάζονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του Σέσκλου.

Ωστόσο, αξιοσημείωτο γεγονός για την οικιστική οργάνωση του νεολιθικού οικισμού του Σέσκλου αποτελεί, από τη μία πλευρά, η σχετικά σταθερή διάταξη των κτισμάτων στο Καστράκι (Σέσκλο Α / Ακρόπολη) (Εικ. 39) και από την άλλη, η ενδεχομένως «ελεύθερη» δόμηση του Σέσκλου Β (πόλη) (Εικ. 47). Στο μεν Σέσκλο Α, επιλέγεται η δημιουργία κτιρίων πάνω στα θεμέλια των παλιότερων, επιτρέποντας, ωστόσο, την διάνοιξη ικανών ελεύθερων χώρων, ενώ στο Σέσκλο Β, αν και τα κτίρια εγκαταλείπονται στην επόμενη φάση, παρατηρείται οριζόντια μετακίνηση των κτισμάτων του οικισμού, γεγονός που είχε προκαλέσει σύγχυση στους ανασκαφείς για την συνολική εικόνα του οικισμού.

Από τη σχετική συζήτηση δε θα μπορούσαν να απουσιάζουν και κάποιες παρατηρήσεις, οι οποίες αφορούν στα ευρύχωρα κτίρια της Νέας Νικομήδειας (Εικ. 61). Σε όλες τις φάσεις του οικισμού εμφανίζονται σχετικά μεγάλων διαστάσεων τετράγωνα και επιμήκη κτίσματα, τα οποία περιβάλλονται από άλλα μικρότερων διαστάσεων. Ενδεικτικά αναφέρονται τα μεγέθη κάποιων κτιρίων, τα μεγαλύτερα εκ των οποίων εμφανίζουν, κατά μέσο όρο, σωζόμενες διαστάσεις 9 x 11 μ. και 11,8 x 13,6 μ., ενώ τα μικρότερα έχουν διαστάσεις κυμαινόμενες από 6 x 8 μ. μέχρι 8 x 8 μ. (Perlès 2001: 186). Χαρακτηριστική είναι η απουσία εσωτερικών διαιρέσεων από τα κτίρια αυτά, ενώ μόνο ένα ή δύο σε κάθε πολιτισμικό ορίζοντα διέθεταν περισσότερους από ένα χώρους (Pyke and Yiouni 1996). Ωστόσο, για την αξιολόγηση της συγκεκριμένης παρατήρησης πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός πως, αν και η θέση της Νέας Νικομήδειας έχει ανασκαφτεί σε ένα πολύ καλό για τα ελληνικά τουλάχιστον δεδομένα ποσοστό (8%) (Pyke and Yiouni 1996: 2-3, 47), εξακολουθεί η ανασκαμμένη περιοχή να είναι αρκετά περιορισμένη για τη γενίκευση του συμπεράσματος, αναφορικά με την απουσία εσωτερικών διαιρέσεων. Εξάλλου, δεν θα ήταν δόκιμο να παραλείψουμε και την πιθανότητα λιγότερο μόνιμων διαιρέσεων, κατασκευασμένων από φθαρτά υλικά, οι οποίες δεν είναι πάντα δυνατό να αναγνωρισθούν στις αρχαιολογικές έρευνες. Αν θεωρήσουμε, παρόλα αυτά, ότι πρόκειται για μία επαναλαμβανόμενη πρακτική, προκύπτουν ερωτήματα αναφορικά με το είδος των δραστηριοτήτων, που πραγματοποιούνταν στο εσωτερικό των κτιρίων, καθώς και το μεγάλο μέγεθός τους, σε συνδυασμό με τα ευρήματα, που βρέθηκαν σε αρκετά από αυτά και υποδηλώνουν ότι αρκετές καθημερινές εργασίες διενεργούνταν εκεί.

Αντίστοιχου μεγέθους κτίρια αποκαλύφθηκαν και στον οικισμό των Σερβίων (Εικ. 74-80), τα οποία χρονολογούνται στη Μέση Νεολιθική περίοδο. Στα

Σέρβια, στις πέντε ανήκουσες στη Μέση Νεολιθική φάσεις, οι βασικές κάθε φορά ανασκαμμένες ομάδες κτιρίων παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες μεταξύ τους από τη μία οικιστική φάση στην επόμενη. Τα κτίρια, με εμφανείς εσωτερικές διαιρέσεις, κατασκευάζονται στην ίδια σχεδόν θέση με εκείνη των προκατόχων τους ή μετακινούνται ελαφρά. Στο εσωτερικό τους εντοπίστηκε μεγάλη ποικιλία τέχνηργων, προορισμένων για κάθε τύπου καθημερινή δραστηριότητα, που πιθανώς πραγματοποιούνταν ακόμα και στο εσωτερικό τους (Riddle *et al.* 2000).

Στον αντίποδα των κτιρίων της Νέας Νικομήδειας και των Σερβίων, χρονολογημένα βέβαια σε μεταγενέστερες περιόδους (αρχές Νεότερης Νεολιθικής) (Pappa-Besios 1999: 210), είναι τα κτίρια του Μακρυγιάλου I (Εικ. 82). Στη φάση αυτή, ο οικισμός αποτελείται από μικρές συστάδες ημι-υπόγειων κτισμάτων, κυκλικής διατομής, τα οποία χρησιμοποιούνται ως κτιριακές κατασκευές για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στο Μακρύγιαλο II (Εικ. 83), όταν πια ο οικισμός μετακινείται στη βόρεια πλαγιά του λόφου, αρχικά εξακολουθούν να δομούνται κτίσματα αντίστοιχα με εκείνα του Μακρύγιαλου I, τα οποία τελικά θα αντικατασταθούν, από τελείως διαφορετικού τύπου κτίρια, με επιμήκη κάτοψη και αψιδωτή τη μία στενή πλευρά τους (Pappa-Besios 1999). Τα κτίρια της πρώτης περιόδου δομούνται με την έμπηξη πασσάλων στην περιφέρειά τους και τη χρήση πηλού. Οι διαστάσεις τους ποικίλουν, αλλά ακόμα και τα μεγαλύτερα δεν ξεπερνούν σε διάμετρο τα 5 μ. (Μπέσιος-Παππά 1995: 175). Η χαλαρή πολεοδομική οργάνωση του Μακρυγιάλου I, σταθεροποιείται κατά μία έννοια, με την κατασκευή του συστήματος των τάφρων, οι οποίες οριοθετούν τον οικισμό (Pappa-Besios 1999). Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός πως, ενώ για τη δημιουργία και την οργάνωση των τάφρων δαπανείται εμφανώς σημαντική ανθρώπινη ενέργεια, δε φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο και με τα κυρίως καταλύματα των χρηστών της θέσης, τα οποία είναι σχετικά απλά στην κατασκευή τους και εξαιρετικά λιτά στην κάτοψή τους. Επιπρόσθετα, γεννιέται το ερώτημα σχετικά με τη χρήση των μικρών αυτών κτισμάτων, καθώς, ακόμα και αν θεωρηθεί, όπως άλλωστε θα περίμενε κανείς, πως μόνο ορισμένα αντιπροσωπεύουν κατοικίες, ενώ τα υπόλοιπα προορίζονταν για τις καθημερινές εργασίες και την αποθήκευση, το μέγεθός τους είναι τόσο μικρό, που δε θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν περισσότερα από δύο (ή τρία) άτομα (Halstead 1999: 80). Επιπρόσθετα, αν και σε αρκετούς οικισμούς δεν αλλάζει η θέση της εγκατάστασης σε μεταγενέστερες περιόδους, όπως συνέβη στην περίπτωση των Σερβίων, της Νέας Νικομήδειας κτλ., το πέρασμα στο Μακρύγιαλο II γίνεται με την καθολική μετακίνηση του οικισμού και την απόλυτη

απουσία οποιασδήποτε δραστηριοποίησης στα χωρικά πλαίσια του Μακρυγιάλου Ι (Pappa-Besios 1999). Αυτή η καθολική απομάκρυνση από τις πρώιμες εγκαταστάσεις της θέσης, πιθανώς, να οφείλεται στην επιθυμία του πληθυσμού να παραμείνει αδιατάρακτο το «παρελθόν» και να ιδρυθεί ένα νέο «παρόν», αποκομμένο εν μέρει από την προηγούμενη δραστηριότητα των ανθρώπων, χωρίς, ωστόσο, να την απορρίπτει ολοκληρωτικά, όπως μαρτυρά η δημιουργία του μετέπειτα οικισμού σε μία παράπλευρη θέση.

4.4 Κτίρια Ιδιαίτερου Χαρακτήρα

Κατά τη διενέργεια των ανασκαφικών δραστηριοτήτων σε αρκετές προϊστορικές θέσεις, έχουν επισημάνει οι ανασκαφείς την παρουσία ορισμένων κτιρίων, τα οποία διαθέτουν κάποια βασικά χαρακτηριστικά διαφορετικά από τα υπόλοιπα κτίσματα, που απαρτίζουν το σύνολο των εγκαταστάσεων ενός οικισμού. Έτσι, η διαφορετική ή εξέχουσα θέση κάποιου κτιρίου, η χρήση διαφορετικών κατασκευαστικών μεθόδων και υλικών, το διαφορετικό μέγεθος, η ιδιαίτερη μακροβιότητα και, κυρίως, τα ευρήματα στο εσωτερικό του αποτελούν στοιχεία, που καθιστούν το χαρακτηρισμό του συγκεκριμένου κτιρίου μία αρκετά πολύπλοκη υπόθεση. Οι παλιότερες τάσεις της προϊστορικής αρχαιολογίας, επηρεασμένες από τα ευρήματα των πιο πρόσφατων περιόδων της, λόγου χάρη, εκείνα της Εποχής του Χαλκού, αντιμετώπιζαν αντίστοιχες περιπτώσεις κτιρίων ως ενδείξεις λατρείας και έκφρασης του θρησκευτικού ενδιαφέροντος των ανθρώπων της εποχής. Ωστόσο, η ένδυση τέτοιων κατασκευών με αυτό το χαρακτηρισμό θα έπρεπε να συνιστά αποτέλεσμα συνδυασμού πολλών συναρτήσεων, που να σχετίζονται με το ζήτημα της λατρείας και της θρησκείας εν γένει, οι οποίες όμως, τουλάχιστον για την περίοδο της προϊστορίας δεν είναι δυνατό να ανακτηθούν.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αναλυτικής διαδικασίας αποτελεί το Αχιλλείο, στο οποίο αποκαλύφθηκε, όπως πιστεύουν οι ανασκαφείς ένα «ιερό» (Εικ. 33) (Winn-Shimabuku 1989: 56-60). Αξιοσημείωτη, επίσης, θεωρείται και η αναγνώριση αρκετών οικιακών «ιερών», υπό τη μορφή ενός απομονωμένου δωματίου στην οικία (Εικ. 33). Ο χαρακτηρισμός αυτός αποδόθηκε στα συγκεκριμένα κτίρια από τους ανασκαφείς, κυρίως, εξαιτίας του ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού ειδωλίων, που αποκαλύφθηκαν στις θέσεις αυτές. Παρόλα αυτά, όμως, θεωρώ ότι αποδεχόμενοι έναν τέτοιο χαρακτηρισμό, στηριζόμενοι στην ύπαρξη των μικρών

αυτών ευρημάτων, πιθανώς, οδηγούμαστε σε υπερβάσεις. Με άλλα λόγια, επιφορτίζουμε τα ειδώλια, των οποίων την πραγματική λειτουργία δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε με ακρίβεια ή ακόμη και κατά προσέγγιση, με την αξία ενός λατρευτικού αντικειμένου. Οι αναγνώσεις αυτού του τύπου, όπως γίνεται κατανοητό, δεν αποτελούν παρά μεταφορές στην προϊστορία των συνηθειών και τελετουργικών των μεταγενέστερων χρόνων ή ακόμα και των σύγχρονων. Φυσικά, οι ανθρωπολογικές μελέτες κατέδειξαν τη χρήση αντίστοιχων αγαλματιδίων ως ιερών αντικειμένων από κάποιες πρωτόγονες ζώσες φυλές. Η παρατήρηση αυτή καθεαυτή, όμως, δεν αρκεί για τη διεξαγωγή ενός συμπεράσματος και την στήριξη μιας ολόκληρης θεωρίας.

Για την ταύτιση ενός κτιρίου με «ιερό», οφείλουμε αρχικά να εξετάσουμε, στην περίπτωση των ειδωλίων, το ρόλο που αυτά, πιθανώς, διαδραμάτιζαν στη ζωή των κατοίκων ενός οικισμού. Μορφολογικά, απαντώνται αρκετές κατηγορίες ειδωλίων, στις οποίες περιλαμβάνονται ζωόμορφα ειδώλια, ανθρωπόμορφα και ειδώλια, που αντιστοιχούν με μικρογραφίες επίπλων και ολόκληρων οικίσκων. Ξεκινώντας από την προσέγγιση των ζωόμορφων ειδωλίων, τα οποία για κάποιους ερευνητές αποτελούν μετενσαρκώσεις των θεϊκών δυνάμεων (Whittle 1996), φαίνεται ότι η αυξημένη εμφάνισή τους συμπίπτει χρονικά με την απαρχή των πρώτων ουσιαστικών προσπαθειών εξημέρωσης κάποιων ζώων. Συνακόλουθα, δε θα ήταν ολοκληρωτικά παράλογο τα ειδώλια να αποτελούν το αποτέλεσμα αυτής της καθημερινής πια επαφής των ανθρώπων με τα ζώα. Προς την άποψη αυτή συντείνει και το γεγονός ότι το πλήθος των ζωόμορφων ειδωλίων απεικονίζει κυρίως οικόσιτα ζώα (Whittle 1996; Bailey 2000). Μάλιστα, στις ύστερες φάσεις της Νεολιθικής, όταν πια οι ενδείξεις για την μεγαλύτερη χρήση και εκμετάλλευση των ζωικών προϊόντων και συγκεκριμένα των βοοειδών αυξάνουν, είναι ορατή και η αύξηση στην παραγωγή ειδωλίων, τα οποία απεικονίζουν βοοειδή (Bailey 2000: 182-186).

Σε ό,τι αφορά στα ανθρωπόμορφα ειδώλια, παρουσιάζονται μορφές σε μεγάλη ποικιλία στάσεων και απεικονίσεων. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές είναι οι γυναικείες μορφές, σε κατάσταση εγκυμοσύνης ή την ώρα του τοκετού, καθώς και σε όρθια στάση, με αρκετά τονισμένη την περιοχή της λεκάνης, τα οποία ταυτίστηκαν με αναπαραστάσεις της «μητέρας-γης» και της «γονιμότητας» (Bailey 2000: 95-96, 102). Αναμφίβολα, η δυνατότητα των γυναικών να φέρνουν στον κόσμο παιδιά ήταν πρωτεύουσας σημασίας για τις προϊστορικές κοινότητες, οι οποίες ως ένα βαθμό παρέμεναν απροστάτευτες απέναντι στις περιπτώσεις αυξημένης θνησιμότητας

εξαιτίας κάποιας ασθένειας ή μειωμένων γεννήσεων. Η δημιουργία μιας νέας ζωής είναι στοιχείο απαραίτητο για την αναπαραγωγή της ίδιας της κοινότητας, η οποία μέσα από τους απογόνους των μελών της θα επιβιώσει στην πορεία του χρόνου. Υπό την έννοια αυτή, δε θα μπορούσε να θεωρηθεί άκαιρη η αναγωγή των ειδωλίων σε αναπαραστάσεις της γυναικείας γονιμότητας, η οποία ίσως θα ήταν πιθανό να συνδεθεί με τη γονιμότητα της φύσης. Ωστόσο, η δημιουργία μίας θεάς, η οποία θα χαίρει της λατρείας των πιστών της είναι μία υπόθεση αρκετά μη υποστηρίξιμη ακόμα.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη η αναφορά στα ειδώλια, που προέρχονται από τον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής, πολλά από τα οποία φέρουν χαρακτηριστικά, που αδιαμφισβήτητα δηλώνουν την ταυτότητα του ατόμου, που απεικονίζεται. Κάποια ειδώλια έχουν πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στο πρόσωπο της μορφής, άλλα έχουν συγκεκριμένη κόμμωση ή ακόμα και μούσι (Bailey 2000: 95-101). Μέσα από τη χρήση τόσο ιδιαίτερων στοιχείων, δεν μπορεί παρά να δηλώνεται ότι απεικονίζεται κάποιο συγκεκριμένο άτομο του οικισμού. Αν όμως συμβαίνει αυτό, τότε γιατί όλα τα υπόλοιπα ειδώλια δεν φέρουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά, άλλα δημιουργούνται με πολύ αφαιρετικές διαδικασίες; Αναμφίβολα, δεν πρόκειται για την απεικόνιση κάποιου θεϊκού στοιχείου, παρά για τη δημιουργία ενός όσο το δυνατό πιστότερου αντιγράφου του φυσικού προσώπου. Οι αιτίες μίας τέτοιας διαδικασίας και επιλογής θα μπορούσαν να είναι πολλές, αλλά εξαρτώνται από την ίδια την ανθρώπινη κοινότητα ή τον δημιουργό του κάθε ειδωλίου, ο οποίος επιθυμούσε να περάσει ένα μήνυμα μέσα από το δημιούργημά του. Αξιοσημείωτο είναι, πάντως, το γεγονός ότι η θέση εύρεσης των ειδωλίων τοποθετείται ανάμεσα στους ζώντες ανθρώπους. Πιθανώς, να απεικονίζεται, λοιπόν, ένα άτομο, το οποίο δεν υπάρχει πια στη ζωή της κοινότητας, είτε γιατί απεβίωσε είτε γιατί επέλεξε να μετακινηθεί σε άλλο οικισμό. Επίσης, θεωρείται πιθανό τα ειδώλια να αντιπροσωπεύουν ακόμη και τα ίδια τα μέλη μίας κοινότητας και να χρησιμοποιούνται κατά τη διάρκεια «τελετουργιών», όχι μαγικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα, αλλά με στόχο την ένταξη ή ακόμα και την απόρριψη κάποιων μελών (Bailey 2000: 102-103).

Κατ' όμοιο τρόπο θα μπορούσαν να ερμηνευτούν και τα μικρά ομοιώματα οικίσκων, κάποια από τα οποία αποκαλύφθηκαν κάτω από τα δάπεδα οικιών. Η συμμετοχή τους σε διαδικασίες ίδρυσης ενός νέου νοικοκυριού ίσως να δήλωνε την

«καταστροφή» του παλιότερου πια νοικοκυριού, το οποίο πιθανώς να απεικόνιζαν, είτε τη σταθεροποίησή του, αν θεωρηθεί ότι αυτό αναπαρίσταται.

Επιστρέφοντας στην περίπτωση των «ιερών» του Αχιλλείου, αυτόνομων ή οικιακών, γίνεται φανερό πως ο σχετικός χαρακτηρισμός ίσως και να μην είναι ο πλέον κατάλληλος για τα κτίρια αυτά. Ο κοινοτικός χαρακτήρας του μεγάλου αποκαλούμενου «ιερού» δεν αμφισβητείται σε καμία περίπτωση. Όμως, θα μπορούσε να σχετίζεται με άλλες κοινωνικές διεργασίες, οι οποίες δε θα είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα, αλλά θα στόχευαν, πιθανά, στον επαναπροσδιορισμό της συνοχής και της ταυτότητας της ομάδας, που είναι απαραίτητα στοιχεία για τη διαβίωση της.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει μία αναφορά και στα δύο μεγάλα κτίρια, που εντοπίστηκαν στις δύο πρώτες φάσεις της Νέας Νικομήδειας και τα οποία οι ανασκαφείς ταυτίζουν με χώρους «ιερούς» (Εικ. 61) (Pyke and Yiouni 1996). Εκτός από τις μεγάλες διαστάσεις τους, διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα και μέσω των αντικειμένων, που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους: ειδώλια, αχρησιμοποίητα εργαλεία, αγγεία με περίτεχνη και ασυνήθιστη διακόσμηση (Whittle 1996: 59; Bailey 2000: 46; Perlès 2001: 271). Ο P. Halstead τα χαρακτηρίζει ως κατοικίες των «οικονομικά ισχυρών» του οικισμού, στηριζόμενος στα ιδιαίτερα εξωτικά υλικά των εργαλείων (Perlès 2001: 271). Και στις δύο περιπτώσεις των υπό εξέταση κτιρίων, είναι εύλογη η αναζήτηση του ιδιαίτερου χαρακτήρα τους, καθώς δε φαίνεται να εμπίπτουν στην κατηγορία της «απλής οικίας». Τόσο το μέγεθός τους όσο και τα ευρήματα, που τους αποδόθηκαν, συνηγορούν προς την ερμηνεία της κοινοτικής τους χρήσης. Με άλλα λόγια, όπως και στο «ιερό» του Αχιλλείου, η συνάθροιση κάποιων ίσως μελών της κοινότητας για τη διενέργεια κάποιων βασικών διαδικασιών, κρίσιμων για την εξασφάλιση της πορείας της, μπορεί να πραγματοποιούταν στο συγκεκριμένο χώρο, ο οποίος άλλωστε και για το λόγο αυτό ανακατασκευάστηκε στην ίδια θέση και στις δύο περιόδους.

4.5 Αποθηκευτικοί Χώροι και Τροφοπαρασκευαστικές Περιοχές

Βασικό χαρακτηριστικό των νεολιθικών οικονομικών πρακτικών αποτελεί η πρακτική της αποθήκευσης, η οποία, ήδη από την εποχή του G. Childe, ταυτίστηκε με μία πολυπλοκότερη κοινωνική οργάνωση, καθώς θεωρήθηκε απαραίτητο στοιχείο για την υποστήριξη των προϊστορικών «ελίτ», που συνέθεταν την ανώτερη βαθμίδα μίας προϊστορικής κοινωνίας (Halstead 1989: 68-69; Τουλούμης 1996: 18-19). Το ζήτημα

της σύνδεσης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και της παρουσίας αποθηκευτικών μεθόδων, άρα πλεονασματικού υλικού, είναι αρκετά πολύπλοκο. Όπως ήδη συζητείται στο Κεφάλαιο 5 και στην Ενότητα 3 του Παρατήματος, η παρουσία μίας κοινωνικά διαφοροποιημένης ομάδας, η οποία θα ορίζει τη ζωή και την οργάνωση των υπόλοιπων μελών της κοινωνίας, δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μονοδιάστατα. Αρχικά, πρέπει να διερευνηθούν τα στοιχεία εκείνα, που πιθανώς υποδηλώνουν την παραγωγή τέτοιου πλεονασματικού αποθέματος, το οποίο θα μπορούσε με κάποιο τρόπο να καρπωθεί μία ομάδα λίγων «ισχυρών», που, στη συνέχεια, θα είχε τη δυνατότητα επιβολής πάνω στους συμπολίτες της (Χουρμουζιάδης 1993). Είναι βέβαιο πως, τουλάχιστον κατά την Νεότερη Νεολιθική, οι αγροτικές δραστηριότητες ενισχύονται σημαντικά, μέσω της χρήσης των οικόσιτων ζώων (των βοοειδών) και ως υποζυγίων για την έλξη του αρότρου. Επίσης, όπως γίνεται αντιληπτό και από τις παλαιοβοτανολογικές αναλύσεις, είναι αρκετά πιθανή για την περίοδο αυτή και η ανάπτυξη κάποιων μονοκαλλιιεργειών, η οποία όμως δεν μπορεί να βεβαιωθεί απόλυτα, καθώς είναι εξίσου δυνατό να αποκαλύπτονται μεγάλες συγκεντρώσεις σπόρων ή καρπών ενός είδους, οι οποίες δεν οφείλονται σε μονοκαλλιιεργειες, αλλά σε περαιτέρω επεξεργασία και διαχωρισμό κατά την αποθήκευση (Bailey 2000). Ωστόσο, δεν είναι σαφές αν οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες επέτρεψαν σε κάποια άτομα να εξελιχθούν και να επιβληθούν στους υπόλοιπους, είτε εξασφαλίζοντας μεγάλες ποσότητες πλεονάσματος, είτε ρυθμίζοντας το σύνολο του πλεονασματικού αποθέματος, το οποίο ίσως ανήκε στην κοινότητα.

Εκτός, όμως, από την παράμετρο της κοινωνικής διαφοροποίησης σε τόσο έντονο βαθμό, κρίνεται σκόπιμη η αναζήτηση αρχικά των μορφών, που μπορεί να έχει μία διαδικασία αποθήκευσης, οι οποίοι είναι καθοριστικοί, όπως πιστεύουμε, για την αναζήτηση των κοινωνικών σχέσεων, που αναπτύσσονται μέσα από την οικονομική εξέλιξη. Αρχικά, είναι κατανοητό πως κάθε ανθρώπινη ομάδα επιδιώκει να εξασφαλίσει το αποκαλούμενο «φυσικό ή ουδέτερο πλεόνασμα», με το οποίο θα φροντίσει να διατραφεί σε κάποια μεταγενέστερη φάση, όταν, θεωρητικά μιλώντας, η παραγωγή ή η τροφосуλλογή δε θα αποφέρουν ικανές ποσότητες για τη συντήρησή της (Halstead-O' Shea 1989: 4-5; Στρατούλη 1998). Επομένως, ο αρχικός στόχος της αποθήκευσης είναι η εξασφάλιση τροφής. Με την αποδοχή μίας κοινωνικής και οικονομικής ελίτ, τα πράγματα περιπλέκονται, καθώς η κατοχή του πλεονάσματος από μία ομάδα συνεπάγεται και την προσφορά υπηρεσιών ή προϊόντων προς αυτή από τους υπόλοιπους, προκειμένου να εξασφαλίσουν μία ποσότητα του

αποθηκευμένου προϊόντος. Φυσικά, ένα επόμενο ερώτημα αφορά στην προέλευση αυτού του προϊόντος. Πρόκειται για το αποτέλεσμα μίας συλλογικής κοινοτικής διαδικασίας, το οποίο καταλήγει στα χέρια των λίγων, ή οι ίδιοι οι «εκλεκτοί» έχουν βρει τους μηχανισμούς εκείνους, που τους επιτρέπουν αντίστοιχες συμπεριφορές;

Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά πρέπει να αποτελεί σύμπτυξη αρκετών παραγόντων. Ένας από αυτούς αφορά στην ποσότητα του αποθηκευμένου προϊόντος, η οποία μπορεί να διαγνωστεί ως ένα βαθμό από το είδος των αποθηκευτικών τρόπων. Ως ένα βαθμό, γιατί δεν μπορούμε να παραβλέψουμε και την ύπαρξη αποθηκευτικών κατασκευών, δημιουργημένων με φθαρτά υλικά, από τα οποία δε διασώζονται κατάλοιπα, γεγονός που τα καθιστά μη αναγνωρίσιμα. Επομένως, η παρουσία σταθερών ή ημιμόνιμων βεβαιωμένων αποθηκευτικών χώρων, η κατασκευή συγκεκριμένων κτιρίων, που προορίζονται για την αποθήκευση, η δημιουργία μεγάλων αποθηκευτικών σκευών συνιστούν στοιχεία, τα οποία πρέπει να εξεταστούν για την προώθηση της σχετικής συζήτησης.

Εκκινώντας από το πρώτο στοιχείο, την παρουσία μόνιμων και ημιμόνιμων αποθηκευτικών χώρων, παρατηρούμε ότι στο σύνολο των υπό ανάλυση οικισμών εντοπίζονται αντίστοιχες κατασκευές. Οι αποθηκευτικές θήκες του Διμηνίου, διαφόρων διαστάσεων, στις οποίες αποθηκεύονταν διάφορα σιτηρά και καρποί (Χουρμουζιάδης 1993), αποτελούν ένα σχετικό παράδειγμα. Αντίστοιχα, χαρακτηριστικά είναι και κάποια από τα κυκλικά ημι-υπόγεια κτίσματα του Μακρυγιάλου Ι, τα οποία ταυτίστηκαν με αποθηκευτικούς χώρους (Pappa-Besios 1999). Ενδεικτικό, επίσης, είναι και το κτίσμα στην κορυφή του λόφου της νεολιθικής Μάκρης, στο εσωτερικό του οποίου αποκαλύφθηκαν αρκετά αγγεία αποθηκευτικά, βυθισμένα στο δάπεδο, έτσι ώστε να μην είναι εφικτή η απόσπασή τους από αυτό (Καλλιντζή-Ευστρατίου 1991: 503). Στον οικισμό των Σερβίων, αποκαλύφθηκαν, επίσης, αρκετοί αποθηκευτικοί λάκκοι, το εσωτερικό των οποίων είχε επενδυθεί με πηλό (Ridley *et al.* 2000). Περίεργη, ωστόσο, είναι η διαπίστωση, που αφορά στις αποθηκευτικές πρακτικές της Νέας Νικομήδειας, όπου γίνεται μόνο μία αναφορά σε ένα αποθηκευτικό αγγείο, ενώ δεν υπάρχει καμιά ένδειξη για την παρουσία κατασκευών, προορισμένων για αποθήκευση (Pyke and Yiouni 1996: 52). Αντίστοιχα και από τον οικισμό του Σέσκλου, υπάρχουν στις μέχρι τώρα δημοσιεύσεις αναφορές σε αποθηκευτικά αγγεία και όχι χώρους συγκεκριμένους για αποθήκευση, με εξαίρεση ίσως την «Οικία 1-2-3», στην οποία αποκαλύφθηκαν πολλά όστρακα, προερχόμενα από αποθηκευτικά αγγεία. Στο δωμάτιο 2 του ίδιου

κτίσματος βρέθηκε ένα ελαφρά υπερυψωμένο επίπεδο, προορισμένο ίσως για ύπνο ή για αποθήκευση (Elia 1982: 227-228).

Η παράθεση των παραπάνω στοιχείων είναι μόνο ενδεικτική, καθώς ήδη αναφέρθηκαν αφενός οι ελλιπείς πληροφορίες, που μας διασώζονται και αφετέρου το περιορισμένο εύρος των ανασκαφικών ερευνών. Στην περίπτωση της αποθήκευσης κάποιων ποσοτήτων σε κεραμικά σκεύη ή σε μικρούς αποθηκευτικούς χώρους στο εσωτερικό των οικιών, είναι σχετικά εύκολο να διαπιστώσει κανείς ότι πρόκειται για ποσότητες, προορισμένες για κατανάλωση από τα μέλη του συγκεκριμένου νοικοκυριού. Ωστόσο, στις περιπτώσεις μεγάλων αποθηκευτικών κτιρίων, διερωτάται εύλογα κανείς, αν μπορεί και τότε ένα νοικοκυριό να είναι υπεύθυνο για μεγαλύτερες ποσότητες ή αν υπάρχει μία συλλογική διαχείριση του προϊόντος.

Στο ίδιο πλαίσιο αναφοράς και στην ίδια συλλογιστική με εκείνη των αποθηκευτικών χώρων, θα μπορούσαν να ερευνηθούν και οι τροφοπαρασκευαστικές περιοχές. Ως ευρήματα, οι θέσεις αυτές αποτελούν σε ένα μεγάλο ποσοστό την επιβεβαίωση της ύπαρξης ενός νοικοκυριού είτε κοντά τους, είτε στο χώρο, όπου αποκαλύφθηκαν. Η ύπαρξή τους βεβαιώνεται, επίσης, σε όλους τους οικισμούς, με χαρακτηριστικότερες, ίσως, εκείνη του Αχιλλείου, κατά τη Μέση Νεολιθική περίοδο. Στη φάση IV του οικισμού έχουν αποκαλυφθεί αρκετές τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές, μερικές από τις οποίες, μάλιστα, είναι αρκετά μεγάλων διαστάσεων (Εικ. 33-35). Είναι πολύ πιθανό, το σύνολο αυτό των κατασκευών, που συνιστούν μία θέση τροφοπαρασκευής (εστίες, φούρνοι, εργαλεία, αγγεία, κτλ), να χρησιμοποιούνται από περισσότερες από μία οικογένειες, οι οποίες συνεργάζονται τουλάχιστον στον τομέα αυτό. Η προετοιμασία του φαγητού, ακόμα και η κατανάλωσή του (Bailey 2000: 183-184) θα μπορούσε να συνιστά μία διαδικασία, κατά τη διάρκεια της οποίας, αν όχι σε καθημερινό επίπεδο, τότε ανά τακτά χρονικά διαστήματα, επιβεβαιώνονται, για παράδειγμα οι δεσμοί συγγένειας, οι φιλίες, κτλ. στα πλαίσια κάποιων επιμέρους νοικοκυριών.

Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελούν οι τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές, που είναι γνωστές από τον οικισμό του Διμηνίου, με τις οποίες είναι εξοπλισμένες όλες οι επιμέρους θέσεις του. Σε κάθε τεταρτημόριο του Διμηνίου, σε κάθε θέση οικοτεχνικής δραστηριότητας υπάρχουν χώροι κατάλληλοι για τροφοπαρασκευή (Χουρμουζιάδης 1993). Η χρήση των χώρων αυτών θα μπορούσε να αποτελεί υπόθεση μίας ευρύτερης ομάδας ατόμων, αλλά η υποστήριξη της άποψης αυτής θα είναι συνέπεια της αναζήτησης της έννοιας του «νοικοκυριού», όχι μόνο στα πλαίσια

του συγκεκριμένου οικισμού, αλλά και των υπόλοιπων, καθώς βάσει αυτής της παραγωγικής και κοινωνικής μονάδας καθορίζονται οι γενικότερες συμπεριφορές των ανθρώπων.

4.6 Χώροι Ιδιαίτερης Παραγωγικής Δραστηριότητας (Εργαστήρια) –

Η Έννοια της Ειδίκευσης

Η εξέταση της κοινωνικής οργάνωσης των νεολιθικών οικισμών δε θα μπορούσε να μην περιλαμβάνει και το ζήτημα της εμφάνισης των ειδικεύσεων στην προϊστορία, καθώς έχουν πυροδοτηθεί αρκετές σχετικές συζητήσεις, οι οποίες αφορούν την πιθανότητα ύπαρξης συγκεκριμένων τομέων της νεολιθικής οικονομίας, στους οποίους, πιθανώς, να δραστηριοποιούνταν μόνο συγκεκριμένα άτομα, από τα δημιουργήματα των οποίων τροφοδοτείται και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Όπως είναι κατανοητό, οι αναφορές αυτές προέρχονται, όπως άλλωστε παρατηρείται και σε όλα τα θέματα της προϊστορίας και της αρχαιολογίας εν γένει, από διάφορες «σχολές» προσέγγισης, οι οποίες, ακολουθώντας διαφορετικές μεθοδολογικές τακτικές, επιχείρησαν την ανάλυση του θέματος αυτού. Σε σχέση με τις σχολές αυτές, θεωρείται απαραίτητη η αναφορά στην Μαρξιστική Σχολή, η οποία ασχολήθηκε απερίσπαστα με την οικονομική εξέλιξη των οικισμών, προσδίδοντάς της πρωτεύουσα σημασία για την κοινωνική ανάπτυξη μίας ανθρώπινης ομάδας. Στο πλαίσιο των μελετών αυτών, αναζητήθηκε και η ιδιαίτερη λειτουργία, την οποία θα είχε μέσα σε μία κοινωνία η παρουσία ειδικευμένων «τεχνιτών», οι οποίοι θα ασχολούνταν, κατά κύριο λόγο, με ορισμένες παραγωγικές και μη δραστηριότητες, ενισχύοντας με αυτές και τους υπόλοιπους κατοίκους ενός οικισμού.

Επηρεασμένος από τη Μαρξιστική θεωρία, ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης ήταν ένας από τους πρωτοπόρους μελετητές, που ασχολήθηκαν με το θέμα της νεολιθικής οικονομίας. Θεώρησε ότι η οικονομία ενός νεολιθικού οικισμού καθορίζεται τόσο από το είδος των προϊόντων, που παράγονται, όσο και από τον τρόπο παραγωγής τους. Διακρίνει, λοιπόν, δύο επίπεδα, στα οποία οργανώνεται η νεολιθική οικονομία: το *τροφοπρομηθευτικό*, το οποίο χωρίζεται στην τροφοσυλλογή και στην τροφοπαραγωγή, και το *οικοτεχνικό* επίπεδο, που περιλαμβάνει την κατασκευή εργαλείων, σκευών και διαφόρων άλλου τύπου τεχνέργων. Με βάση τη διάκριση αυτή, ο ερευνητής αναγνωρίζει και δύο διαφορετικά είδη προσφοράς και εργασίας στα πλαίσια της κοινωνίας, την ατομική και τη συλλογική. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι

στην νεολιθική κοινωνία αναπτύσσεται ένα είδος "κλασματικής λογικής", σε ό,τι αφορά τη διανομή των παραγόμενων προϊόντων, βάσει του οποίου η κάθε παραγωγική ομάδα λαμβάνει ένα μέρος από το παραγόμενο προϊόν, ανάλογα με τον αριθμό των μελών της και τις ανάγκες διαβίωσης, που προκύπτουν. Σύμφωνα με το Γ. Χουρμουζιάδη, στη νεολιθική κοινωνία επιχειρείται η διατήρηση της ισορροπίας σε ό,τι αφορά στη συμμετοχή των κατοίκων στον τομέα της παραγωγής (Χουρμουζιάδης 1995). Η άποψη, λοιπόν, του προαναφερθέντα ερευνητή περιλαμβάνει την έννοια της εξειδίκευσης στην αναφορά του για τη νεολιθική οικονομία, η οποία στηρίζεται σε ένα σύστημα «προσφοράς-ζήτησης».

Στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμη η διευκρίνιση του όρου «ειδίκευση» σε σχέση με τη χρήση του όρου «εξειδίκευση». Από την άποψη των οικονομικών θεωριών, η «εξειδίκευση» δηλώνει την μετατροπή μίας δραστηριότητας σε επάγγελμα, από το οποίο αναμένει, αυτός που το ασκεί, να προσκομίσει τα απαραίτητα προς το ζην, καθώς, με κάποιο προσδιορισμένο τρόπο, θα αμείβεται για τις υπηρεσίες, που θα προσφέρει σε όσους τις έχουν ανάγκη ή τις επιθυμούν. Από την άλλη, η έννοια της ειδίκευσης αφορά στην ειδική ενασχόληση κάποιου με ένα συγκεκριμένο τομέα, χωρίς ωστόσο να υποδηλώνεται ότι αυτός ο τομέας αποτελεί και το μοναδικό βιοποριστικό του μέσο. Αντίθετα, ας μην παραβλέψουμε το γεγονός ότι δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι τις ίδιες κλίσεις και τα ίδια ενδιαφέροντα, γεγονός που διαφοροποιεί σε σημαντικό βαθμό και τις αποδόσεις τους σε αντίστοιχα επίπεδα δραστηριοποίησης. Επομένως, είναι αρκετά πιθανό αυτή η έννοια της ειδίκευσης, αναφερόμενη στην περίοδο της ανθρώπινης προϊστορίας, να μην σχετίζεται άμεσα / αποκλειστικά με τον προσπορισμό των απαραίτητων αγαθών για τη διαβίωση του ατόμου.

Για την ολοκληρωμένη μελέτη και ανάλυση του υπό εξέταση ζητήματος, κρίνεται απαραίτητη μία πολυδιάστατη θεώρηση, στην οποία θα περιλαμβάνονται ποικίλες παραγωγικές πρακτικές. Αρχικά, πρέπει να ελεχθεί το ζήτημα της ύπαρξης χώρων ειδικευμένης δραστηριότητας στα πλαίσια ενός οικισμού. Στα παραδείγματα των οικισμών που εξετάζουμε, υπάρχουν ενδείξεις τόσο για χώρους, προορισμένους αποκλειστικά για την κατασκευή τέχνηρων, όσο και για περιορισμένα τμήματα μίας οικίας, στα οποία διενεργούνται αντίστοιχες δραστηριότητες. Στην περίοδο της Αρχαιότερης Νεολιθικής, από τον οικισμό της Νέας Νικομήδειας, δε γίνεται αντιληπτή η παρουσία συγκεκριμένων εργαστηριακών χώρων, γεγονός που παραπέμπει στην πιθανή διενέργεια των κατασκευαστικών προγραμμάτων, αφενός,

σε ανοιχτούς χώρους και, αφετέρου, στο εσωτερικό των κτιρίων, τα οποία, εξαιτίας του μεγάλου μεγέθους τους, είναι κατάλληλα ακόμα και για τέτοιες δραστηριότητες.

Κατά τη Μέση Νεολιθική, καθίσταται πια φανερή η διάκριση συγκεκριμένων χώρων, οι οποίοι λειτουργούσαν ως εργαστήρια. Στον οικισμό του Αχιλλείου, αν και είναι σαφής η ύπαρξη πληθώρας εργαλείων τόσο σε εξωτερικούς χώρους όσο και σε εσωτερικούς, αναγνωρίστηκαν και αρκετοί εργαστηριακοί χώροι, οι οποίοι είναι είτε συγκεκριμένα κτίρια είτε ελεύθεροι χώροι, που στεγάζονται, προκειμένου να μην επηρεάζονται οι δυνατότητες εργασίας των ατόμων εκεί από πιθανές άσχημες καιρικές συνθήκες (Εικ. 32)(Winn-Shimabuku 1989). Αντίστοιχα, στον οικισμό των Σερβίων, είναι αναγνωρίσιμη η τέλεση των εργασιών αυτών στο εσωτερικό ενός, τουλάχιστον, κτιρίου, στο οποίο αποκαλύφθηκε μία ιδιαίτερα μεγάλη ποικιλία εργαλείων και ευρημάτων γενικότερα (Ridley *et al.* 2000: 34-41). Στον οικισμό του Σέσκλου είναι χαρακτηριστική, επίσης, η περίπτωση του μικρού οικιακού εργαστηρίου, το οποίο ήταν εξοπλισμένο με ένα λίθινο θρανίο, ένα μυλόλιθο και ένα τριβείο, που ανήκε στην «Οικία 1-2-3» της περιοχής Β2 του Σέσκλου Β (Elia 1982: 227-228).

Η Νεότερη Νεολιθική, η οποία στη συγκεκριμένη εργασία εκπροσωπείται, κυρίως από τη Μάκρη Έβρου, το Μακρύγαλο Περίας και το Διμήνι στη Θεσσαλία, έχει να επιδείξει αναγνωρίσιμους εργαστηριακούς χώρους, κυρίως στον οικισμό του Διμηνίου, ενώ είναι πιθανό κάποια από τα κυκλικά ημι-υπόγεια κτίσματα του Μακρυγιάλου να χρησιμοποιήθηκαν ως εργαστήρια. Στην Κεντρική Αυλή του Διμηνίου, αναγνωρίζονται ορισμένα κτίρια ως χώροι προορισμένοι για την κατασκευή εργαλείων και κεραμικών (Elia 1982: 313-314; Χουρμουζιάδης 1993: 102-103), στα οποία ίσως είχαν πρόσβαση περισσότερα από ένα νοικοκυριά. Ο τελευταίος ανασκαφέας της θέσης, ο Γ. Χ. Χουρμουζιάδης αναγνωρίζει στον οικισμό τέσσερα εργαστήρια, όπου γινόταν η επεξεργασία διαφόρων προϊόντων της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτά, συνήθως, αποτελούν τμήμα των κατοικιών και εξοπλίζονται με θήκες και τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές (Elia 1982, Χουρμουζιάδης 1993).

Η συζήτηση φυσικά δε θα έπρεπε να περιοριστεί μόνο στην αναγνώριση των συγκεκριμένων χώρων παραγωγής, αλλά και στην αναζήτηση των παραγόμενων προϊόντων. Με άλλα λόγια, η εμφάνιση μεγάλου αριθμού τυποποιημένων παραγόμενων προϊόντων, τα οποία, πιθανώς, να έχουν κατασκευαστεί από μία περιορισμένη ομάδα ατόμων, αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη περιορισμένου

αριθμού κατοίκων, που ασχολούνται με τη δεδομένη δραστηριότητα, χωρίς αυτό να αποτελεί απαγορευτικό και για τα άλλα μέλη της κοινότητας. Ωστόσο, θεωρώ ότι, ανάλογα με τη χρήση και τις ανάγκες, τις οποίες εξυπηρετεί ένα εργαλείο, γεγονός που, αναμφίβολα, καθορίζει τη μορφή του, δεν είναι πάντα εύκολο για κάποιον να το κατασκευάσει. Πειραματικές διαδικασίες απέδειξαν πως η διαμόρφωση ενός εργαλείου, ξεκινώντας από την απόσπαση των πρώτων υλών και τη σταδιακή επεξεργασία τους, μέχρι την ολοκληρωτική μορφοποίηση του τελικού αντικειμένου, είναι μία διαδικασία, η οποία απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και, κυρίως, πείρα, καθώς είναι αρκετά εύκολο, εξαιτίας κακών υπολογισμών, να καταστραφεί ο αρχικός σπόνδυλος επεξεργασίας (Bailey 2000).

Οι μορφότυποι των εργαλείων στις πρώτες νεολιθικές εγκαταστάσεις παρουσιάζουν αρκετά μεγάλη ποικιλία, χωρίς να διαφοροποιούνται δραματικά από εκείνους τις Μεσολιθικής. Σύμφωνα με την C. Perlès, η αιτία αλλαγής των μορφότυπων των εργαλείων στις μεταγενέστερες αυτές φάσεις ίσως θα έπρεπε να αναζητηθεί κυρίως στους τρόπους προσέγγισης των εργαλείων και στην εισαγωγή νέων χρήσεών τους. Επομένως, βασικό στοιχείο δε θα ήταν η παρουσία των μακρών λεπίδων και στην Αρχαιότερη Νεολιθική, αλλά η ανάγκη αναζήτησης καλύτερης ποιότητας πρώτων υλών και η πιθανή αλλαγή στη διαδικασία κατασκευής τους, κατά την οποία τώρα ίσως οι πρώτες επεξεργασίες των εργαλείων γίνονται σε χώρους εκτός του οικισμού (Bailey 2000: 130-131). Αντίστοιχα, στις επόμενες χρονικές περιόδους, παρατηρείται αύξηση στην εισαγωγή «εξωτικών» πρώτων υλών και η χρήση -σε περιορισμένες περιπτώσεις (Διμήνι, Ντίκιλι Τας, Πευκάκια, Μάνδαλο, Σιταγροί III, Σέσκλο)- των μετάλλων, κυρίως του χαλκού και του χρυσού, όχι όμως για την κατασκευή αντικειμένων με πρακτική λειτουργία (Bailey 2000: 212-213). Βασικό στοιχείο είναι και η έμφαση στη διάκριση των εργαστηριακών χώρων, είτε αυτοί αποτελούν τμήμα μίας ευρύτερης οικίας, είτε ξεχωριστό τμήμα, το οποίο μπορεί να είναι εκμεταλλεύσιμο από μία ευρεία ομάδα, όπως στην περίπτωση του Διμηγίου.

Κεφάλαιο 5

Συμπεράσματα -

Όψεις των Κοινωνικών Δομών στη Νεολιθική Εποχή

Ο βορειοελλαδικός χώρος αποκτά κατά τη Νεολιθική Εποχή μία ιδιαίτερη φυσιογνωμία, η οποία, κατά κύριο λόγο, εκφράζεται στην έντονη δόμηση του χώρου, δηλαδή το μετασχηματισμό του φυσικού περιβάλλοντος σε κοινωνικό περιβάλλον, μέσω της ίδρυσης, από τα μέσα της 7ης χιλιετίας και εξής, πολλών νέων θέσεων εγκατάστασης (Εικ. 2, 3). Η ίδρυση πληθώρας νέων θέσεων τόσο στην περιοχή της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, όσο και ευρύτερα στο Βαλκανικό χώρο, υποδηλώνει μία αύξηση του πληθυσμιακού στοιχείου κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-5900 π.Χ.⁶), φαινόμενο που συνεχίζεται και στις επόμενες περιόδους της Νεολιθικής.

Μερικές από τις γνωστότερες θέσεις στην περιοχή της Θεσσαλίας για τις πρώιμες φάσεις της Νεολιθικής, είναι ο οικισμός του Σέσκλου και η Πύρασος Μαγούλα Μαγνησίας, η Σουφλί, η Άργισσα Μαγούλα, η Οτζάκι Μαγούλα και η Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου Λαρίσης, το Αχιλλείο Φαρσάλων, η Μαγουλίτσα (Τρικάλων), η Τσαγγλί Μαγούλα ...και ο Πρόδρομος Καρδίτσας (Εικ. 2), ενώ για την περιοχή της Μακεδονίας-Θράκης, ενδεικτικά, παραθέτουμε τους ακόλουθους οικισμούς: Νέα Νικομήδεια Ημαθίας, Σέρβια Κοζάνης, Γιαννιτσά και Δροσιά Πέλλας, Τούμπα Θεσσαλονίκης, Τούμπα Σερρών (Εικ. 2). Από τις όψιμες φάσεις της Μέσης Νεολιθικής και μέχρι το τέλος της Νεότερης, η πυκνότητα των οικιστικών δικτύων αυξάνει σημαντικά, ενώ είναι χαρακτηριστικό πως σε αρκετές περιοχές του υπό εξέταση γεωγραφικού χώρου (π.χ. ανατολική θεσσαλική πεδιάδα) μειώνονται κατά πολύ οι αποστάσεις μεταξύ γειτονικών οικισμών, δηλαδή μέχρι και σε ακτίνα μόλις 500 μ. Κάποιοι οικισμοί, οι οποίοι είχαν ιδρυθεί κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική, εξακολουθούν φυσικά να χρησιμοποιούνται και κατά την Ύστερη ή και την Τελική Νεολιθική, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είχαν διαφοροποιηθεί οι χρήστες τους. Στη Θεσσαλία, γνωστοί οικισμοί, που χρονολογούνται στην Ύστερη και Τελική Νεολιθική, είναι το Ραχμάνι, η Σουφλί Μαγούλα, το Μακρυχώρι, η Πλατεία Μαγούλα Ζάρκου, η Άργισσα Μαγούλα, η Οτζάκι Μαγούλα, η Αγία Σοφία Μαγούλα και η Αράπη Μαγούλα Λαρίσης, η Βισβίκη Μαγούλα, το Διμήνι και τα Πευκάκια Μαγνησίας (Εικ. 3). Στη Μακεδονία-Θράκη, οι όψιμες φάσεις της

⁶ Βλ. χρονολογικό πίνακα (Γαλλής 1996: 28-29).

Νεολιθικής Εποχής αντιπροσωπεύονται από ένα ιδιαίτερα πλούσιο κατάλογο θέσεων, ανάμεσα στις οποίες βρίσκονται ο Μακρύγιαλος Πιερίας, η Θέρμη και τα Βασιλικά Θεσσαλονίκης, η Δήμητρα Σερρών, το Ντικίλι Τας και οι Σιταγροί Δράμας, η Παραδημή και η Μάκρη Έβρου (Εικ. 3).

Οι οικισμοί των πρώιμων φάσεων της Νεολιθικής, όπως μπορεί να διακρίνει κανείς για παράδειγμα στη Νέα Νικομήδεια και τα Σέρβια (Εικ. 5), χαρακτηρίζονται από μία μάλλον χαλαρή διάταξη των αρχιτεκτονικών κατασκευών στον ενδοκοινοτικό χώρο, τουλάχιστον για την περιοχή της Μακεδονίας-Θράκης. Ο οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Νέα Νικομήδεια, έχει ανασκαφεί σε ένα αρκετά ικανοποιητικό ποσοστό (8%) (Pyke-Yiouni 1996: 2-3). Τα ορθογώνια ή τετράγωνα κάτοψη κτίρια, που έχουν αποκαλυφθεί, φαίνεται να διατάσσονται ελεύθερα στο χώρο (Εικ. 61). Ανάλογη χαλαρή οργάνωση του χώρου διαπιστώνεται και στη μη κανονιστική διάταξη των ορθογωνίων κτισμάτων της Μέσης Νεολιθικής στον οικισμό των Σερβίων (Εικ. 74-80) (Riddley *et al.* 2000). Παρά την ομοιότητα των δύο θέσεων πρέπει να αναφερθεί η σαφής οριοθέτηση του οικισμού ή τουλάχιστον τμήματος του οικισμού της Νέας Νικομήδειας από τάφρο, που τον περιέτρεχε, κατά την Πρώιμη Νεότερη Νεολιθική (Pyke-Yiouni 1996: 52).

Στη Θεσσαλία, η ενδοκοινοτική οργάνωση του χώρου παρουσιάζει ικανή ποικιλία κατά τις πρώιμες ήδη φάσεις της Νεολιθικής εποχής. Συγκεκριμένα, η νεολιθική εγκατάσταση του Αχιλλείου Φαρσάλων (Εικ. 4), με κυριότερες αναγνωρίσιμες οικιστικές φάσεις εκείνες που χρονολογούνται στη Μέση Νεολιθική, αν και δε διακρίνεται από αυστηρές κτιριακές δομές, έχει, ωστόσο, ένα ιδιαίτερο χαρακτήρα. Οι συστάδες δύο ή τριών κτιρίων, όπως υποδηλώνουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Μέσης Νεολιθικής περιόδου, μαρτυρούν πιθανώς μία κοινωνική δομή διαφορετική από εκείνη της Νέας Νικομήδειας και των Σερβίων. Τα επιμήκη κτίσματα του Αχιλλείου είναι οργανωμένα στην πλειοψηφία τους σε ομάδες και μοιράζονται τουλάχιστον τους ελεύθερους μεταξύ τους χώρους, δηλαδή τις αυλές (Εικ. 29-31) (Winn-Shimabuku 1989).

Από την άλλη πλευρά η περίπτωση του Σέσκλου Μαγνησίας (Εικ. 4), το οποίο χρονολογείται επίσης στη Μέση Νεολιθική εποχή, είναι αρκετά διαφοροποιημένη. Αρχικά, η συνύπαρξη των δύο διαφορετικών χώρων εγκατάστασης, του Σέσκλου Α (ακρόπολη/Καστράκι) (Εικ. 39) και του Σέσκλου Β (πόλη) (Εικ. 47) μετατρέπει το Σέσκλο σε μία πραγματικά σύνθετη εγκατάσταση. Έτσι, από τη μία δομείται πυκνά το περιορισμένης έκτασης Σέσκλο Α, όπου

κατασκευάζονται επιμήκη κτίρια, με εσωτερικές διαιρέσεις και ανοιχτούς χώρους, οι οποίοι είναι κοινόχρηστοι για κάποιες ομάδες κτιρίων (Elia 1982), σημαντικό χωροτακτικό στοιχείο αποτελεί, επίσης, για το Καστράκι η κατασκευή των τριών περιβόλων, που αναγνώρισαν πρώτοι ο Χ. Τσουντας και ο Δ. Θεοχάρης, οι οποίοι θα μπορούσαν να λειτουργούν, όπως και στο Διμήνι, ως στοιχεία χωροτακτικά. Από την άλλη λειτουργεί στο Σέσκλο Β, περιοδικά ένα μη συμπαγές οικιστικό μόρφωμα, που αναπτύσσεται με διακριτή μορφή συστάδων, οι οποίες μετατοπίζονται στο χώρο.

Συμπερασματικά, οι πρώιμες φάσεις της Νεολιθικής του βορειοελλαδικού χώρου περιλαμβάνουν την ίδρυση περισσότερων και μονιμότερων εγκαταστάσεων, οι οποίες δεν έχουν υιοθετήσει ένα σταθερό μοντέλο δόμησης του χώρου, αλλά αντίθετα υπακούν σε υποκειμενικούς ψυχισμούς, ανάγκες και κοινωνικές δομές. Η οργάνωση των επιμέρους κοινωνικών και παραγωγικών μονάδων ενός οικισμού, δηλαδή του «νοικοκυριού», δε φαίνεται κατά την υπό εξέταση περίοδο να μπορεί να προσδιοριστεί βάσει ενός δεδομένου κανόνα. Δεν είναι απαραίτητο, τουλάχιστον σε αυτές τις πρώιμες περιόδους, να υπάρχουν σταθεροί τύποι οργάνωσης των «νοικοκυριών», ακόμα και μέσα στο πλαίσιο του ίδιου οικισμού. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Νέα Νικομήδεια (Εικ. 61), ή ακόμα και της Μέσης Νεολιθικής στα Σέρβια (Εικ. 74-80), παρατηρείται αφενός η γειτνίαση κάποιων κτιρίων και αφετέρου η παρουσία κάποιων άλλων απομονωμένων στο χώρο κτισμάτων, τα οποία όμως έχουν σαφώς μεγαλύτερες διαστάσεις. Οι δύο μορφές οικιστικής πρακτικής, ενδεχομένως, αφορούν και σε δύο διαφορετικούς τύπους «νοικοκυριού». Ο πρώτος τύπος θα μπορούσε να περιλαμβάνει μικρότερες/πυρηνικές οικογένειες, που ενδιαιώνται σε γειτονικές κατασκευές μικρού και μεσαίου μεγέθους και πραγματοποιούν από κοινού εργασίες ή μοιράζονται κοινόχρηστους χώρους (τροφοπαρασκευή). Ο δεύτερος τύπος πιθανώς να σχετίζεται με τη συμβίωση μίας εκτεταμένης οικογένειας σε ένα αρκετά ευρύχωρο κτίριο, μέσα στο οποίο κινείται το σύνολο των μελών της. Υπό την έννοια αυτή, λοιπόν, δε είναι απαραίτητο να αποδεχτούμε ως αδιαμφισβήτητη τη θεώρηση του Κ. V. Flannery, ο οποίος, βάσει των συγκριτικών εθνοαρχαιολογικών μελετών, είχε οδηγηθεί, στο συμπέρασμα πως κάθε ορθογώνια κατοικία μπορεί να ταυτιστεί με ένα ξεχωριστό «νοικοκυριό» (Champion 1984: 140).

Στον πρώτο τύπο οργάνωσης του «νοικοκυριού», δηλαδή της ελάχιστης κοινωνικής και οικονομικής μονάδας ενός οικιστικού μορφώματος, πιθανώς να ανήκουν και κάποια κτίσματα από τον οικισμό του Αχιλλείου. Οι ανοιχτοί χώροι,

τους οποίους μοιράζονται τα κτίσματα του Αχιλλείου, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί στη σχετική ενότητα (Α1) της παρούσας εργασίας, αποτελούν, κατά μία έννοια, χώρους παρασκευής της τροφής, καθώς εκεί εντοπίζεται το μεγαλύτερο τμήμα των τροφοπαρασκευαστικών κατασκευών (Εικ. 30, 32) (Winn-Shimabuku 1989). Η προετοιμασία του φαγητού, λοιπόν, ίσως να αποτελούσε μια διαδικασία, στην οποία συμμετείχαν δύο ή τρία «νοικοκυριά», είτε χρησιμοποιώντας απλά τους ίδιους χώρους είτε παρασκευάζοντας κοινή τροφή για τα μέλη τους (Sahlins 1972; Halstead 1999: 80). Πρόβλημα, όμως, στην περίπτωση αποδοχής μόνο ενός τύπου «νοικοκυριού» εγείρει και η παρουσία ενός περιβόλου, ο οποίος μοιάζει να περιβάλλει ένα κτίριο (Εικ. 29, 30). Αν το κτίσμα αυτό ταυτιστεί με χώρο ιδιαίτερης λειτουργίας/κοινωνικού χαρακτήρα, τότε ίσως η εικόνα των συνεργαζόμενων νοικοκυριών να μην επηρεάζεται. Αν, ωστόσο, το κτίσμα αποτελεί ένα κοινότυπο ενδιαίτημα, τότε προκύπτουν ερωτήματα για το χαρακτήρα ενός «νοικοκυριού», που επιλέγει τη σχετική απομόνωση από τα υπόλοιπα κτίρια. Δυστυχώς, έχει αποκαλυφθεί ένα ιδιαίτερα μικρό ποσοστό της υφιστάμενης έκτασης του νεολιθικού Αχιλλείου, πράγμα που δε μας επιτρέπει να διαγνώσουμε με ασφάλεια, αν η περίπτωση του συγκεκριμένου οριοθετημένου κτίσματος είναι μοναδική στο σύνολο της έκτασης του οικισμού ή αν αποτελεί ένα από τα περισσότερα κτίσματα, που ανήκουν στην ίδια περίπτωση.

Η επόμενη περίοδος της Νεολιθικής, από τις αρχές της 5ης ως και το τέλος της τέταρτης χιλιετίας, παρουσιάζει, επίσης, ποικιλία οικιστικών σχημάτων, κάποια από τα οποία φαίνονται αυστηρότερα οργανωμένα, όπως ο οικισμός του Διμηνίου Μαγνησίας (Εικ. 4), και κάποια άλλα εξακολουθούν να έχουν, τις χαλαρές δομές της προηγούμενης χιλιετίας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Μακρύγιαλου Ι Πιερίας (Εικ. 5). Σε αυτή την όψιμη φάση της Νεολιθικής εποχής, εκδηλώνεται πολλαπλασιαστικά η κατασκευή των οριοθετήσεων. Η πρακτική των οριοθετήσεων, αν και ήταν σε χρήση κατά τις πρώιμες φάσεις της Νεολιθικής (περίβολοι της Μέσης Νεολιθικής του οικισμού του Σέσκλου Μαγνησίας), εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονα κατά τη Νεότερη Νεολιθική, μέσω της αύξησης των οικισμών, που φέρουν σαφή στοιχεία οριοθέτησης. Αυτά μπορούν να έχουν τη μορφή μίας απλής τάφρου ή ενός περιβόλου ή να συνδυάζονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτελούν ένα πολυπλοκότερο σύστημα οριοθέτησης. Δύο από τα καλύτερα ερευνημένα παραδείγματα οικισμών, στους οποίους εμφανίζονται αντίστοιχες «σύνθετες» οριοθετήσεις είναι αρχικά ο οικισμός του Μακρύγιαλου Ι Πιερίας (Πρώιμες φάσεις

Νεότερες Νεολιθικής) (Εικ. 82) και έπειτα ο οικισμός του Διμηνίου Μαγνησίας (Υστερες φάσεις Νεότερης Νεολιθικής) (Εικ. 51).

Η χωροτακτική οργάνωση του Διμηνίου αποτελεί, με βάση τις μέχρι τώρα ανασκαφικές έρευνες, μία μοναδική περίπτωση για τον βορειοελλαδικό χώρο, καθώς παρόμοια οικιστικά μορφώματα απαντώνται στην περιοχή των κεντρικών Βαλκανίων και, συγκεκριμένα, στους οικισμούς της βορειοανατολικής Βουλγαρίας (π.χ. Oncharono, Goljamo Delchevo) (Εικ. 13-19) (Todorova 1982). Η σταδιακή κατασκευή των έξι περιβόλων, από τους οποίους δεν περιτρέχουν όλοι το σύνολο του δομημένου χώρου, αποτελεί μία πρακτική οργάνωσης του χώρου ιδιαίτερα περίπλοκη. Η αναγνώριση των περιβόλων ως «χωροτακτικών στοιχείων» από το Γ. Χουρμουζιάδη παραπέμπει στη βασική λειτουργία τους, η οποία, όπως αναλύεται στη σχετική ενότητα του παραρτήματος (Α3) της παρούσας εργασίας, δε θα μπορούσε να είναι αμυντική. Αντίθετα, οι περίβολοι ορίζουν τις αποκαλούμενες «θέσεις οικοτεχνικής δραστηριότητας», όπου πραγματοποιούνταν οι διάφορες δραστηριότητες των νεολιθικών ενοίκων του οικισμού (Χουρμουζιάδης 1993). Συνακόλουθα, ο τρόπος οργάνωσης των επιμέρους «νοικοκυριών» στο Διμήνι, συναρτόμενος με τη διάταξη των περιβόλων, αποκτά ένα διαφορετικό περιεχόμενο, συγκριτικά με τους υπόλοιπους οικισμούς. Η δαιδαλώδης κάτοψη του Διμηνίου, οι απόλυτα ελεγχόμενες προσβάσεις στα επιμέρους τμήματά του, η παρουσία συγκεκριμένων θυραίων ανοιγμάτων, τα οποία δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν από οποιονδήποτε, μαρτυρούν την ύπαρξη εξαιρετικά πολύπλοκων κοινωνικών δομών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπήρχε υποχρεωτικά κοινωνική διαστρωμάτωση. Αντίθετα, αυτό που γίνεται στο σημείο αυτό αποδεκτό αφορά στην ύπαρξη σταθερών σημείων στο χώρο, όπως είναι οι περίβολοι, οι οποίοι ρυθμίζουν τη διάταξη των αρχιτεκτονικών κατασκευών και των χώρων δραστηριοποίησης και την πορεία των ατόμων με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτρέπεται ή να αποτρέπεται η είσοδος σε επιμέρους τμήματα της θέσης. Οι ρυθμίσεις αυτών των δυνατοτήτων εισόδου προϋποθέτουν, ενδεχομένως, την κοινή αποδοχή συγκεκριμένων κανόνων συμπεριφοράς, στους οποίους οφείλει να υπακούει το σύνολο των μελών της κοινότητας.

Ο έτερος οικισμός, στον οποίο εμφανίζεται ένα αρκετά σύνθετο σύστημα οριοθέτησης είναι εκείνος του Μακρύγιαλου Ι Πιερίας. Τον ενδοκοινοτικό χώρο αυτού του οικισμού -Μακρύγιαλου Ι (αρχές Νεότερης Νεολιθικής)-, με τα μικρά υπόσκαφα κτίσματα, περιβάλλει μία διπλή τάφρος, στην οποία την εσωτερική -ως

προς τον οικισμό- πλευρά, έχει αναγνωριστεί, κατά τόπους, η παρουσία ενός χαμηλού λιθόκτιστου περιβόλου. Το εσωτερικό του οικισμού διατρέχει μία τρίτη τάφρος, για την οποία, ωστόσο, δεν είναι σαφές αν συνδεόταν σε κάποιο σημείο με τις δύο περιφερειακές τάφρους (Pappa-Besios 1999). Είναι σαφές, λοιπόν, ότι η πρόσβαση στον οικισμό του Μακρύγιαλου I, όπως άλλωστε και στον οικισμό του νεολιθικού Διμηνίου, είναι σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό ελεγχόμενη. Αξιοσημείωτη δε και για τις δύο περιπτώσεις συστημάτων οριοθέτησης είναι η εμμονή στην επισκευή τους, είτε αυτή πραγματοποιούταν από το σύνολο του οικισμού είτε από συγκεκριμένες ομάδες ατόμων, επιφορτισμένες με τη συγκεκριμένη εργασία, όταν ήταν αναγκαίο. Στο επίπεδο, όμως, της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης, παρατηρείται ασφαλώς τεράστια διαφορά μεταξύ των δύο θέσεων. Στον αντίποδα της συμπαγούς και απόλυτα οργανωμένης κάτοψης του Διμηνίου, βρίσκεται η σχετικά χαλαρή χωροταξική οργάνωση του Μακρύγιαλου I, με κύρια μορφή αρχιτεκτονικών κατασκευών τις κυκλικές ημι-υπόγειες κατασκευές μικρής διαμέτρου. Κάποια από αυτά τα κτίσματα αποτελούν κατοικίες, ενώ άλλα είναι αποθηκευτικοί χώροι ή εργαστήρια. Στις μικρές κατασκευές του Μακρύγιαλου I δεν είναι εύκολος ο προσδιορισμός της μορφής του «νοικοκυριού» στο χώρο. Όπως παρατηρεί ο P. Halstead, μεμονωμένα κτίρια του Μακρύγιαλου I, εξαιτίας των περιορισμένων διαστάσεών τους, δε θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν περισσότερα από ένα ή δύο άτομα (Halstead 1999: 80). Είναι, λοιπόν, μάλλον αναπόφευκτο το συμπέρασμα πως τα μέλη ενός «νοικοκυριού» χρησιμοποιούν περισσότερα από ένα κτίρια, τα οποία ίσως λειτουργούν ως επιμέρους χώροι συγκεκριμένης δραστηριοποίησης των μελών του (τροφοπαρασκευή, εργαλειοτεχνία, παραμονή) (Halstead 1999: 79-80).

Πέρα από το επίπεδο αναγνώρισης στο δομημένο χώρο του νοικοκυριού, το οποίο άλλωστε αποτελεί ένα από τα βασικότερα βήματα για την κατανόηση των νεολιθικών κοινωνικών δομών, η παρατήρηση των κατόψεων των οικιστικών μορφωμάτων της Νεότερης Νεολιθικής, προκαλεί εντύπωση και εξαιτίας των εσωτερικών διαιρέσεων, που διακρίνουν τα διάφορα κτίρια, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των περίπου σύγχρονων οικισμών του Διμηνίου Μαγνησίας, του Μακρύγιαλου II Πιερίας και της Μάκρης Έβρου. Το Διμήνι, όπως ήδη αναφέρθηκε, παρουσιάζει μία εξαιρετικά δαιδαλώδη κάτοψη, η οποία ευνοεί την ύπαρξη πολλών «δυσπρόσιτων» χώρων. Σε όλες τις θέσεις οικοτεχνικής δραστηριότητας του Διμηνίου, μπορούν να αναγνωριστούν χώροι ιδιαίτερης δραστηριότητας, όπως μικρά εργαστήρια (π.χ. το εργαστήριο εγχάρακτης κεραμικής στη θέση οικοτεχνικής

δραστηριότητας Γ), στα οποία η πρόσβαση ήταν απόλυτα ελεγχόμενη. Αντίστοιχες περιοχές εργαστηρίων αναγνωρίστηκαν και στα κτίρια της Μάκρης II και του Μακρύγιαλου II (Εικ. 83). Η παρουσία μεγαλύτερων εργαστηριακών χώρων, όπως η «Οικία Ν» στο βορειοανατολικό τεταρτημόριο του Διμηνίου (Χουρμουζιάδης 1993), ενδεχομένως σχετίζεται με το ζήτημα της *ειδίκευσης* παραγωγικών δραστηριοτήτων στο πλαίσιο των νεολιθικών εγκαταστάσεων. Επομένως, η ελεγχόμενη πρόσβαση τόσο σε επιμέρους περιοχές των οικιστικών συνόλων όσο και σε επιμέρους κτίρια, διαμέσου των πολλαπλών εσωτερικών τους διαιρέσεων, ίσως δηλώνει την πρόθεση διαφύλαξης των ειδικευμένων γνώσεων. Επομένως, η επεξεργασία, για παράδειγμα, στο νεολιθικό Διμήνι του οστρέου *Spondylus* για την παραγωγή συγκεκριμένης κατηγορίας τέχνηργων ή η κατασκευή μίας συγκεκριμένης κατηγορίας διακοσμημένης κεραμικής, που αποτελεί και στοιχείο ταυτότητας για τον οικισμό, ίσως να συνιστά «προνόμιο/ικανότητα» κάποιων ατόμων, που επιδιώκουν να χειρίζονται μόνοι αυτοί συγκεκριμένες πρώτες ύλες και την παραγωγή ειδικευμένων προϊόντων. Η δαιδαλώδης διάταξη του ενδοκοινοτικού χώρου του Διμηνίου φαίνεται ότι υποστηρίζει τις παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις.

Από τα παραπάνω, είναι φανερό, λοιπόν, πως ακόμα και για την περίοδο της Νεότερης Νεολιθικής δεν μπορεί να υποστηριχθεί, στη σημερινή τουλάχιστον ανάπτυξη της νεολιθικής έρευνας, η ύπαρξη κοινών τρόπων αντιμετώπισης του δομημένου χώρου στα επιμέρους οικιστικά σύνολα. Αναμφίβολα, κάποιοι από τους οικισμούς εμφανίζουν αρκετά κοινά στοιχεία, είτε αυτά αφορούν στη διάταξη των κτισμάτων είτε στην εξέλιξη της μορφής του οικισμού. Τέτοιες ομοιότητες είναι μάλλον αναμενόμενες, αν λάβει κανείς υπόψη του και την άμεση γειτνίαση κάποιων θέσεων, η οποία πιθανώς να επέτρεπε στη μία θέση να «επηρεάζει» την άλλη, ακόμα και στο επίπεδο της αρχιτεκτονικής οργάνωσής της. Εξάλλου, δε φαίνεται απίθανο ότι στην περίπτωση π.χ. δύο οικισμών, που αναπτύσσονται σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους, ο ένας από τους δύο να αποτελεί «κοινωνικό τμήμα» του άλλου. Αυτό σημαίνει ότι η αύξηση των μελών ενός οικισμού, πιθανώς, οδήγησε στην «απόσπαση» κάποιων ατόμων ή ομάδων από αυτόν, μέσω κάποιων κοινωνικών μηχανισμών, προκειμένου να διατηρηθεί η ισορροπία των κοινωνικών σχέσεων. Τα άτομα που «αποκόβονται» από το μητρικό πληθυσμό, ίσως, να ξεκινούν την ίδρυση ενός άλλου οικισμού σε γειτονική περιοχή. Επομένως, ο δεύτερος αυτός οικισμός θα μπορούσε αφενός να διατηρεί κάποια στοιχεία της χωροοργάνωσης του μητρικού και αφετέρου να διαφοροποιείται σε κάποια άλλα από εκείνον, έτσι ώστε να διαμορφώσει

τη δική του ταυτότητα μέσα στο ευρύτερο δίκτυο επικοινωνιών της Νεολιθικής εποχής.

Συμπερασματικά, από τα μέσα της 6ης χιλιετίας παρατηρείται (Εικ. 2, 3) η αύξηση των οικιστικών σχημάτων, με παράλληλη εντατικοποίηση της πρακτικής οριοθέτησης των οικισμών (τάφροι, περίβολοι) και μάλιστα συχνά με σύνθετα συστήματα οριοθέτησης. Η απόσπαση και διάκριση του δομημένου χώρου από το φυσικό περιβάλλον πραγματοποιείται αυτήν την περίοδο με σαφήνεια, τουλάχιστον σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο. Στο επίπεδο της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης, οι οικισμοί εμφανίζουν μία περισσότερο πολύπλοκη δομή, η οποία γίνεται αντιληπτή, κατά κύριο λόγο, στη διακριτή οργάνωση επιμέρους χώρων ιδιαίτερης ταυτότητας και δραστηριότητας (ιδιωτικοί και δημόσιοι χώροι, περιοχές αποθήκευσης, τροφοπαρασκευαστικές περιοχές και χώροι παραγωγής ειδικευμένων προϊόντων), καθώς και την απομόνωση ορισμένων τμημάτων των κατοικιών, έτσι ώστε να διαφυλάσσονται έννοιες, όπως η *απομόνωση*, η *οικειότητα* και η *επιφύλαξη*.

Ωστόσο, είναι απόλυτα κατανοητό πως όλες αυτές οι αλλαγές και οι διαφοροποιήσεις, που πραγματοποιούνται στην ενδοκοινοτική χωροοργάνωση των οικισμών, αναπτύσσονται σε συστημική σχέση με το κοινωνικό «γίνεσθαι». Με άλλα λόγια, καθώς η αρχιτεκτονική, όπως ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (Κεφ. 2), αποτελεί την υλική πραγμάτωση των στοχεύσεων, των αναγκών και των επιθυμιών των ατόμων, τα κτίσματα μπορούν, ως ένα βαθμό, να γίνουν οδηγοί στην ανάγνωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Δυστυχώς, για τη Νεολιθική του βορειοελλαδικού χώρου δεν είμαστε σε θέση, ακόμα τουλάχιστον, να προχωρήσουμε σε σαφείς κοινωνικές αναγνώσεις. Η περιορισμένη ανασκαφική δραστηριότητα σε νεολιθικούς οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου δεν επιτρέπει αφενός τη δημιουργία μίας ολοκληρωμένης εικόνας για την αρχιτεκτονική οργάνωσή τους και αφετέρου την εξαγωγή υποθέσεων και συμπερασμάτων για την οργάνωση του κοινωνικού ιστού τους. Παρά, λοιπόν, τις προφανείς αυτές δυσκολίες στην επίτευξη του αντίστοιχου εγχειρήματος, δηλαδή της αναζήτησης των νεολιθικών κοινωνικών δομών μέσω της διερεύνησης της οργάνωσης και του χαρακτήρα των αρχιτεκτονικών κατασκευών, έχει καταστεί εφικτό να πραγματοποιηθούν κάποιες εθνοαρχαιολογικές μελέτες, των οποίων η μεθοδολογία θα μπορούσε πιθανώς να εφαρμοστεί και σε αναλύσεις των προϊστορικών κοινωνιών.

Ένα ζήτημα σύγχρονων ερευνών, που σχετίζεται με την αναγνώριση των όψεων της νεολιθικής κοινωνίας, είναι εκείνο της σχέσης των δύο φύλων και του

καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στον ανδρικό και το γυναικείο πληθυσμό. Φυσικά, οι παρατηρήσεις που θα ακολουθήσουν δεν μπορούν να στηριχθούν στα αρχαιολογικά κατάλοιπα, παρά μόνο στα πορίσματα των εθνοαρχαιολογικών ερευνών. Είναι σαφές πως το φύλο κατέχει πρωτεύουσα θέση στον προσδιορισμό του κοινωνικού «είναι» και «γίγνεσθαι» του κάθε ατόμου. Έτσι, το φύλο φορτίζεται με ένα σύστημα θεωριών και αξιών, των οποίων η εφαρμογή αντικατοπτρίζει ένα σύστημα πεποιθήσεων για τον άνδρα και τη γυναίκα, που σχετίζεται, κυρίως, με την αναγνώριση των διαφορετικών δυνατοτήτων και υποχρεώσεων των δύο φύλων, απέναντι στη διαδικασία της βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής (Costin 1996: 113-115; Price 1999: 36-37). Από την άλλη πλευρά, οι παραγωγικοί τομείς, στους οποίους δραστηριοποιείται το άτομο, είναι ένα δεύτερο στοιχείο κοινωνικής ταυτότητας. Ιδιαίτερα σε κοινωνίες με πολύπλοκες κοινωνικές δομές, η δυνατότητα ενός ατόμου να προσφέρει στο σύνολο καθορίζει και τη θέση του σε αυτό. Ο συνδυασμός φύλου και προσφοράς στην κοινωνία οδηγεί συχνά στη διάκριση τομέων εργασίας για άνδρες και γυναίκες (Costin 1996: 113-114).

Εθνοαρχαιολογικές μελέτες, που πραγματοποιήθηκαν σε ζώσες πρωτόγονες φυλές, συνηγορούν υπέρ της παραπάνω τοποθέτησης, παρέχοντας αρκετά παραδείγματα, τα οποία θα μπορούσαν να είναι αντιπροσωπευτικά και για τους προϊστορικούς κοινωνικούς σχηματισμούς (Sahlins 1972: 78-79). Συγκεκριμένα, οι σχετικές συγκριτικές εθνοαρχαιολογικές μελέτες κατέδειξαν ότι στο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο κάποιων φυλών, έχει επιβληθεί η αποχή των γυναικών από τις κυνηγετικές διαδικασίες, καθώς θεωρήθηκε ως τροχοπέδη για τη γέννηση υγιών παιδιών. Επιπρόσθετα, οι γυναίκες που βρίσκονται σε ηλικία κατάλληλη για τεκνοποίηση, δεν επιτρέπεται να συμμετέχουν σε κοινωνικές εκδηλώσεις. Η πληροφορία αυτή υποδεικνύει τον πιθανό αποκλεισμό κάποιων γυναικών από εκδηλώσεις κοινωνικού χαρακτήρα, προκειμένου να μην «εκτίθενται» σε αρνητική αύρα (Bentley 1996: 23-24).

Η C. Vitelli έχει προτείνει πως οι γυναίκες πρέπει, κατά ένα μεγάλο βαθμό, να ασχολούνταν με την κατασκευή νεολιθικής κεραμικής ενώ θεωρεί ότι ακόμα και οι πρώτες δημιουργίες κεραμικών αγγείων οφείλονται σε αυτές. Συγκεκριμένα, μελετώντας την κεραμική του Φραγχθίου, κατέληξε στην άποψη πως οι γυναίκες διέθεταν τη γνώση των διαφόρων τύπων πηλού και των διαδικασιών, που απαιτεί η κατασκευή και το ψήσιμο ενός αγγείου, καθώς, εξαιτίας της ενασχόλησής τους με την τροφοσυλλογή και την τροφοπαρασκευή, είχαν ιδιαίτερη επαφή με τη φύση και τις

τεχνικές της πυροτεχνολογίας (Vitelli 1995). Γενικότερα, επικρατεί η άποψη πως ο χώρος της οικίας ήταν «γυναικοκρατούμενος» και κατά την προϊστορία, καθώς εκεί δραστηριοποιούνταν και τα θηλυκά της ομάδας. Αυτή η άποψη θα μπορούσε ίσως να ισχύει και για τη Νεολιθική του βορειοελλαδικού χώρου, εφόσον οι εσωτερικές διαιρέσεις των κτιρίων επέτρεπαν τη δραστηριοποίηση του γυναικείου πληθυσμού, σε χώρους του νοικοκυριού μακριά από ανεπιθύμητα βλέμματα.

Ο καταμερισμός της εργασίας δεν αφορά μόνο στην κατηγοριοποίηση κατά φύλο, αλλά ρυθμίζεται και από την ηλικία. Θεωρείται μάλλον σίγουρο πως τα γηραιότερα μέλη της κοινότητας, άσχετα πια από το φύλο τους, έχαιραν εκτιμήσεως και σεβασμού, ως απόρροια του πρότερου βίου και της εμπειρίας τους. Είναι συνεπώς αυτονόητο ότι τα ηλικιακά νεότερα μέλη της κοινωνίας, που θα αποφάσιζαν για τα μελλοντικά προγράμματα επιβίωσης και ανάπτυξης του οικισμού, συμβουλευόνταν τους ηλικιωμένους, προκειμένου να καταλήξουν σε ένα συμπέρασμα. Από την άλλη, τα νεαρότερα μέλη των οικισμών, τα παιδιά, θα μπορούσαν να διαδραματίζουν κάποιο ρόλο στις διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες, αν και πολύ σπάνια γίνεται λόγος για το ρόλο τους στις νεολιθικές κοινωνίες (Price 1999: 32). Ο N. Finlay πρότεινε την πιθανότητα της συμμετοχής των παιδιών στην κατασκευή των εργαλείων από λίθο (Finlay 1997), ενώ η C. Vitelli θεωρεί, επίσης, πιθανό να ασχολούνταν και με την παραγωγή κεραμικών σκευών (Vitelli 1995). Είναι βέβαιο πως τα παιδιά συμμετείχαν και σε άλλες δραστηριότητες, παραγωγικές και μη (π.χ. υφαντική, καλαθοπλεκτική, ειδωλοπλαστική, κτλ), αλλά δεν είναι εφικτή σήμερα η ταύτιση αυτής της συμμετοχής, βάσει των μελετών του αρχαιολογικού υλικού.

Ένα άλλο ζήτημα έντονων συζητήσεων αναφορικά με τη νεολιθική κοινωνία, αφορά στην ύπαρξη ή μη και το χαρακτήρα μίας πιθανής κοινωνικής διαστρωμάτωσης στη Νεολιθική Εποχή. Η ενασχόληση με το θέμα προϋποθέτει την αναζήτηση εκείνων των οικονομικών παραμέτρων, οι οποίες θα επέτρεπαν τη συσσώρευση «πλούτου» σε κάποια άτομα, τα οποία έτσι θα κατακτούσαν ιδιαίτερη κοινωνική θέση. Η απουσία εκτεταμένης αποθηκευτικής πρακτικής και η έλλειψη κτιρίων αντίστοιχης λειτουργίας, τουλάχιστον κατά τις πρώιμες φάσεις της Νεολιθικής, αίρει κάθε πιθανότητα κοινωνικής διαστρωμάτωσης βάσει των οικονομικών μεγεθών για τις πρώιμες αγροτικές κοινωνίες του βορειοελλαδικού χώρου. Ακόμα και στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, η έννοια της κοινωνικής διαστρωμάτωσης δε θα έπρεπε να γίνεται αντιληπτή μόνο με οικονομικούς όρους. Με άλλα λόγια, η ισχυρή κοινωνική θέση κάποιων ατόμων της νεολιθικής κοινωνίας

μπορεί να μην ήταν αποτέλεσμα μόνο της δυνατότητάς τους να παράγουν ή και να συγκεντρώνουν ικανές ποσότητες πλεονασματικού αποθέματος, αλλά να οφείλονταν, λόγου χάρη, στις διευρυμένες γνώσεις τους, τις οποίες μοιράζονται με την υπόλοιπη κοινότητα. Ακόμα και στις όψιμες φάσεις της Νεολιθικής, όταν πια αυξάνονται αισθητά στο αρχαιολογικό υλικό οι δυνατότητες αποθήκευσης (π.χ. αποθηκευτικές θήκες Διμηνίου, παραγωγή αποθηκευτικών αγγείων στη Νεότερη Νεολιθική) και αναπτύσσονται τάσεις (πρωτο-) ειδίκευσης (Χουρμουζιάδης 1995), κάποια άτομα ή ολόκληρα νοικοκυριά, τα οποία θα είχαν τη δυνατότητα να ενεργοποιούν μεγαλύτερο ανθρώπινο δυναμικό, έναντι κάποιων άλλων, στις αγροτικές εργασίες τους και θα αποκόμιζαν μεγαλύτερες ποσότητες αγροτικού προϊόντος, θα βρίσκονταν σε ευνοϊκότερη «οικονομική» θέση. Ωστόσο, μάλλον μονοδιάστατη και σύγχρονη είναι η θεώρηση ότι καθοριστικός παράγοντας για την προώθηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης ήταν η οικονομική δύναμη, χωρίς φυσικά να εννοούμε ότι δε διαδραματίζει και αυτή σημαντικό ρόλο. Εξίσου σημαντική, όμως, θα μπορούσε να θεωρηθεί και η ιδιαίτερη κοινωνική θέση, που θα κατείχαν, όσοι παρήγαγαν ειδικευμένα κεραμικά αγγεία. Οι γνώσεις της πυροτεχνολογίας και η ικανότητα να μορφοποιεί κανείς τον πηλό, αναμφίβολα, θα προκαλούσε δέος σε όσους δεν είχαν ιδιαίτερη επαφή με τη συγκεκριμένη δραστηριότητα και θα περιέβαλε τους κεραμείς με ένα «πέπλο μαγείας» (Vitelli 1995; Bailey 2000). Ωστόσο, η ανάγνωση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων, εφόσον αυτές υπήρξαν, καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη, κυρίως γιατί πρέπει να ήταν περιορισμένες χρονικά και, πιθανώς, εναλλασσόμενες (Tringham-Krstić 1990: 606).

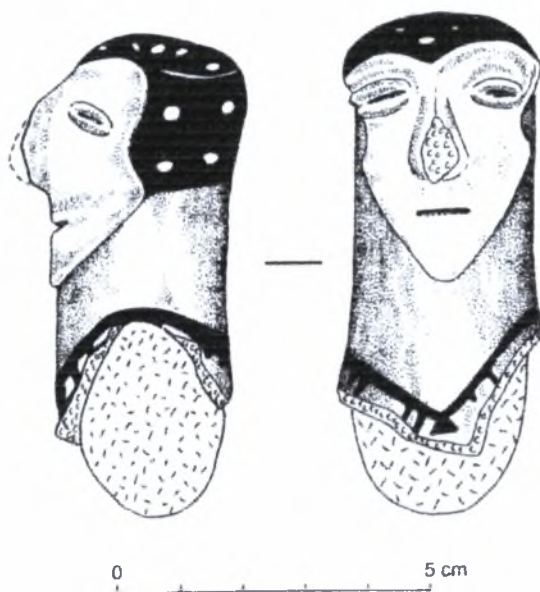
Καθώς οι νεολιθικοί οικισμοί, όπως έχει αναφερθεί, βρίσκονται, τουλάχιστον κατά τη Νεότερη Νεολιθική, σε άμεση γειτνίαση μεταξύ τους και εντάσσονται σε ένα ευρύτερο δίκτυο επικοινωνιών, το οποίο, από την Νεότερη Νεολιθική και έπειτα, επεκτείνεται σημαντικά, φαίνεται πως εκτός από την ανάπτυξη των ενδοκοινοτικών σχέσεων, πρέπει να διερευνηθούν και οι διακοινοτικές σχέσεις, που αναπτύσσονται μεταξύ των επιμέρους νεολιθικών θέσεων. Στο επίπεδο διακοινοτικών σχέσεων, διακρίνεται η εκδήλωση συνεργασίας, ανάμεσα στο ανθρώπινο δυναμικό μιας περιοχής, στο πλαίσιο της οποίας αναπτύσσονται περισσότεροι του ενός οικισμοί. Η συνεργασία, ακόμα και μεταξύ οικισμών, είναι απαραίτητη, προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιβίωσή τους. Είναι σαφές πως η αδυναμία των οικιστών μίας νεολιθικής θέσης να αντιμετωπίσουν μία κακοκαιρία, η οποία θα καταστρέψει ένα μικρό ή μεγάλο τμήμα της σοδειάς, ή μία επιδημία, που θα μειώσει τα εργατικά χέρια,

επιβάλλει τη σύμπραξη των μελών γειτονικών οικισμών (Sahlins 1972: 41; Stratouli 1991). Επιπλέον, η επικοινωνία μεταξύ επιμέρους ομάδων ευνοεί και την εύρεση συζύγων, η οποία είναι απαραίτητη, για την ασφαλή βιολογική αναπαραγωγή της ομάδας.

Ωστόσο, είναι κατανοητή η δημιουργία μίας κοινής ταυτότητας μεταξύ των μελών μίας λιγότερο ή περισσότερο ευρείας κοινωνικής ομάδας της Νεολιθικής, καθώς και της διαφοροποίησής της από άλλες ομάδες. Η ανάγκη δημιουργίας διακριτής ταυτότητας πραγματώνεται μέσα από τη διαμόρφωση σταθερών οικιστικών μορφωμάτων, τα οποία διακρίνονται από τον περιβάλλοντα χώρο τους. Η οργάνωση του χώρου και η οριοθέτησή τους, με λιγότερο ή περισσότερο διακριτές μορφές, συνιστούν εκδηλώσεις της επιθυμίας προσδιορισμού του «εμείς» σε σχέση με τους «άλλους» (Bailey 2000). Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η προσπάθεια δήλωσης των κοινωνικών ταυτοτήτων και μέσω του υλικού πολιτισμού, μέσα από την παραγωγή διακρινόμενης κατηγορίας διακοσμημένης κεραμικής, της ειδωλοπλαστικής, της εργαλειοτεχνίας ή και της χρήσης σφραγίδων. Όλα τα παραπάνω συνιστούν εκφάνσεις μίας συγκεκριμένης κάθε φορά πολιτισμικής οντότητας, η οποία αναζητά πεδία έκφρασης των ιδιαιτεροτήτων της, χωρίς ωστόσο να αποκόπτεται από το ευρύτερο σύνολο. Έτσι, η κατασκευή διακοσμημένων αγγείων, των οποίων τα μοτίβα είναι κοινά σε δύο ή περισσότερους οικισμούς, αλλά διαφοροποιούνται ως προς τις χρωματικές επιλογές του κάθε οικισμού, θα μπορούσε να ερμηνευθεί αφενός ως μία έμμεση δήλωση μίας ιδιαίτερης σχέσης τους και αφετέρου ως μία συνειδητή πράξη υπογράμμισης της ταυτότητας και ενίσχυσης της διάκρισης του «εμείς» από τους «άλλους». Μέσα από ανάλογες διαφορές στην εργαλειοτεχνία, τις σφραγίδες, την ειδωλοπλαστική, δηλαδή ομάδες τεχνέργων, που διακινούνται έντονα μέσα στο νεολιθικό κόσμο, η κάθε κοινωνική ομάδα δίνει το δικό της «παρόν», μέσα σε ένα ευρύ πλέγμα νεολιθικών οικισμών, που αναντίρρητα συνδέονται μεταξύ τους και αναπτύσσουν δίκτυα επαφών.

Συμπερασματικά, λοιπόν, φαίνεται ότι το σημαντικότερο, ίσως, πεδίο διαφοροποίησης της Νεολιθικής εποχής σε σχέση με τις προγενέστερες προϊστορικές περιόδους, σε επίπεδο κοινωνικής εξέλιξης, είναι η δόμηση νέων σχέσεων, αρχικά μεταξύ των ατόμων, που απαρτίζουν τις επιμέρους ομάδες μεταξύ τους. Οι δόμηση νέων σχέσεων επεκτείνεται και στην αντιμετώπιση του περιβάλλοντος, το οποίο οι ομάδες χρησιμοποιούν αποτελεσματικότερα ως οικονομικο-παραγωγική πηγή, και το οικειοποιούνται, ενώ ταυτόχρονα διαφοροποιούνται αισθητά από αυτό, μέσα από την

οριοθέτηση και τον προσδιορισμό του δικού τους χώρου. Ενός δομημένου και διακριτού χώρου, ο οποίος, φορτισμένος με τις πεποιθήσεις, τις επιθυμίες και τις ανάγκες των ατόμων, που τον χρησιμοποιούν, συμβάλλει στη διατήρηση των δεσμών της ομάδας με το παρελθόν, στην εδραίωση των προγονικών ριζών τους, στην ασφαλή συντήρηση του παρόντος και, τέλος, στην εξασφάλιση του μέλλοντος. Είναι, επομένως, φανερό ότι ο στόχος των νεολιθικών κοινωνικών ομάδων κατά τη Νεολιθική Εποχή, δεν εξαντλείται στην πεπερασμένη στο χρόνο επιβίωσή τους, αλλά περιλαμβάνει την δημιουργία των προϋποθέσεων εκείνων, που θα επιτρέψουν τη συνέχιση της ύπαρξής τους και σε μεταγενέστερες περιόδους, μέσω της «διαίωνισης», τόσο των ανθρώπων της όσο και μέσω των κοσμοθεωριών της, που αντικατοπτρίζονται στα κινητά και ακίνητα δημιουργήματά της.

Ανθρωπόμορφα Ειδώλια από τον οικισμό του Αχιλλείου
(Bailey 2000: 3.4)

Παράρτημα

Αναλυτική Παρουσίαση των Αρχιτεκτονικών Δεδομένων

A. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

1. ΑΧΙΛΛΕΙΟ

Ο χαμηλός γήλοφος του νεολιθικού οικισμού στο Αχίλλειο, 5 χμ. νοτιοανατολικά της σύγχρονης πόλης των Φαρσάλων στη δυτική θεσσαλική πεδιάδα (Εικ. 4), ανασκάφθηκε για πρώτη φορά από το Δ. Θεοχάρη το 1961. Οι κύριες ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν στη συνέχεια από τη Μ. Gimbutas, κατά τη χρονική περίοδο 1983-1974 (Elia 1982: 178)⁷. Στόχος των επιπλέον ανασκαφικών δραστηριοτήτων υπήρξε η προσπάθεια εξακρίβωσης της παρουσίας της αποκαλούμενης Ακεραμικής φάσης, την οποία είχε αναφέρει ο Δ. Θεοχάρης. Ωστόσο, η πολιτισμική αυτή περίοδος απουσίαζε από τη στρωματογραφία της ήδη ανασκαμμένης περιοχής (Andreou *et al.* 1996: 555; Γαλλής 1996: 61).

Βάσει της στρωματογραφικής ακολουθίας του οικισμού, ο οποίος πρέπει συνολικά να κάλυπτε μία έκταση 200 x 600 μ. (Bailey 2000: 43), στο Αχίλλειο αντιπροσωπεύονται οι φάσεις της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής περιόδου, σε ένα χρονικό φάσμα μίας περίπου χιλιετίας (6500/6300-5500 π.Χ.) (Γαλλής 1996: 62; Perlès 2001: 109-110)⁸.

Οι επιχώσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιλαμβάνουν όλες τις επιμέρους υποδιαίρέσεις της υπό συζήτηση φάσης. Η πρώτη από τις αναγνωρισμένες φάσεις του οικισμού, η αποκαλούμενη Ia, η οποία αντιστοιχεί στην Αρχαιότερη Νεολιθική I, δεν έχει ανασκαφεί ικανοποιητικά, με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτή η αναλυτική παρουσίασή της (Elia 1982: 179). Χαρακτηριστική, πάντως, είναι η παρουσία ενός υπόσκαφου κτίσματος, το οποίο όμως δεν μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα στην περίοδο αυτή (Winn-Shimabuku 1989: 33) (Εικ. 21).

Η ακόλουθη περίοδος, Ib (Αρχαιότερη Νεολιθική II), διακρίνεται από τους ανασκαφείς σε δύο επιμέρους χρονικές περιόδους, στις οποίες είναι βασική η παρουσία των επιχρισμένων με πηλό δαπέδων. Συγκεκριμένα, στην πρώιμη φάση (Εικ. 22) έγινε ορατό ένα λευκού χρώματος δάπεδο και μία πιθανώς αποθηκευτική κατασκευή. Τέλος, αναγνωρίστηκε κι ένας χώρος προορισμένος για

⁷ Οι ανασκαφικές δραστηριότητες περιλαμβάνουν τέσσερα τετράγωνα σκάμματα, με πλευρές 5 μ., στο κέντρο της μαγούλας, ενώ πραγματοποιήθηκαν και δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκτασή της (Winn-Shimabuku 1989: 32).

⁸ Τα ακριβή αποτελέσματα των ραδιοχρονολογήσεων παρατίθενται στο: Perlès 2001: 100-105.

Στην επόμενη φάση, IIb (Εικ. 26), ένα κτίριο χτίστηκε πάνω στο μεγάλο κτίσμα της προηγούμενης φάσης, διατηρώντας τον παλιό προσανατολισμό. Το κτίριο είχε μάλλον αρκετά μικρές διαστάσεις, αν και δεν έχει ανασκαφεί το συνολικό μήκος του. Στα δυτικά του κτιρίου αποκαλύφθηκε μία κυκλική εστία. Στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου διατηρούνται ελλιπή τα ίχνη μίας δεύτερης εστίας, κατασκευασμένης ακριβώς έξω από το κτίριο. Κοντά της βρέθηκε κι ένας ημικυκλικός φούρνος. Επιπρόσθετα, μπορεί να αναγνωριστεί ένας εργαστηριακός χώρος στα δυτικά της ανασκαφής, ο οποίος πιθανότατα ήταν στεγασμένος. Ωστόσο, τα αρνητικά αποτυπώματα των πασσάλων στην περιοχή, δε φαίνεται να προέρχονται από μία στέγη. Τα στοιχεία, που αποκόμισαν οι ανασκαφείς από τα δύο βορειότερα σκάμματα, Α και Β, τους οδήγησαν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για ένα είδος αυλής, προορισμένης αρχικά για την καύση των απορριμμάτων ή για άλλες δραστηριότητες, που απαιτούν τη χρήση φωτιάς, όπως το ψήσιμο των αγγείων. Το μέγεθος της κυκλικής εστίας είναι τέτοιο, που πιθανώς υποδηλώνει πως αυτή χρησιμοποιήθηκε από περισσότερα του ενός νοικοκυριά. Τέλος, στη νοτιοδυτική γωνία του σκάμματος C, αποκαλύφθηκε ένας δεύτερος εργαστηριακός χώρος. Η κατασκευή μίας τάφρου στις επόμενες περιόδους κατέστρεψε ένα τμήμα των επιχώσεων της περιόδου, εμποδίζοντας τη δημιουργία σαφέστερης εικόνας (Elia 1982: 180-181; Winn-Shimabuku 1989: 40-42).

Κατά την ακόλουθη χρονική περίοδο (IIIa) (Εικ. 28), δεν αποκαλύφθηκαν κτίρια, ενώ και το σύνολο των ανασκαμμένων κατασκευών δεν μπορεί να προσδιοριστεί λειτουργικά με σαφήνεια. Τα λιγοστά διάσπαρτα ευρήματα, που ανήκουν στη φάση αυτή, δίνουν την εικόνα πως για κάποιο λόγο είχε διακοπεί προσωρινά η χρήση του χώρου ή είχε πιθανώς μεταφερθεί σε ένα άλλο σημείο της μαγούλας, εκτός από εκείνο, στο οποίο διενεργήθηκαν οι ανασκαφικές δραστηριότητες, όπως υπέθεσαν οι ανασκαφείς στηριζόμενοι στις μεγάλες περιοχές με ίχνη φωτιάς και στους λάκκους. Ωστόσο, ακόμα και μέσα στους λάκκους είναι δυνατή η ανασύσταση κάποιων στοιχείων της IIIa περιόδου, ανάμεσα στα οποία αναγνωρίζονται νέα σχήματα αγγείων, όπως και νέα διακοσμητικά μοτίβα και μέθοδοι. Η δυσκολία στην προσπάθεια απόδοσης μίας συγκεκριμένης στρωματογραφικής ακολουθίας στα ευρήματα είναι ήδη κατανοητή, εξαιτίας της φύσης των αποθετών, στους οποίους είχαν απορριφθεί. Αξιοσημείωτη, πάντως, είναι η παρουσία «ξένων παραδόσεων» στην κεραμική. Τα όστρακα είχαν τοποθετηθεί πάνω σε ένα είδος ψάθας και, στη συνέχεια, είχαν απορριφθεί. Η ερμηνεία, στην

οποία κατέληξαν οι μελετητές του Αχιλλείου, σχετίζεται με την προαναφερθείσα άποψη, κατά την οποία τα οικήματα και οι εγκαταστάσεις του οικισμού μεταφέρθηκαν και ο χώρος των ανασκαφών χρησιμοποιήθηκε ως χώρος απόρριψης. Το μοναδικό στοιχείο, το οποίο πιθανώς δεν προοριζόταν από την αρχή για την απόρριψη μη χρήσιμων πια αντικειμένων, είναι ένας λάκκος με αποθηκευτικό χαρακτήρα. Η επικλινή βάση του είχε, όπως φαίνεται, επικαλυφθεί με ένα είδος κονιάματος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αρκετά τριβεία, κρουστήρες, μία αρύταινα, ειδώλια και κάποια όστρακα, προερχόμενα από αγγεία νέων σχημάτων και διακοσμητικών μεθόδων. Επιπρόσθετα, η υπόθεση ότι χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως λάκκος απόρριψης βασίζεται στην αποκάλυψη πληθώρας οστών ζώων. Παρά τα γενικώς λιγοστά ευρήματα της περιόδου αυτής, χαρακτηριστικά είναι τα απορρίμματα κατεργασίας λίθινων εργαλείων, τα οποία απαντούν σε αφθονία, καθώς και λιγοστά εργαλεία, ανήκοντα, όμως, στην προηγούμενη πολιτισμική επίχωση (Winn-Shimabuku 1989: 44-46; Whittle 1996: 55-57; Bailey 2000: 42-43).

Στην οικιστική φάση IIIb (Εικ. 30), η οποία διαιρείται, επίσης, σε δύο υποπεριόδους, η εικόνα του οικισμού, στην πρώιμη φάση (Εικ. 29, 32), παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τις προγενέστερες αναγνωρίσιμες αρχιτεκτονικές δομές, αν και γίνονται αντιληπτές και κάποιες διαφορές. Το νοτιοανατολικό τμήμα των ανασκαφών (τετράγωνο D), όπου είχε νωρίτερα αναγνωριστεί ένα εργαστήριο, παραμένει πια ελεύθερο. Αντίστοιχα, η βορειοδυτική περιοχή χαρακτηρίζεται από την παρουσία μίας εστίας και ενός λάκκου, με ίχνη φωτιάς, στοιχεία που αποδεικνύουν τη συνέχεια εμφάνισης τέτοιων κατασκευών στο σημείο αυτό. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η συγκέντρωση αρχιτεκτονημάτων στα βορειοανατολικά (τετράγωνο B), όπου αναγνωρίστηκε μία τροφοπαρασκευαστική περιοχή μεγάλων διαστάσεων. Το μέγεθός της υποδηλώνει την πιθανή ταυτόχρονη χρήση της από περισσότερα του ενός νοικοκυριά. Οι συγκεντρώσεις λίθων στο σημείο της τροφοπαρασκευαστικής περιοχής είναι δυνατό να προέρχονται από έναν τοίχο, ο οποίος θα διέκρινε την κατασκευή αυτή από το πασσαλόπηκτο κτίσμα στα νοτιοδυτικά της. Το κτίριο αντιπροσωπεύεται από μία τριπλή σειρά πασσάλων, η κεντρική από τις οποίες πρέπει να στήριζε τη στέγη. Στο ανατολικό άκρο του βρέθηκε ένα τριβείο και αρκετές λεπίδες, ενώ σε μία άλλη γωνία είχαν τοποθετηθεί αβαθή αγγεία, ιδιαίτερα στιλβωμένα. Στο εξωτερικό βόρειο τμήμα του κτιρίου υπήρχε μία εστία, περιβαλλόμενη από διάφορα εργαλεία και ένα ειδώλιο. Δίπλα στην εστία αυτή αποκαλύφθηκε ένας λάκκος, επενδεδυμένος εσωτερικά με λίθους, στου οποίου

εσωτερικό βρέθηκαν οστά και όστρακα. Στο βόρειο τμήμα του τετραγώνου Β, εντοπίστηκε μία λίθινη πλατφόρμα, στις τέσσερις γωνίες και το κέντρο της οποίας είχαν κατασκευαστεί λάκκοι, προορισμένοι για καύσεις. Στην πλατφόρμα αυτή βρέθηκε μεγάλος αριθμός εργαλείων, καλής ποιότητας κεραμική, όπως και δύο αγγεία «τελετουργιών» και τουλάχιστον πέντε ειδώλια. Σε άμεση γειτνίαση βρίσκεται ένας αποθέτης, με ιδιαίτερα πλούσια ευρήματα στο εσωτερικό του (τμήματα τριβείων, σπασμένες λεπίδες, οστά) (Elia 1982: 235-236; Winn-Shimabuku 1989: 46-50; Whittle 1996: 55-57).

Η ύστερη φάση της περιόδου IIIb (Εικ. 31), χαρακτηρίζεται από αρκετές μετακινήσεις των κατασκευών. Το κτίριο με τις τρεις σειρές πασσάλων μεταφέρεται προς τα βορειοανατολικά, χωρίς να διαφοροποιείται μορφολογικά, εκτός από μία πιθανή αύξηση του μήκους του. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο εστίες, μία θέση τροφοπαρασκευής. Η μία από τις δύο αυτές εστίες είχε κατασκευαστεί πάνω σ ένα θρανίο τραπεζοειδούς σχήματος, πάνω στο οποίο είχαν επίσης εναποτεθεί ειδώλια και αγγεία «τελετουργιών». Στην προγενέστερη θέση του, αποκαλύπτεται τώρα ένας φούρνος, στην περιφέρεια του οποίου υπήρχαν διάσπαρτα εργαλεία. Μία «κοινοτική» περιοχή με εστίες, όπως αποκαλείται από τους ανασκαφείς εντοπίζεται στα βορειοδυτικά (τετράγωνο Α), ενώ το διπλανό τετράγωνο (Β), παραμένει κενό. Η μεγάλη κυκλική εστία στο βόρειο τμήμα των ανασκαφών ίσως προοριζόταν για το ψήσιμο κεραμικών αγγείων (Elia 1982: 235-236; Winn-Shimabuku 1989: 50-56).

Η επόμενη πολιτισμική επίχωση (IVa), με τρεις βασικές υποδιαιρέσεις, χαρακτηρίζεται, σε ό,τι αφορά την πρώτη φάση (Εικ. 33), από την παρουσία λίθινων κτισμάτων. Σαφώς αναγνωρίσιμο παράδειγμα λίθινου κτιρίου αποτελεί το δίχωρο πιθανώς κτίσμα στο νοτιοδυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου. Συγκεκριμένα, διασώζονται διάσπαρτες πέτρες, προερχόμενες από την τάφρο θεμελίωσης του κτιρίου. Ωστόσο, παρά την έλλειψη ή μετακίνηση αρκετών λίθων, είναι τέτοια η διάταξη των υπολειπόμενων, ώστε να επιτρέπεται η σχεδίαση της κάτοψης του κτιρίου. Ο προσανατολισμός του παραμένει όμοιος με εκείνο του προγενέστερου πασσαλόπηκτου κτίσματος, ενώ παράλληλα, παρατηρείται και σε αυτή την περίπτωση η μετακίνησή του αρκετά μέτρα βορειοδυτικά. Στη βορειοανατολική του γωνία, αναγνωρίζεται από τους ανασκαφείς ένα οικιακό «ιερό». Ανεξάρτητα από την ερμηνεία που θα μπορούσε να αποδοθεί στο συγκεκριμένο χώρο του κτιρίου, πράγμα που θα συζητηθεί σε άλλο κεφάλαιο (4.4), τα βασικά χαρακτηριστικά του είναι ένα θρανίο, που καλύπτει το σύνολο του ανατολικού τοίχου, διάφορα σύνεργα ύφανσης

σκορπισμένα γύρω από το θρανίο και αρκετά τμήματα ειδωλίων. Στο άλλο δωμάτιο, κοντά στο χώρο της εστίας, αποκαλύφθηκαν εργαλεία λίθινα και, επίσης, θραύσματα ειδωλίων. Δεν εντοπίστηκε σε κανένα σημείο εξοπλισμός κατάλληλος για τροφοπαρασκευή, γεγονός που οδήγησε τους μελετητές στο συμπέρασμα πως πρόκειται για κτίριο ιδιαίτερης λειτουργίας και, συγκεκριμένα, για ένα «ιερό». Στην περιοχή εκτός του κτιρίου βρέθηκε ένας λάκκος απόρριψης, μία εστία, επενδεδυμένη με κάποιο είδος κονιάματος, καθώς και μία κυκλικού διαμετρήματος περιοχή, προορισμένη για το ψήσιμο των κεραμικών σκευών. Η περιοχή αυτή των καύσεων οριοθετούταν με την κατασκευή ενός δαπέδου, επιστρωμένου με πηλό, κοντά στο οποίο είναι ορατά τα αρνητικά αποτυπώματα ψάθας. Είναι, επίσης, πιθανό ο χώρος να είχε σκεπαστεί με ένα είδος ξύλινου στεγάστρου. Το βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής δεν ήταν εύκολο να διερευνηθεί, καθώς είχε διαταραχθεί από μεταγενέστερες επιχώσεις. Τέλος, στο νοτιοδυτικό τμήμα αναγνωρίστηκε ένας βαθύς λάκκος με ίχνη φωτιάς, η βάση του οποίου είχε επιστρωθεί με βότσαλα. Η παρουσία ενός τριβείου ίσως είναι ενδεικτική της χρήσης του λάκκου αυτού για την προετοιμασία φαγητού (Elia 1982: 236-237; Winn-Shimabuku 1989: 56-60).

Η δόμηση κτιρίων με τη χρήση λίθινων θεμελίων και τοίχων, κατασκευασμένων με την τεχνική *pisé*, έχουν εξακριβωθεί και για την κεντρική φάση της οικιστικής περιόδου IVa του Αχιλλείου (Εικ. 34). Τα δυτικό τμήμα της ανασκαφής καλύπτεται, βάσει των πορισμάτων των ανασκαφών, από ένα διμερές κτίριο, το οποίο λειτουργούσε ως «ιερό» και εργαστήριο. Από την αποκάλυψη των θεμελίων δεν έγινε διακριτή η παρουσία θυραίων ανοιγμάτων. Στο νότιο δωμάτιο του κτίσματος αποκαλύφθηκε μία εστία, με ρόλο κυρίως θερμαντικό και φωτιστικό, αν και κοντά της βρέθηκε ένα σύνολο εργαλείων, ειδώλια και ένα οστέινο κόσμημα. Η βορειοανατολική γωνία του ίδιου χώρου χαρακτηρίστηκε ως ιδιαίτερα «καθαρή», καθώς περιελάμβανε μόνο κάποια εργαλεία. Νότια του κτιρίου υπήρχε ένας λάκκος απόρριψης, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχαν κατεστραμμένα εργαλεία, οστά, κεραμική, κυρίως με λευκό επίχρισμα, κτλ. Στο βορειοδυτικό τμήμα των ανασκαφών, αποκαλύφθηκε ένας φούρνος, προσκολλημένος σε μία υπερυψωμένη κυκλική εστία, οριοθετημένη με ένα λίθινο θρανίο, πάνω στο οποίο είχαν εναποτεθεί ειδώλια και γραπτή κεραμική. Το εσωτερικό της εστίας ήταν, επίσης, επιχρισμένο με ένα μείγμα πηλού. Τέλος, χαρακτηριστικά της περιόδου είναι διάφορα τμήματα των σκαμμάτων, στα οποία εμφανίζονται στρώματα καμένου χώματος (Elia 1982: 237-238; Winn-Shimabuku 1989: 60-63).

Στις ύστατες επιχώσεις της περιόδου IVa του Αχιλλείου (Εικ. 35), δεν κατέστη εφικτή η αναγνώριση των κατοψεων ή των θεμελιώσεων των πιθανών κτιρίων. Διατηρούνται, ωστόσο, επιχρισμένα με λευκού και κίτρινου χρώματος πηλό δάπεδα. Επιπρόσθετα, δεν βρέθηκαν εστίες και φούρνοι, ενώ τα κινητά ευρήματα είναι αρκετά λιγοστά. Οι ανασκαφείς θεωρούν ότι πραγματοποιήθηκε, κατά ένα τρόπο, ένα «καθάρισμα» του χώρου από τα κατάλοιπα των προηγούμενων φάσεων, προκειμένου να ιδρυθούν νέα κτίσματα (Elia 1982: 238; Winn-Shimabuku 1989: 63).

Η τελευταία φάση του νεολιθικού Αχιλλείου (IVb) (Εικ. 36), παρουσιάζει μία διαφορετική μορφή από τις οικιστικές οργανώσεις των προηγούμενων περιόδων. Στο βορειοδυτικό τμήμα αναγνωρίστηκε ένα κτίριο, μήκους τουλάχιστον 6 μ. και πλάτους 4-5 μ., το οποίο πιθανώς να αποτελούταν από δύο επιμέρους χώρους. Μία συγκέντρωση εργαλείων, που βρέθηκε στο εσωτερικό του, υποδεικνύει την ύπαρξη ενός εργαστηρίου. Στο βόρειο άκρο του εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα γραπτών οστράκων και ειδωλίων. Στην περίοδο αυτή χρονολογείται ίσως και η τάφος, που διατρέχει τον οικισμό με προσανατολισμό βορειοανατολικό-νοτιοδυτικό, η οποία είχε διαταράξει αρκετές από τις προηγούμενες επιχώσεις. Η τάφος είχε γεμιστεί με χαλίκια, τα οποία θα μπορούσαν να προέρχονται από τα κατασκευαστικά υλικά των προγενέστερων φάσεων (Elia 1982: 237-238; Winn-Shimabuku 1989: 63-66).

2. ΣΕΣΚΛΟ

Ο νεολιθικός οικισμός του Σέσκλου βρίσκεται περίπου 15 χμ. νοτιοδυτικά της σύγχρονης πόλης του Βόλου (Εικ. 4), διαμορφωμένος πάνω σε μία μικρή αναβαθμίδα του Τριτογενούς, που καταλήγει στη μικρής έκτασης παραλιακή πεδιάδα, σε μία περιοχή που τέμνεται από ένα δίκτυο εποχιακών ρευμάτων, δύο από τα οποία περικλείουν τον οικισμό και ευθύνονται για τις ισχυρές διαβρώσεις, που έχει υποστεί η θέση (Εικ. 37, 38) (Elia 1982: 128; Κωτσάκης 1996: 49). Σε ό,τι αφορά την τοπογραφία, λοιπόν, του Σέσκλου, καθίσταται φανερό πως πρόκειται για μία περιοχή αρκετά ευνοημένη, καθώς χαρακτηρίζεται από ένα πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα, γειτνίαση με το θαλάσσιο στοιχείο, χαμηλούς λόφους και χώματα «ελαφρά», τα οποία προσφέρονται για τη διενέργεια καλλιεργητικών προγραμμάτων. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η δυνατότητα πρόσβασης σε διαφορετικής δυναμικής μικροπεριβάλλοντα, που θα ενδιέφερε πρωτίστως και τους νεολιθικούς χρήστες της (Κωτσάκης 1996: 49).

Οι πρώτες ανασκαφικές δραστηριότητες στον οικισμό του Σέσκλου ξεκίνησαν στις αρχές του 20ου αιώνα (1901), υπό την επίβλεψη του Χ. Τσουντα. Ωστόσο, κατά τη χρονική περίοδο 1956-1977, η θέση επανεξετάστηκε από το Δ. Θεοχάρη, ο οποίος επιδίωξε την κοινωνική προσέγγιση των αρχιτεκτονικών στοιχείων. Ασχολήθηκε, επομένως, ιδιαίτερα με την αναζήτηση των πιθανώς διαφορετικών κοινωνικών δομών, που αντιπροσωπεύονταν στα δύο ξεχωριστά τμήματα του Σέσκλου, της αποκαλούμενης «ακρόπολης», πάνω στην κορυφή του λόφου Καστράκι (Εικ. 39) και της «πόλης» (Εικ. 47), που είχε αναπτυχθεί στις παρακείμενες πεδινές εκτάσεις (Andreou *et al.* 1996: 540; Wijnen 1981: 9)⁹.

Η συνολική έκταση που έχει διερευνηθεί ανασκαφικά προσεγγίζει τα 4500 τ.μ., ενώ ο οικισμός υπολογίζεται, σύμφωνα με το Δ. Θεοχάρη, πως έφτανε τα 12 ha, τα οποία ήταν άνισα μοιρασμένα ανάμεσα στην «ακρόπολη» και την «πόλη», δύο σχηματισμούς στηριγμένους σε επιμέρους κοινωνικά και οικονομικά στοιχεία, δείγμα μιας διαστρωματωμένης κοινωνίας, αντίστοιχης με εκείνη του Διμηνίου¹⁰. Η «ακρόπολη» έχει τη μορφή μαγούλας με υψόμετρο 8,5 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και καλύπτει μία συνολική επιφάνεια περίπου 0,3 ha. Η αποκαλούμενη «πόλη» εκτείνεται στα βορειοδυτικά της «ακρόπολης» και παρουσιάζει μία διαφορετική πολεοδομική οργάνωση. Η στρωματογραφική μελέτη του οικισμού, η οποία επιβεβαιώθηκε με τη διενέργεια αρκετών δοκιμαστικών τομών, αποκάλυψε πως υπάρχει μία συνέχεια στις πολιτισμικές επιχώσεις της «ακρόπολης» (Κωτσάκης 1996: 49; Kotsakis 1999: 69). Στο κατώτερο στρώμα δεν βρέθηκαν όστρακα κεραμικής, γεγονός που οδήγησε τους μελετητές στην αναγνώριση της φάσης αυτής ως «ακεραμικής» (6800-6500 π.Χ.¹¹), αντίστοιχης με εκείνη, που αναγνώρισε ο V. Milojević στην Άργισσα (Andreou *et al.* 1996: 540; Elia 1982: 128-129; Θεοχάρης 1973: 36-44; Wijnen 1981: 9-10)¹². Τα επόμενα στρώματα αντιπροσωπεύουν χρονικά τις περιόδους της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής¹³.

⁹ Ο Κ. Κωτσάκης ανέλαβε την περαιτέρω μελέτη της θέσης, αλλά τα τελικά αποτελέσματα των ερευνών του παραμένουν αδημοσίευτα.

¹⁰ Οι υπολογισμοί του Δ. Θεοχάρη αναφορικά με τα πληθυσμιακά μεγέθη της πόλης υποστήριζαν πως η «πόλη» φιλοξενούσε ένα σύνολο 3000 ατόμων. Η διαπίστωση αυτή σχετίζεται άμεσα με την κατανόηση της μορφής του τμήματος αυτού του οικισμού, το οποίο δε φαίνεται τελικά να ήταν εν ενεργεία στο σύνολό του ταυτόχρονα (Θεοχάρης 1973: 90; Kotsakis 1999: 69). Για περαιτέρω πληροφορίες βλ. κεφάλαιο 3)

¹¹ Βλ. Χρονολογικούς πίνακες (Γαλλής 1996: 28-29; Perlès 2001: 86-87).

¹² Η C. Perlès, βασισμένη σε ραδιοχρονολογήσεις, θεωρεί πως πρόκειται πιθανώς για τις ύστερες φάσεις της «ακεραμικής» (Perlès 2001: 88).

¹³ Ο Δ. Θεοχάρης προτείνει την ακόλουθη στρωματογραφική ακολουθία για τον οικισμό του Σέσκλου (με βάση την κεραμική):

Ο Δ. Θεοχάρης υποστηρίζει πως, κατά την «ακεραμική» φάση του οικισμού (Εικ. 41, 42), οι εγκαταστάσεις περιορίζονταν σε καλύβες, κατασκευασμένες από ξύλινα στοιχεία ενώ γενικότερα χρησιμοποιήθηκαν φθαρτά υλικά, τα οποία δεν είναι εύκολο να αναγνωρίσουμε στο αρχαιολογικό υλικό. Αρχικά, λοιπόν, συμφώνησε με την άποψη του V. Milojević πως πρόκειται για ημι-υπόγειες καλύβες, στηριγμένος στην αποκάλυψη δύο λάκκων, που ερμήνευσε ως κατοικίες. Στον πρώτο από αυτούς, με μήκος τουλάχιστον 2 μ., βρέθηκαν ίχνη μίας εστίας και τμήμα ενός δαπέδου, καλυμμένου με βότσαλα. Ο δεύτερος λάκκος, πιθανώς ελλειπτικής ή κυκλικής κάτοψης, περιελάμβανε πολλά οστά ζώων, στάχτη, καθώς και οστέινα και λίθινα εργαλεία. Το 1962 η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε και έναν ακόμη λάκκο/ημι-υπόγεια καλύβα, ελλειπτικού σχήματος, ο οποίος αποδείχτηκε πως υπήρξε τμήμα μιας μεγαλύτερης κατασκευής («Οίκημα Β»), με σωζόμενο μήκος πάνω από 5 μ., για την κατασκευή της οποίας είχε χρησιμοποιηθεί τάφος θεμελίωσης. Η τάφος είχε γεμιστεί με άργιλο γκριζου χρώματος, προερχόμενο από τη γύρω περιοχή, που είχε τοποθετηθεί πάνω από αρκετές μικρές επίπεδες πέτρες, που βρίσκονταν στον πυθμένα της τάφρου. Περαιτέρω ανασκαφικές έρευνες απέδειξαν πως η αποκαλούμενη «ακεραμική» αντιπροσωπευόταν στον οικισμό του Σέσκλου σε μία συνολική επιφάνεια 125 τ.μ. (Elia 1982: 129-132; Wijnen 1981: 11).

Η επόμενη φάση της Νεολιθικής περιόδου, που εντοπίστηκε στις πολιτισμικές επιχώσεις του Σέσκλου είναι αυτή της Αρχαιότερης Νεολιθικής, τόσο στην περιοχή της «ακρόπολης» όσο και σε εκείνη της «πόλης». Αρχικά, στο βορειοανατολικό τμήμα της «ακρόπολης» αποκαλύφθηκαν τετράπλευρα κτίσματα, κατασκευασμένα με πηλόδομους τοίχους (τεχνική *pisé*) και ξύλινα στοιχεία, ενώ στα νοτιοδυτικά της «ακρόπολης» αποκαλύφθηκαν κτίρια με λίθινα θεμέλια (Elia 1982: 169-170; Κωτσάκης 1996: 49; Perlès 2001: 185). Οι κατασκευές αυτές ανήκουν στην πρώτη φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής (I). Η δεύτερη φάση (II) χαρακτηρίζεται από απλές καλύβες, δομημένες με κλαδιά, χόρτα, κτλ (Elia 1982: 171-172; Perlès 2001: 191, 198). Τέλος, η τρίτη και τελευταία υποδιαίρεση της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιλαμβάνει κτίσματα κατασκευασμένα από ωμές πλίνθους, χωρίς να έχει

-Ακεραμική

-φάση πρώιμης κεραμικής (*frühkeramikum*) (Αρχαιότερη Νεολιθική I)

-Πρώτο-Σέσκλο α) γραπτή κεραμική (Αρχαιότερη Νεολιθική II) και β) στύλβωμένη κεραμική (Αρχαιότερη Νεολιθική III)

-Φάση «Κλασικό Σέσκλο»: α) Μέση Νεολιθική I, β) Μέση Νεολιθική II και γ) Μέση Νεολιθική III

-Φάση «Διμήνι» (Νεότερη Νεολιθική)

-Φάση «Ραχμάνι» (Χαλκολιθική) (Wijnen 1981: 11)

αποδειχτεί η χρήση λίθου. Στα νοτιοδυτικά της «ακρόπολης» αξιοσημείωτη είναι η αποκάλυψη σειράς πασσαλοτροπών, προερχόμενων, πιθανότατα, από κάποιο κτίριο. Περαιτέρω στοιχεία για την κατασκευή, οργάνωση και διάταξη των κτιρίων στο χώρο δεν είναι διαθέσιμα, καθώς μόνο μικρά τμήματα έχουν ανασκαφεί. Ωστόσο, είναι φανερή η ποικιλία που παρατηρείται στις πρώιμες αυτές φάσεις, όχι μόνο στα υλικά δομής αλλά και στον τύπο των κτισμάτων (Elia 1982: 169-174; Hazel 1933: 39-40; Κωτσάκης 1996: 49; Perlès 2001: 198).

Εκτενέστερα αρχαιολογικά κατάλοιπα των αρχιτεκτονικών εγκαταστάσεων του οικισμού προέρχονται από την επόμενη φάση, αυτή της Μέσης Νεολιθικής (α' μισό έκτης χιλιετίας¹⁴), τα οποία αποτελούν ίσως και το πληρέστερα ανασκαμμένο σύνολο της περιόδου. Ίχνη εγκατάστασης εντοπίζονται τόσο στην «ακρόπολη» στο λόφο Καστράκι (Σέσκλο Α), όσο και στην επίπεδη πλαγιά (Σέσκλο Β/πόλη), με αρκετά πυκνή διάταξη. Ο Χ. Τσουντας ανέσκαψε πρώτος την «ακρόπολη» σε μία συνολική έκταση 100 x 400 μ. και αντιλήφθηκε ευθύς ότι στα στρώματα του οικισμού αντιπροσωπευόταν μία ιδιαίτερα μακρά χρήση του χώρου. Ο Δ. Θεοχάρης ανήγαγε τις πολιτισμικές επιχώσεις του λόφου σε τρεις υποπεριόδους της Μέσης Νεολιθικής, η τρίτη από τις οποίες παρουσιάζει μία περισσότερο τεκμηριωμένη ανασκαφικά εικόνα (Elia 1982: 216-217).

Βασικό χαρακτηριστικό της αποκαλούμενης «ακρόπολης» συνιστούν οι περίβολοι, ίχνη των οποίων σώζονται στη δυτική πλευρά του οικισμού. Όπως ακριβώς και στην περίπτωση του Διμηνίου, όμοια και για την περίπτωση της «ακρόπολης» του Σέσκλου, αυτοί οι τοίχοι ερμηνεύτηκαν ως οχυρώσεις (Aslanis 1992a: 187; Carr-Rider 1965: 59; Θεοχάρης 1973: 91, 94), που προφύλασσαν τους λίγους εκλεκτούς, που διέμεναν στην περιοχή. Ωστόσο, περαιτέρω έρευνες απέδειξαν πως πρόκειται για χαμηλά ισχυρά τοιχία, προορισμένα να συγκρατούν τη δυτική πλευρά του οικισμού, λειτουργώντας ως αναλήμματα. Παράλληλα, δημιουργούσαν αναβαθμούς για την κατασκευή κτισμάτων στο σημείο αυτό. Ουσιαστικά μόνο ένα κτίσμα δομείται πάνω σε ένα από αυτούς, πράγμα που ενισχύει την αναλημματική τους λειτουργία (Elia 1982: 218-219; Κωτσάκης 1996: 52).

Σε ό,τι αφορά την αναλυτική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στο λόφο Καστράκι, αναφέρεται αρχικά η συστάδα πέντε κτιρίων, που εντοπίστηκε στη βορειοανατολική πλευρά. Το πρώτο από αυτά, γνωστό ως «Οικία 50» (εμβαδόν:

¹⁴ Βλ. χρονολογικό πίνακα (Γαλλής 1996: 28-29).

≈ 50 τ.μ.) αποτελεί το μεγαλύτερο κτίριο της «ακρόπολης». Κάτω από τα θεμέλιά του αποκαλύφθηκαν δύο πρωιμότερες φάσεις. Κατά το τέλος της Μέσης Νεολιθικής η είσοδος του νοτίου τοίχου καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από μία άλλη στο κέντρο του βόρειου τοίχου. Στη νότια γωνία φαίνεται πως τα θεμέλια διατηρούνται στο αρχικό περίπου ύψος τους. Επίπεδες πλάκες λειτουργούσαν ως βάση για την πηλόκτιστη ανωδομή. Κατά μήκος των τοίχων, βρέθηκαν στην εσωτερική πλευρά όστρακα, τα οποία ανήκαν πιθανώς σε αγγεία αποθηκευμένα σε κάποιου είδους ράφια (Elia 1982: 220).

Αξιοσημείωτο εύρημα της προαναφερθείσας συστάδας κτιρίων αποτελεί και η «Οικία 37», χαρακτηριστική της οποίας είναι η παρουσία μίας κατασκευής μικρών διαστάσεων με παραστάδες στο τέλος του νότιου τοίχου. Σημαντική είναι και η ύπαρξη τριών εισόδων, μίας έκκεντρης στον ανατολικό τοίχο και δύο ακόμη στο νότιο και δυτικό τοίχο αντίστοιχα. Ο Δ. Θεοχάρης αναγνώρισε στο κτίσμα αυτό την πιθανή κάτοψη ενός «μεγάρου» (Elia 1982: 221-222).

Σε απόσταση 3 μ. περίπου από την «Οικία 37», εντοπίζεται η «Οικία 39», για την οποία είναι αρκετά ασυνήθιστο το ορθογώνιο σχήμα της, καθώς τα περισσότερα κτίσματα είναι περισσότερο τετραγωνισμένα (Elia 1982: 222).

Τα κτίρια που μόλις παρουσιάστηκαν σε συνδυασμό με τις «Οικίες 38 και 47», που ανήκουν στην ίδια ομάδα, έχουν τον ίδιο προσανατολισμό, καθώς οι τέσσερις γωνίες τους αντικρίζουν τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Ανάμεσά τους διανοίγονται στενές δίοδοι, συχνά καλυμμένες με επίπεδες πλάκες. Χαρακτηριστικός είναι ο αρκετά μεγάλων διαστάσεων ελεύθερος χώρος, που αναπτύσσεται μεταξύ των «Οικιών 50, 37, 38 και 47», ο οποίος ίσως αποτελούσε ένα είδος κοινόχρηστης αυλής των κτιρίων αυτών. Την άποψη αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι οι «Οικίες 50, 37 και 47» εμφανίζουν είσοδο, προσανατολισμένη προς τον ελεύθερο αυτό χώρο (Elia 1982: 222; Κωτσάκης 1996: 52).

Παρόλο που ένας αριθμός ασύνδετων τοίχων υποδεικνύει την πιθανή παρουσία κάποιων κτισμάτων στην κεντρική περιοχή του λόφου, μόνο δύο κατασκευές σώζονται σε ικανοποιητικό βαθμό («Οικία 7-8-9» και «Οικία 11-12») (Εικ. 43, 44). Η «Οικία 7-8-9», η οποία χαρακτηρίστηκε από το Χ. Τσουντα ως «μέγαρο» αποτελείται από τρεις επιμέρους χώρους, με συνολικό εμβαδόν 31 τ.μ.¹⁵. Στο κτίριο αναγνωρίζονται τρεις κατασκευαστικές φάσεις, στην πρώτη από τις οποίες

¹⁵ Το εμβαδόν των επιμέρους χώρων της «Οικίας 7-8-9» είναι: 7 = 12 τ.μ., 8=7 τ.μ. και 9=12 (Elia 1982: 223).

συνυπήρχαν οι χώροι 8 και 9 ως ένας ενιαίος χώρος, με μία πόρτα στον ανατολικό τοίχο. Όταν καταστράφηκε το κτίριο αυτό κτίστηκε ένα δεύτερο χρησιμοποιώντας τους τοίχους του προκατόχου του, αλλά διαιρέθηκε σε δύο χώρους (8 και 9), με τη δημιουργία ενός τοιχίου με μία κεντρική πόρτα. Στην τελευταία φάση προστέθηκε το δωμάτιο 7, που μορφοποιείται με την κατασκευή δύο επιμηκών παραστάδων, η μία από τις οποίες μάλιστα έχει μετατοπιστεί 0,60 μ. εσωτερικά των προϋπαρχόντων τοίχων. Η δρομική κάτοψη του κτιρίου «7-8-9» παραπέμπει σε εκείνη του «μεγάρου», αν θεωρήσουμε ότι ο χώρος 7 λειτουργούσε ως πρόδομος, ο χώρος 8 ως ο κεντρικός χώρος («doma») και ο χώρος 9 ως οπισθόδομος (Elia 1982: 223-224; Κωτσάκης 1996: 54). Για το Δ. Θεοχάρη αυτό ήταν το κεντρικό κτίριο της «ακρόπολης», γύρω από το οποίο αρθρώνονταν τα υπόλοιπα κτίσματα. Παρατηρεί μάλιστα και την παρουσία πλακόστρωτης αυλής μπροστά από το «μέγαρο», καθώς και ένα τοίχο πίσω του, τον οποία ανέγνωσε ως εσωτερικό περίβολο, με μικρά κατά τόπους ανοίγματα (Elia 1982: 224, Θεοχάρης 1973: 94). Τέλος, υποθέτει ότι ίσως πρόκειται για το «σπίτι του Κοινού», όπως το αποκαλεί, γύρω από το οποίο οργανώθηκε η κοινωνία του Σέσκλου (Θεοχάρης 1973: 96).

Το δεύτερο αναγνωρίσιμο κτίσμα στο κέντρο της «ακρόπολης» είναι η «Οικία 11-12», αποτελούμενη από δύο επιμέρους χώρους, με συνολικό εμβαδόν 23 τ.μ.¹⁶, η οποία καταστράφηκε από πυρκαγιά. Στο δωμάτιο 11, ο Χ. Τσουντας αποκάλυψε αρκετά ολόκληρα αγγεία και άλλα κεραμικά αντικείμενα, συμπεραίνοντας πως ο χώρος ήταν κεραμικό εργαστήριο (Τσουντας 1908: 86-87). Ωστόσο, οι μεταγενέστερες μελέτες τείνουν να αποδεχτούν την άποψη πως πρόκειται για μια απλή κατοικία. Ίχνη εστίας βρέθηκαν στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου 11, όπως επίσης και δύο εισοδοί, μία στο βόρειο και μία στο νότιο τοίχο. Ο δεύτερος χώρος της «Οικίας 11-12» παρουσιάζει ενδιαφέρον εξαιτίας της παρουσίας δύο εσωτερικών χωρισμάτων στο δυτικό τοίχο και ενός στη νοτιοδυτική γωνία του. Το δάπεδο είχε καλυφθεί με ένα στρώμα κατεργασμένου πηλού, το οποίο, όμως, προερχόταν από την οροφή. Ο δυτικός τοίχος, ωστόσο, διασώζει επάλληλα στρώματα πηλού καλής ποιότητας, που είχε χρησιμοποιηθεί ως επένδυση των τοίχων. Επιπλέον, είναι πιθανή η ύπαρξη «παταριού» στο σημείο αυτό, το οποίο θα ενισχυόταν με εσωτερικές αντηρίδες (Elia 1982: 225-226; Θεοχάρης 1973: 96-97).

¹⁵ Το εμβαδόν των επιμέρους χώρων της «Οικίας 7-8-9» είναι: 7 = 12 τ.μ., 8=7 τ.μ. και 9=12 (Elia 1982: 223).

Χαρακτηριστική, τέλος, η αποκάλυψη δύο πασσαλοτρυπών σε άμεση γειτνίαση με το κτίριο «11-12», μέσα στις οποίες βρέθηκαν τμήματα απανθρακωμένου ξύλου. Η απόσταση μεταξύ των δύο πασσαλοτρυπών ήταν αρκετά μικρή, γεγονός που ώθησε το Δ. Θεοχάρη να υποθέσει πως ο ένας πάσσαλος αποτελούσε στήριγμα του άλλου (Θεοχάρης 1973: 97).

Η στρωματογραφική ακολουθία και η οργάνωση των οικημάτων στο χώρο είναι αρκετά διαφορετική στο αποκαλούμενο Σέσκλο Β, την «πόλη». Οι επιχώσεις παρουσιάζουν βάθη, τα οποία ποικίλουν από αρκετά μέτρα μέχρι λίγα εκατοστά. Η ακολουθία των διαφόρων περιόδων και φάσεων, αντίθετα από το Καστράκι, όπου παρουσιάζονται όλες οι φάσεις από την Ακεραμική μέχρι και τη Χαλκολιθική φάση «Ραχμάνι», χαρακτηρίζεται από σημαντικά κενά. Επιπρόσθετα, οι κατανομές των κεραμικών σκευών παρουσιάζουν ανομοιομορφία και τα ίδια τα κτίρια εμφανίζουν επικαλύψεις μεταξύ τους, που δυσχεραίνουν την παρακολούθηση της εξέλιξης του οικισμού στην περιοχή νοτιοδυτικά του λόφου Καστράκι (Kotsakis 1999: 69). Σε ό,τι αφορά τα ανασκαμμένα αρχιτεκτονήματα, αυτά εντοπίζονται στις περιοχές Β1, Β2 και σε ένα σκάμμα δυτικά του Β1.

Η περιοχή Β1 αποκάλυψε ίχνη κτιρίων σε μία συνολικά ανασκαμμένη επιφάνεια 40 x 25 τ.μ., χωρίς όμως να είναι διαθέσιμες ακόμα οι αναλυτικές περιγραφές των επιμέρους κτιρίων. Τα κτίρια είχαν λίθινες θεμελιώσεις, πηλόκτιστη ανωδομή και αποτελούνταν σε γενικές γραμμές από ένα τετράγωνο σχεδόν χώρο. Στην είσοδο συνήθως διακρινόταν ένας μικρός (πιθανώς ανοικτός) χώρος είτε με λίθινα τοιχεία είτε με φθαρτά υλικά. Παρόλο που τα κτίρια παρουσιάζουν μια αρκετά πυκνή διάταξη, δε μοιράζονται κοινούς τοίχους, αλλά είναι ανεξάρτητα, συχνά με ελεύθερους χώρους μεταξύ τους (Elia 1982: 229-232).

Η περιοχή Β2 καλύπτει μία συνολική επιφάνεια 16 x 8 μ., στην οποία έχουν αποκαλυφθεί τρεις κατασκευές, οι οποίες σχετίζονται άμεσα μεταξύ τους, καθώς μοιράζονται κοινούς τοίχους. Ο προσανατολισμός των κτισμάτων είναι όμοιος με εκείνο των κτισμάτων του Σέσκλου Α, δηλαδή νοτιοδυτικός-βορειοανατολικός. Το πρώτο από τα κτίρια είναι η «Οικία 4-5», αποτελούμενη από δύο δωμάτια με συνολικό εμβαδόν 11,6 τ.μ.¹⁷, η οποία φαίνεται ότι επικοινωνούσε με ένα ανοιχτό χώρο, μέσω μιας εισόδου στο βορειοδυτικό τοίχο. Στον αντίστοιχο τοίχο του

¹⁶ Το εμβαδόν των επιμέρους χώρων της «Οικίας 11-12» είναι: 11=13 τ.μ. και 12=10 τ.μ. (Elia 1982: 224).

¹⁷ Το εμβαδόν των επιμέρους χώρων της «Οικίας 4-5» είναι: 4=5,6 τ.μ. και 5=6 τ.μ. (Elia 1982: 227).

δωματίου 4 μία δεύτερη είσοδος επέτρεπε την πρόσβαση σε μία πλακόστρωτη «πλατεία».

Δεύτερο κτίριο της περιοχής B2 είναι η «Οικία 1-2-3», στην οποία αποκαλύφθηκαν πολλά όστρακα, προερχόμενα από αποθηκευτικά αγγεία. Στο δωμάτιο 2 βρέθηκε ένα ελαφρά υπερυψωμένο επίπεδο, προορισμένο ίσως για τον ύπνο ή για αποθήκευση. Στη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου, πιθανολογείται η ύπαρξη ενός μικρού οικιακού εργαστηρίου, το οποίο ήταν εξοπλισμένο με ένα λίθινο θρανίο, ένα μολύβι και ένα τριβείο (Eliá 1982: 227-228).

Το τρίτο κτίριο της προαναφερθείσας περιοχής πιθανότατα αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στο χώρο. Το νότιο τμήμα του έχει υποστεί πολλές διαταραχές και δεν είναι εύκολη η διαμόρφωση μιας εικόνας (Eliá 1982: 228-229).

Μετά από μία εγκατάλειψη μισής χιλιετίας περίπου, ο οικισμός του Σέσκλου κατοικείται ξανά στη φάση «Κλασικό Διμήνι» (μέσα 5ης χιλιετίας π.Χ.). Διαφοροποιήσεις εντοπίζονται αρχικά στην περιοχή του Σέσκλου Α, σε ό,τι αφορά τους «περιβόλους». Ο Δ. Θεοχάρης αποδέχεται την ύπαρξη τριών περιβόλων γύρω από το Καστράκι στη Νεότερη Νεολιθική, γύρω από ένα κτίριο, που αποκαλείται «διπλό μέγαρο» (Εικ. 45), παρουσιάζοντας, ωστόσο, μια διαφορετική διάταξη από εκείνη του Χ. Τσουντα (Θεοχάρης 1973: 144; Τσουντας 1908: 76-77). Το κτίριο αυτό αποτελείται από τα δωμάτια 1-6. Επιχώσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, κάλυψαν τμήμα του «διπλού μεγάρου». Ο πρόδομος του «μεγάρου» (δωμάτιο 1) είχε μήκος 2,5 μ. και πλάτος 8,5 μ., ενώ το κυρίως δωμάτιο (δωμάτιο 2) είχε διαστάσεις 8,25 x 8,5 μ. Χαρακτηριστική είναι η επικάλυψη του δαπέδου με κοκκινωπό πηλό. Στη δυτική πλευρά του χώρου 2 υπήρχε εστία ελαφρά υπερυψωμένη. Ο τρίτος χώρος (δωμάτιο 3) αποτελούσε το θάλαμο/οπισθόδομο (εμβαδόν 38,3 τ.μ.) και περιελάμβανε δύο ελλειπτικές κατασκευές στη βορειοδυτική γωνία του, κατασκευασμένες από λίθους και όστρακα και επιχρισμένες με πηλό. Οι χώροι διαφορετικών μεγεθών 4, 5¹⁸ και 6 βρίσκονται βόρεια του χώρου 3. Ο Χ. Τσουντας αποκατέστησε και αυτούς τους τρεις χώρους με τη μορφή «μεγάρου», δίνοντας στο συνολικό αρχιτεκτόνημα την επωνυμία «διπλό μέγαρο». Η παρουσία του δεύτερου, μικρότερων διαστάσεων «μεγάρου» θεωρήθηκε ως οικία ενός έτερου μέλους της «βασιλικής οικογένειας». Αντίθετα, ο Δ. Θεοχάρης θεώρησε πως ο βόρειος τοίχος των κτιρίων 4, 5 και 6 ήταν τμήμα ενός περιβόλου, που περιέκλειε το «μέγαρο».

Αντίστοιχα, νοτιοδυτικά του «διπλού μεγάρου», ο Χ. Τσουντας αναγνώρισε τους τοίχους ενός άλλου «μεγάρου», αν και ο Δ. Θεοχάρης πιστεύει ότι εκεί εδρεύει ο πρώτος περίβολος, που περιέβαλε το «διπλό μέγαρο». Στην περιοχή γύρω από το προαναφερθέν κτίριο ο Χ. Τσουντας αναφέρει την παρουσία τεσσάρων εστιών, ενώ ο δεύτερος ανασκαφέας αποκάλυψε επίσης λάκκους απόρριψης (Elia 1982: 322-325; Carr-Rider 1965: 59-60). Τέλος, κρίνεται σκόπιμη η παρατήρηση ότι ως τώρα δεν έχουν γνωστοποιηθεί ίχνη της Νεότερης Νεολιθικής, που να προέρχονται από την περιοχή του Σέσκλου Β (Elia 1982: 325).

3. ΔΙΜΗΝΙ

Η ανασκαφή του προϊστορικού Διμηνίου αποκάλυψε έναν οικισμό, δομημένο με τη μορφή της μαγούλας, σε υψόμετρο 25 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, ο οποίος βρίσκεται 5 χμ. δυτικά της σύγχρονης πόλης του Βόλου στην ανατολική Θεσσαλία (Εικ. 4). Η απόσταση του οικισμού από την δυτική ακτογραμμή της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας υπολογίζεται στα 3 χμ, αν και φαίνεται πως η ενδιάμεση περιοχή καλύφθηκε από αλουβιακές επιχώσεις κατά τη διάρκεια της 4ης χιλιετίας π.Χ. περίπου. Επομένως, ο νεολιθικός οικισμός βρισκόταν, κατά την περίοδο που εξετάζεται, σε γειτνίαση με τη θάλασσα (Elia 1982: 300; Χουρμουζιάδης 1993: 51; Andreou, *et al.* 1996: 542).

Οι αρχικές ανασκαφικές έρευνες στον οικισμό πραγματοποιήθηκαν στις αρχές του 20 αιώνα (1901) από Β. Στάη, ο οποίος αποκάλυψε και το μεγαλύτερο μέρος των κτιρίων. Στη συνέχεια, ο Χ. Τσουντας ασχολήθηκε με την αποκάλυψη των περιβόλων (1902-1903) (Εικ. 50) (Elia 1982: 300), τους οποίους ταύτισε με οχυρωματικά έργα, χαρακτηρίζοντας το Διμήνι ως ένα «οργανωμένο πολεοδομικά οχυρό κέντρο, αντίστοιχο με τον κατά 1500 χρόνια μεταγενέστερο οικισμό της Λέρνας (Clark-Piggott 1965: 230; Θεοχάρης 1973: 142). Κατά την χρονική περίοδο 1974-1976, η θέση επανεξετάστηκε από το Γ.Χ. Χουρμουζιάδη (Χουρμουζιάδης 1993: 52), με στόχο την προσπάθεια συγκρότησης μίας οργανωμένης βάσης δεδομένων για το σύνολο της Θεσσαλικής πεδιάδας, στην οποία θα μπορούσαν να πραγματοποιούνται συγκριτικές μελέτες των αρχιτεκτονημάτων και των υπολοίπων υλικών καταλοίπων

---

¹⁸ Στο εσωτερικό του χώρου 5 βρέθηκε ένας λάκκος βάθους περίπου 1,2 μ., ο οποίος περιείχε κάρβουνα, οστά ζώων και όστρακα κεραμικής (Elia 1982:323).

των επιμέρους οικιστικών μορφωμάτων, καθώς επίσης και την ουσιαστικότερη μελέτη της λειτουργίας των περιβόλων (Andreou *et al.* 1996: 543-544).

Έχει ανασκαφεί το σύνολο σχεδόν της τούμπας, αν και μικρό μέρος του βορειοανατολικού άκρου έχει καταπέσει, αποκλείοντας τη δυνατότητα μελέτης του σημείου αυτού. Η έκταση της τούμπας δεν ξεπερνά τα 8 στρέμματα, αλλά ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης θεωρεί ότι ο οικισμός καταλαμβάνει και την ευρύτερη περιοχή γύρω από την τούμπα, σε μία ακτίνα περίπου 30 στρεμμάτων (Χουρμουζιάδης 1993: 51).

Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση των ανθρωπογενών επιχώσεων του οικισμού, φαίνεται πως, παρά τις απόψεις του Χ. Τσουντα ότι πιθανώς υπάρχουν και στοιχεία εγκατάστασης από την Μέση Νεολιθική (Elia 1982: 301, υποσ. 28), ξεκινούν από τις αρχές της πέμπτης χιλιετίας και συνεχίζουν ως το τέλος της (φάση «Κλασικό Διμήνι») ¹⁹. Η περιοχή, ωστόσο, της Κεντρικής Αυλής αποδείχθηκε πως περιήλθε σε χρήση και κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, όπως επίσης συνέβη και με τη νότια του τέταρτου περιβόλου πλευρά, όπου αποκαλύφθηκαν επιχώσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού σε βάθος 2 μ. (Elia 1982: 301).

Η παρουσία των αλληπάλληλων ομόκεντρων περιβόλων, οι οποίοι περικλείουν στο εσωτερικό τους τον οικισμό του Διμηνίου και αποτελούν βασικό παράγοντα σε ό,τι αφορά την οργάνωση του χώρου (Εικ. 51), είναι ένα στοιχείο που απασχόλησε και εξακολουθεί να απασχολεί τους μελετητές, καθώς πυροδοτεί μία σειρά πολλαπλών συζητήσεων και προσπάθειας ερμηνειών της λειτουργίας τους ως αρχιτεκτονικών κατασκευών. Η ονομασία των λίθινων αυτών τοιχίων ως «περιβόλων» αποδίδεται στον Χ. Τσουντα και περιγράφει ουσιαστικά μόνο τη μορφολογική τους ανάπτυξη στο χώρο (Χουρμουζιάδης 1993: 57). Στο σύνολό τους οι περίβολοι είναι έξι ²⁰. Η πορεία που διαγράφουν είναι κυκλική, αν και κάποιοι δεν εμφανίζονται στο σύνολο του οικισμού, αλλά τμηματικά. Φαίνεται πως μόνο ο πρώτος, ο τρίτος και ο τέταρτος είναι αυτοί για τους οποίους μπορούν οι μελετητές να θεωρήσουν με ασφάλεια πως περιέτρεχαν το σύνολο του δομημένου χώρου. Αντίθετα, ο δεύτερος περίβολος καλύπτει τα 3/4 του οικισμού, ενώ δεν είναι σαφές αν ο πέμπτος και ο έκτος περίβολος ακολουθούσαν πράγματι την περιφέρεια της θέσης ή αν πρόκειται για τμηματικά έργα, εμφανιζόμενα μόνο σε κάποια σημεία (Elia 1982: 302; Χουρμουζιάδης 1993: 61-63).

¹⁹ Βλ. χρονολογικό πίνακα (Γαλλής 1996: 28-29).

²⁰ Ο Χ. Τσουντας αναφέρει ότι πιθανώς θα έπρεπε να αναζητηθεί κι ένας έβδομος περίβολος, αλλά η πεποίθησή του δεν έχει τεκμηριωθεί (Τσουντας 1908: 31).

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητη και μία αναφορά στην ηλικία των περιβόλων, για την οποία υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Ο αρχικός ανασκαφέας, Χ. Τσουντας, όπως επίσης και ο Δ. Θεοχάρης (Θεοχάρης 1973: 142), θεώρησε πως υπήρχαν δύο διαδοχικές ηλικίες κατασκευής τους, κατά την πρώτη από τις οποίες χτίστηκαν οι τρεις εσωτερικοί και στη δεύτερη οι τρεις εξωτερικοί. Αναμφίβολα, οι έξι περίβολοι δεν χτίστηκαν σε απόλυτη συγχρονία μεταξύ τους, αλλά είναι μάλλον απίθανο να χτίστηκαν σε δύο ομάδες (Elia 1982: 304; Χουρμουζιάδης 1993: 61-63). Ωστόσο, πρέπει να παρατηρήσουμε πως ο Χ. Τσουντας κατέληξε στην άποψη αυτή για τη δημιουργία των περιβόλων, επηρεασμένος από τη λειτουργία, την οποία τους απέδιδε, χαρακτηρίζοντάς τους ως οχυρωματικά έργα. Επομένως, απέδωσε την δημιουργία των εξωτερικών περιβόλων σε κάποιες εισβολές εχθρικών ομάδων, αποτέλεσμα των οποίων υπήρξε η καταστροφή των τριών πρώτων περιβόλων (Elia 1982: 304, υποσ. 32).

Στον αντίποδα βρίσκεται η θεώρηση του Γ.Χ. Χουρμουζιάδη, ο οποίος ανέγνωσε μία διαφορετική λειτουργία των περιβόλων, ταυτίζοντάς τους με κατασκευές αναλημματικές και, κυρίως, χωροτακτικές, οι οποίες διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο στη σωστή ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας, δημιουργώντας επίπεδα με την κατάλληλη διάταξή τους ενώ, παράλληλα, ρυθμίζουν τη χρήση και τη λειτουργία του χώρου (Elia 1982: 304; Χουρμουζιάδης 1993: 57). Αντίστοιχα, υποστηρίζει πως το χτίσιμο των περιβόλων γινόταν σταδιακά, ανάλογα με τη δημογραφική αύξηση, που παρουσίαζε ο οικισμός και σύμφωνα με τις παραγωγικές δραστηριότητες, που πραγματοποιούνταν στα πλαίσιά του. Έτσι γίνεται αντιληπτή και η διακοπτόμενη πορεία κάποιων περιβόλων (π.χ. του δεύτερου στα βορειοανατολικά του οικισμού), καθώς η μορφή τους υπακούει στην ενότητα, που πιθανώς παρουσίαζαν τα σπίτια και οι άλλες βοηθητικές εγκαταστάσεις (Elia 1982: 304 και υποσ. 33; Χουρμουζιάδης 1993: 61). Επιπρόσθετα, η αποκάλυψη των λειψάνων ενός πρώιμου περιβόλου, ο οποίος αναπτύσσεται κάτω από το μεγάλο κτίριο της Κεντρικής Αυλής ενώ τμήμα του βρέθηκε και κάτω από τον πρώτο περίβολο, συνηγορεί υπέρ της διαφορετικής ηλικίας των τοίχων (Elia 1982: 305; Χουρμουζιάδης 1993: 63). Ακόμα, φαίνεται πως ο τρίτος και ο τέταρτος περίβολος κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα, όπως αποδεικνύεται από την κεραμική και τα υπόλοιπα ευρήματα αλλά και από το γεγονός ότι μοιάζουν να αποτελούν από κοινού τον κύριο περίβολο του οικισμού στα βόρεια. Επομένως, ως πρώτη κατασκευαστική φάση των περιβόλων αναγνωρίζει τον πρώιμο περίβολο που αναφέρθηκε

προηγούμενως, ενώ ως δεύτερη εκείνη που σχετίζεται με την εξέλιξη των αναγκών των κατοίκων για περισσότερο χώρο. Τέλος, θεωρεί ότι μία τρίτη ηλικία των τοίχων είναι εκείνη της παρακμής και της αχρηστίας, όταν, κατά τη διάρκεια της Χαλκοκρατίας, κατασκευάζονται τάφοι πάνω στους περιβόλους (Χουρμουζιάδης 1993: 63-64).

Η αναζήτηση της λειτουργίας των περιβόλων είναι το επόμενο ζήτημα, που δίχασε τους δύο βασικούς μελετητές. Ήδη αναφέρθηκαν οι δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις. Ωστόσο, βασικό στοιχείο για μία περαιτέρω τοποθέτηση αποτελεί η μελέτη των κατασκευαστικών στοιχείων των περιβόλων. Ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν οι σχιστολιθικές πλάκες, αποσπώμενες από τα κοιτάσματα των γύρω περιοχών, οι οποίες συνδέονταν μεταξύ τους με πηλό. Τόσο το πάχος όσο και το ύψος τους ποικίλλει. Κατά μέσο όρο το πάχος τους ήταν 0,80-1,00 μ. ενώ το ύψος εξαρτιόταν από το ύψος των κτιρίων, που στηρίζονταν σε αυτούς. Σε ορισμένα σημεία, πιθανώς δεν ξεπερνούσαν το 1 μ. Ο Χ. Τσουντας υποστήριξε πως ενίοτε οι περιβόλοι έφθαναν τα τρία μέτρα, ενισχύοντας τη θεωρία του ότι πρόκειται για οχυρώσεις (Elia 1982: 303, υποσ. 31).

Ο Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, ωστόσο, αναγνωρίζει πως ο πρώτος ανασκαφέας της θέσης είχε φανερά επηρεαστεί από τα ευρήματα των μεταγενέστερων περιόδων (π.χ. ανασκαφές των Μυκηνών), ενώ θα έπρεπε να συλλογιστεί αν και στη Νεολιθική Εποχή είχαν αναπτυχθεί τέτοια οικονομικά μεγέθη και τέτοιες παραγωγικές διαδικασίες, οι οποίες, παρέχοντας τη δυνατότητα αποθήκευσης μεγάλου πλεονασματικού αποθέματος, θα επέτρεπαν την έντονη διαστρωμάτωση των κατοίκων, την επιβολή κάποιου είδους «άρχοντα» (προφανώς βάσει οικονομικών κριτηρίων), η περιουσία του οποίου θα έπρεπε να προστατευθεί από ισχυρούς περιβόλους. Ο τρόπος παραγωγής, όμως, των νεολιθικών οικισμών φαίνεται πως, ενώ επέτρεπε την αποθήκευση πλεονάσματος, τόσο απαραίτητου για την επιβίωση του οικισμού, και έδινε τη δυνατότητα για την εξέλιξη μίας μορφής *πρωτο-ειδίκευσης* (Χουρμουζιάδης 1995) δεν φαίνεται να οδήγησε σε τόσο έντονα διαστρωματωμένα κοινωνικά μορφώματα (Χουρμουζιάδης 1993: 65-66). Επιπρόσθετα, η διάταξη των περιβόλων σε κάποια σημεία κάθε άλλο παρά αποτρεπτική για ένα εισβολέα μπορεί να είναι, καθώς θα μπορούσαν, όπως καταδεικνύει ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, να τον «υποβοηθήσουν» (Χουρμουζιάδης 1993: 80-81).

Επομένως, οι περιβόλοι φαίνεται πως λειτουργούσαν τόσο ως στοιχεία αναλημματικά όσο και ως τρόποι οριοθέτησης του χώρου. Οι τέσσερις είσοδοι,

ομοιόμορφα κατανεμημένες στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, επιτρέπουν την πρόσβαση στις επιμέρους ζώνες, που δημιουργούνται από την διάταξη των περιβόλων, με κεντρικό σημείο του οικισμένου χώρου την Κεντρική Αυλή. Ο οικισμός διαιρείται σε τέσσερα «τεταρτημόρια», καθένα από τα οποία αποτελείται από ένα βασικό κτίριο και μικρότερες (βοηθητικές) εγκαταστάσεις, προορισμένες για παραγωγικές και τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες (Aslanis 1995: 35; Andreou *et al.* 1996: 542-543; Bailey 2000: 170-171; Χουρμουζιάδης 1993: 110-111).

Βασικά υπολείμματα των αρχιτεκτονικών κατασκευών στο Διμήνι αποκαλύφθηκαν αρχικά στην περιοχή της Κεντρικής Αυλής και, στη συνέχεια κυρίως ανάμεσα στον τρίτο και τέταρτο περίβολο, ενώ είναι σαφές πως κάποιες περιοχές δεν έχουν ανασκαφεί σε ικανοποιητικό βαθμό (Elia 1982: 305). Σε ό,τι αφορά στα κατασκευαστικά υλικά, αυτά δεν διαφέρουν από εκείνα των περιβόλων. Η απουσία ωμών πλιθίων (mud brick), ωστόσο, πιθανώς να οφείλεται σε κακές συνθήκες διατήρησης κάποιων υπολειμμάτων, καθώς η χρήση τους για την ανωδομή των κτιρίων στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας είναι αρκετά διαδεδομένη και κατά τη Νεότερη Νεολιθική Εποχή. Τα στοιχεία για τη στέγαση των κτιρίων είναι ελλιπή.

Ξεκινώντας τη διερεύνηση των αρχιτεκτονικών στοιχείων του Νεολιθικού Διμηνίου, σκόπιμη είναι η παρουσίαση σε ένα πρώτο επίπεδο των κτιρίων που περιλαμβάνονται στα όρια της αποκαλούμενης *Κεντρικής Αυλής*, δηλαδή του χώρου που περικλείεται από τον πρώτο περίβολο. Σύμφωνα με την άποψη του Γ.Χ. Χουρμουζιάδη, η περιοχή αυτή του οικισμού αποτελεί «την αντικειμενοποίηση μίας συγκεκριμένης ιδεολογίας, που έχει σχέση άμεση με το σύστημα της παραγωγής και τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται κάτω από την επίδρασή του κατά τη διάρκεια της νεολιθικής εποχής» (Χουρμουζιάδης 1993: 97)²¹.

Τα βασικά στοιχεία, που χαρακτηρίζουν την Κεντρική Αυλή είναι ο πρώτος περίβολος, καθώς την οριοθετεί, τα διάφορα κτίσματα που εντοπίζονται στο εσωτερικό της και, τέλος, τα σημεία προσπέλασής της, δηλαδή οι δυνατότητες πρόσβασης σε αυτή. Το πρώτο από αυτά τα στοιχεία, ο πρώτος περίβολος, φαίνεται πως δεν ξεπερνούσε σε ύψος τα 1,70 μ. και έχει δεχτεί αρκετές επισκευές, οι οποίες

---

²¹ Μία προσέγγιση της κοινωνικοοικονομικής λειτουργίας που διακρίνει την Κεντρική Αυλή έχει ήδη επιχειρηθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, όπου αναλύονται οι «δημόσιοι χώροι» στο σύνολό τους (βλ. Κεφάλαιο 4.2).

διαφοροποίησαν τη μορφή και τη λειτουργία του. Αυτές οι επισκευές, όπως παρατηρεί ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης στόχευαν από τη μία στην αποκατάσταση των καταστροφών, που επήλθαν με το πέρασμα του χρόνου και από την άλλη στη διεύρυνσή του και, επομένως, εντάσσονται σε ένα γενικότερο πρόγραμμα αναδιάρθρωσης του χώρου (Χουρμουζιάδης 1993: 98-100).

Στο εσωτερικό της Κεντρικής Αυλής, εκτός από το σύνολο των 14 μονόχωρων κτισμάτων, τα οποία εφάπτονται με τον πρώτο περίβολο, δεσπόζει το αποκαλούμενο «μέγαρο» (Εικ. 52), αποτελούμενο από δύο επιμέρους χώρους κι ένα είδος προδόμου (Elia 1982: 309). Ακριβώς αυτή η κάτοψη του κτιρίου οδήγησε το Χ. Τσουντα να το ταυτίσει με τα μεταγενέστερα μέγαρα και να θεωρήσει ότι πρόκειται για την οικία κάποιου άρχοντα (Elia 1982: 310). Κατά συνέπεια, αν τα μικρότερα αυτά κτίρια συσχετιστούν με το «μέγαρο», τότε θα μπορούσε να τους αποδοθεί η λειτουργία των βοηθητικών ή παραπληρωματικών χώρων και όχι των κατοικιών, που δε θα μπορούσαν να ιδρυθούν στο ίδιο σημείο με την κατοικία κάποιου «άρχοντα». Ωστόσο, η ανάλυση των ευρημάτων και η προσεκτική στρωματογραφική εξέταση απέδειξαν πως αυτά τα κτίσματα δεν είναι σύγχρονα με το σύνολο του «μεγάρου», αλλά μόνο με έναν από τους επιμέρους χώρους του (χώρος 4). Επομένως, είναι πιθανός ο χαρακτηρισμός των κτισμάτων ως κατοικιών, καθώς αρχικά το αποκαλούμενο «μέγαρο» ήταν ένα ακόμη μονόχωρο κτίριο, το οποίο για κάποιους λόγους εξελίχθηκε σταδιακά στη συνέχεια (Andreou *et al.* 1996: 544; Elia 1982: 310-311; Χουρμουζιάδης 1993: 102).

Η ομοιόμορφη διασπορά των κινητών αντικειμένων σε όλα τα κτίρια της Κεντρικής Αυλής ενισχύει την άποψη που προαναφέρθηκε. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία μονόχρωμης κεραμικής, προερχόμενης κυρίως από αποθηκευτικά αγγεία, όπως επίσης και η απουσία κοσμημάτων, ειδωλίων και γραπτής κεραμικής από τις επιχώσεις μερικών κτισμάτων και την εμφάνισή τους σε κάποια άλλα. Επιπρόσθετα, σε έξι κτίρια (13, 11, 2, 14, 4 και 4α) αποκαλύφθηκαν ίχνη φωτιάς, τα οποία συσχετίστηκαν από τους ανασκαφείς με τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες. Συνακόλουθα, πιθανώς κάποια κτίσματα χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικίες, ενώ άλλα αποτέλεσαν χώρους αποθήκευσης ή ακόμα και εργαστήρια. Τα επιμέρους νοικοκυριά ίσως, λουπόν, είχαν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν περισσότερους από ένα χώρους (Elia 1982: 313-314; Χουρμουζιάδης 1993: 102-103).

Η αναζήτηση της ηλικίας του «μεγάρου» οδήγησε το Γ.Χ. Χουρμουζιάδη στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μεταγενέστερο κτίσμα, που εντάσσεται χρονικά στην

Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (Χουρμουζιάδης 1993). Ήδη ο Χ. Τσουντας είχε παρατηρήσει ότι οι δύο χώροι του κτιρίου δεν κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα (Τσουντας 1908: 51-52). Επιπλέον, ο τοίχος που ενώνει το βόρειο τοίχο με τον νότιο στο δωμάτιο υπ αρ. 4 παρουσιάζει έντονη κυρτότητα, πράγμα που δε φαίνεται ιδιαίτερα λογικό, στην περίπτωση που αποδεχτεί κανείς την άποψη του Χ. Τσουντα. Αντίθετα, όπως αποφαίνεται ο δεύτερος μελετητής του Διμηνίου, το κτίριο υπ αρ. 4 επικοινωνούσε αρχικά με εκείνο υπ αρ. 5 και ο εγκάρσιος αυτός τοίχος έχει αυτή τη μορφή, γιατί είναι η συνέχεια του δυτικού τοίχου του κτίσματος υπ αρ. 5. Τέλος, για την δημιουργία του χώρου υπ αρ. 3, έπρεπε να ισοπεδωθεί ο ασβεστολιθικός βράχος, που βρισκόταν εκεί. Η λατύπη που βγήκε κατά το σκάψιμο του βράχου πετάχτηκε στη συνέχεια στο διάδρομο ανάμεσα στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο περίβολο, αχρηστευοντάς τον και ανατρέποντας την οργάνωση εκείνης της περιοχής του οικισμού. Επομένως, είναι περισσότερο πιθανό η απόρριψη της λατύπης και η θέση του διαδρόμου σε αχρηστία να συνέβη όταν δεν χρησιμοποιούταν η ευρύτερη περιοχή (Elia 1982: 310-312, Χουρμουζιάδης 1993: 107-109)²².

Το δεύτερο μεγάλο σύνολο αρχιτεκτονημάτων εντοπίζεται στις αποκαλούμενες, βάσει του χαρακτηρισμού του Γ.Χ. Χουρμουζιάδη, *θέσεις οικοτεχνικής δραστηριότητας*, η οργάνωση και διαμόρφωση των οποίων σχετίζεται άμεσα με τις παραγωγικές, οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες των κατοίκων του νεολιθικού Διμηνίου (Χουρμουζιάδης 1993: 111-113). Η βόρεια πλευρά του οικισμού, όπως αποκαλύπτεται από το βάθος των πολιτισμικών επιχώσεων στη συγκεκριμένη περιοχή, φαίνεται πως αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα του οικισμού, ο οποίος, στη συνέχεια, πήρε την κυκλική σχεδόν μορφή, με την οποία διασώθηκε ως τις μέρες μας. Η νότια πλευρά κατοικήθηκε μόνο, όπως θεωρεί ο τελευταίος ανασκαφέας, όταν και η βόρεια πλευρά δεν είχε ελεύθερο χώρο για την ανέγερση νέων κτιρίων και την κάλυψη των αναγκών του αυξημένου τώρα πληθυσμιακού στοιχείου.

Οι θέσεις οικοτεχνικής δραστηριότητας, τουλάχιστον 11 στον αριθμό²³, όπως εύκολα συμπεραίνει κανείς κοιτώντας την κάτοψη του οικισμού, καθορίζονται σε

²² Τη χρονολόγηση του «μεγάρου» στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού αμφισβητεί ο P. Halstead (Andreou *et al.* 1996: 544, υποσ. 39).

²³ Σε ό,τι αφορά τον αριθμό των θέσεων οικοτεχνικής δραστηριότητας, ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης αναγνωρίζει τρεις θέσεις στην περιοχή της Κεντρικής Αυλής και τέσσερις στην περιοχή ανάμεσα στο δεύτερο και τρίτο περίβολο, ενώ πρέπει να αναγνωριστούν, βάσει των σαφών αρχιτεκτονικών καταλοίπων και επιπλέον θέσεις στα σημεία 36, 42, 43, 45, X-74a, 31 (Χουρμουζιάδης 1993: 118-119).

σημαντικό βαθμό αρχικά από την πορεία των περιβόλων και, έπειτα, από την κατασκευή των κτισμάτων. Οι περίβολοι από την μία πλευρά ορίζουν την έκταση, που μπορούν να καταλαμβάνουν οι θέσεις οικοτεχνικής δραστηριότητας, προσδιορίζοντας, επομένως, εκτός από τις οικονομικές και παραγωγικές διαδικασίες και τμήμα των κοινωνικών παραμέτρων, που ορίζουν τις σχέσεις των κατοίκων. Τα ορθογώνια, κυρίως, κτίσματα, που περιλαμβάνονται στις περιοχές αυτές, διαρθρώνονται βάσει των διαθέσιμων υλικών και του ελεύθερου χώρου, που προορίζεται για την ανοικοδόμησή τους, όπως επίσης και από την αλληλεξάρτηση των «παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων» (Χουρμουζιάδης 1993: 124), σε συνδυασμό με τις ανάγκες των εκάστοτε χρηστών. Η κατασκευαστική τεχνική και τα υλικά δομής δεν διαφέρουν από εκείνα των περιβόλων και των κτισμάτων της Κεντρικής Αυλής. Ως προς τα είδη των αρχιτεκτονημάτων αυτών, διακρίνονται τέσσερις βασικές κατηγορίες:

1. Κατοικίες
2. Τροφοπαρασκευαστικές Κατασκευές (Εικ. 58, 59)
3. Εργαστήρια
4. Αποθηκευτικές Θήκες (Εικ. 57, 58)

Η πρώτη ομάδα κτισμάτων, οι κατοικίες, περιλαμβάνει κτίρια με τέτοιες διαστάσεις και ανάλογο εξοπλισμό, έτσι ώστε να είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών των κατοίκων του Διμηνίου. Βασικά χαρακτηριστικά τους αποτελούν αρχικά οι ευθύγραμμες κατόψεις, έπειτα οι λίθινες θεμελιώσεις και, τέλος, ο εξοπλισμός τους, δηλαδή τα στοιχεία που θα αναλυθούν στη συνέχεια: τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές, εργαστήρια και αποθηκευτικοί χώροι.

Οι τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές αποτελούνται από μικρά κυκλικά ή ορθογώνια κτίσματα, κατασκευασμένα από επίπεδες πλάκες και πηλό ή μόνο από πηλό, με ωφέλιμο χώρο από 1 τ.μ. μέχρι 2 τ.μ. Οι κατασκευές αυτές δεν παρουσιάζουν απόλυτη μορφολογική ομοιομορφία, ενώ είναι πιθανό να μην προορίζονταν αποκλειστικά ως χώροι τροφοπαρασκευής (Χουρμουζιάδης 1993: 133-135).

Τα αποκαλούμενα εργαστήρια, τέσσερα στον αριθμό, όπου γινόταν η επεξεργασία διαφόρων προϊόντων της παραγωγικής διαδικασίας, συνήθως αποτελούν τμήμα των κατοικιών και εξοπλίζονται, επίσης, με θήκες και τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές. Τέλος, οι αποθηκευτικές θήκες απαντώνται ανά ζεύγη ή και

περισσότερες μέσα στον ίδιο χώρο, γεγονός που ίσως υποδηλώνει την αποθήκευση διαφορετικών προϊόντων μέσα στην καθεμία. Χτίζονται με επίπεδες πέτρες, όπως ακριβώς και οι τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές ή απλώς οριοθετούνται με πλάκες που εμπήγγονται στο έδαφος όρθιες (Χουρμουζιάδης 1993: 135-136).

Περνώντας στην αναλυτική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών κατασκευών, που ανήκουν στα τέσσερα τεταρτημόρια του οικισμού, αναφέρονται αρχικά εκείνα του Α τεταρτημορίου, στα βορειοανατολικά του οικισμού (Εικ. 53). Σημαντικότερο κτίσμα της περιοχής είναι μία οικία γνωστή ως «Οικία Ν», με διαστάσεις 10,7 x 4,8 μ., η οποία χρησιμοποιήθηκε σε περισσότερες από μία φάσεις του οικισμού. Η «Οικία Ν» διαθέτει μία σειρά τροφοπαρασκευαστικών κατασκευών και αποθηκευτικών θηκών, ενώ στο δυτικό της τμήμα εντοπίζονται χώροι εργαστηριακοί, με κυριότερο ένα εργαστήριο (διαστάσεων 2,0 x 1,7 μ.), στο οποίο έχει προσαρτηθεί μία αποθηκευτική θήκη. Συνανήκοντα ευρήματα είναι, επίσης, ένας μυλόλιθος, μερικοί απανθρακωμένοι καρποί και όστρακα μονόχρωμης κεραμικής. Στον ανατολικό τοίχο του κτιρίου υπάρχει μία λίθινη κατασκευή, η οποία αναγνωρίστηκε ως αποθηκευτικός χώρος, με αρκετά παχιά τοιχία, πάνω από τον οποίο ίσως υπήρχε άλλη πήλινη κατασκευή. Το δάπεδο της «Οικίας Ν» καλυπτόταν από μία επίχωση στάχτης ανάμεικτης με ίχνη δαπέδου από άργιλο, πάνω στο οποίο υπήρχαν αποτυπώματα κλαδιών, προερχόμενων μάλλον από την οροφή. Στη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου αποκαλύφθηκε ένα αγγείο, το οποίο πιθανώς ανήκει στα πρωιμότερα στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου και περιελάμβανε 1,523 απανθρακωμένους καρπούς εξάστιχου κριθαριού²⁴. Ανάμεσα στο βόρειο τοίχο της «Οικίας Ν» και την είσοδο μεταξύ πρώτου και τρίτου περιβόλου, εντοπίστηκε ένα μικρό κτίριο (4,5 x 3,2 μ.). Το κτίριο αυτό διέθετε ένα είδος προδόμου, καθώς επίσης και ένα ξεχωριστό αποθηκευτικό χώρο στο οπίσθιο τμήμα του. Αντίστοιχο κτίσμα βρέθηκε και στην περιοχή ανάμεσα στην «Οικία Ν» και τον πρώτο περίβολο (Elia 1982: 315-316).

Το βόρειο τμήμα του δεύτερου τεταρτημορίου του οικισμού, στη βορειοδυτική πλευρά (Εικ. 54), έχει υποστεί σοβαρές καταστροφές έπειτα από τις αλλαγές που επισυνέβησαν κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, με την κατασκευή μίας τάφρου στην περιοχή ανάμεσα στο δεύτερο και τρίτο περίβολο. Ωστόσο, έχουν αποκαλυφθεί τα ίχνη ενός εργαστηρίου, εφαιπτόμενου στον τρίτο

²⁴ *Hordeum vulgare nudum* (Elia 1982: 316).

περίβολο, το οποίο περιελάμβανε μία αποθηκευτική κατασκευή, καθώς επίσης και ένα χώρο προορισμένο για τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες, ενώ συνοδεύταν από οξυπύθμενους αποθηκευτικούς πίθους. Η περιοχή πέρα από το προαναφερθέν εργαστήριο πιθανώς καταλαμβάνονταν από μία «οικία», αν και είναι σαφή τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Το νότιο τμήμα του τομέα Β διαθέτει δύο κτίσματα στα δυτικά, ένα από τα οποία ερμηνεύεται ως εργαστήριο, ενώ στο ανατολικό ήμισυ ίσως υπήρχε μία «κατοικία». Το εργαστήριο του δυτικού τομέα παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται ότι ήταν διαιρεμένο σε δύο χώρους, καθένας από τους οποίους ήταν εξοπλισμένος με μία μεγάλη τροφοπαρασκευαστική κατασκευή και αποθηκευτικούς χώρους. Αντίστοιχα διαιρεμένο ήταν και το κτίριο (διαστάσεων 6,4 x 2,5 μ.) στα νότια του εργαστηρίου, μόνο που αποτελούταν από τρεις επιμέρους χώρους. Στα ανατολικά των κτισμάτων αυτών πιθανότατα υπήρχε μία οικία, αν και ο Χ. Τσουντας υποστηρίζει ότι στο σημείο αυτό θα έπρεπε να αναζητηθεί ένα «μέγαρο». Τέλος, ανάμεσα στον πρώτο και το δεύτερο περίβολο αποκαλύφθηκε ένα κτίριο εφαιπτόμενο στο δεύτερο περίβολο (διαστάσεων 6,3 x 3,2 μ.) με μία μεγάλη κυκλική εστία στο κέντρο του, ενώ σε άμεση γειτνίαση εντοπίστηκε ένας αποθηκευτικός χώρος (Elia 1982: 316-318).

Το αποκαλούμενο «μέγαρο Β», σύμφωνα με την άποψη του Χ. Τσουντα (Τσουντας 1908: 59-63), αποκαλύφθηκε στο τρίτο τεταρτημόριο, στο νοτιοδυτικό τομέα του Διμηνίου (Εικ. 55). Το κτίριο αυτό, με διαστάσεις 12 x 4 μ., περιείχε δύο εστίες στο αποκαλούμενο *doma* και μία τρίτη στο χώρο, που θα αποκαλούσαμε «*thalamos*». Συνοδά αρχιτεκτονικά στοιχεία ήταν μία τροφοπαρασκευαστική κατασκευή, όπως και χώροι αποθήκευσης. Από το κτίριο αυτό προέρχονται απανθρακωμένοι καρποί και σπόροι. Ανατολικά του κτιρίου αναγνωρίζεται μία ανοιχτή περιοχή τροφοπαρασκευής, όπου εντοπίστηκαν ίχνη απανθρακωμένου ξύλου, οστά και επάλληλα στρώματα οστράκων. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία δύο πυραμιδοειδών πηλόκτιστων κατασκευών, με μία οπή στην ανώτερη επιφάνειά τους, οι οποίες ίσως προορίζονταν για τη στήριξη των αγγείων, που θα χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή φαγητού. Ο Χ. Τσουντας παρατηρεί πως αντίστοιχες κατασκευές αποκαλύφθηκαν στο Σέσκλο και στον Πύργο (Τσουντας 1908: 222-225). Νότια του «μεγάρου Β» πιθανώς υπήρχαν εργαστήρια. Ανατολικά του τρίτου περιβόλου αποκαλύφθηκε μία κυκλική κατασκευή από πέτρα και πηλό με υπερυψωμένο χείλος (περίπου 0,30 μ.), κοντά στην οποία υπήρχαν ένας χώρος αποθήκευσης και μία τα όστρακα ενός αποθηκευτικού αγγείου. Ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης θεώρησε πως

πρόκειται για χώρο κατασκευής αγγείων, στηριγμένος στις μεγάλες ποσότητες εγχάρακτης κεραμικής σε μία ακτίνα 3-4 μ. (Χουρμουζιάδης 1977). Νοτιότερα εντοπίστηκε ένα διμερές κτίριο, με ελαφρά κυρτούς τοίχους, οι οποίοι ακολουθούν την πορεία του δεύτερου και τρίτου περιβόλου (Elia 1982: 318-320).

Το τέταρτο τεταρτημόριο, στο νοτιοανατολικό τμήμα του νεολιθικού Διμηνίου, δε σώζεται αρκετά (Εικ. 56). Παρόλα αυτά αναγνωρίζονται τοίχοι, προερχόμενοι από κτίσματα, εστίες και αποθηκευτικές κατασκευές, αλλά δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμη η διάταξή τους στο χώρο και, επομένως, δεν μπορεί να δημιουργηθεί μία σαφής κάτοψη της περιοχής αυτής (Elia 1982: 320).

B. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ - ΘΡΑΚΗ

I. ΝΕΑ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑ

Ο προϊστορικός οικισμός της Νέας Νικομήδειας ιδρύθηκε 10,5 χμ. βορειοανατολικά της σύγχρονης πόλης της Βέροιας, πολύ κοντά στο ρου του ποταμού Αλιάκμονα (Εικ. 5). Ο οικισμός αρθρώνεται πάνω σε μία χαμηλή τούμπα, η οποία παρουσιάζει σήμερα υψόμετρο 10 μ. -κατά μέσο όρο- από την επιφάνεια της θάλασσας, ενώ σε σχέση με την πεδιάδα, που την περιβάλλει, εμφανίζει μία υψομετρική διαφορά περίπου 1,50-2,50 μ. (Εικ. 60) (Pyke and Yiouni 1996: 2-3; Whittle 1996: 49; Perlès 2001: 175).

Η συνολική έκταση του οικισμού υπολογίζεται σε 220 x 110 μ. Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί πως η ανασκαμμένη έκταση αφορά μόνο στο 8% της θέσης (Pyke and Yiouni 1996: 2-3, 47). Οι ανασκαφικές έρευνες ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1960 με την εποπτεία του R.J. Rodden υπό την αιγίδα της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα (Pyke and Yiouni 1996: xix).

Οι πολιτισμικές επιχώσεις του οικισμού ανάγονται, κατά κύριο λόγο, στην Αρχαιότερη Νεολιθική, ενώ παρατηρήθηκαν και κάποια στοιχεία προερχόμενα από τη Νεότερη Νεολιθική, για τα οποία όμως δε γίνεται λόγος παρακάτω. Άξια παρατήρησης είναι η απουσία επιχώσεων της Μέσης Νεολιθικής, κατά την οποία μάλλον είχε εγκαταλειφθεί η θέση (Pyke and Yiouni 1996: 48; Perlès 2001: 108-109).

Η στρωματογραφική ανάλυση των πολιτισμικών επιχώσεων του οικισμού απέδειξε την παρουσία τριών βασικών φάσεων κατοίκησης στη θέση, οι οποίες ανήκουν στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο²⁵. Η διερεύνηση της οργάνωσης των

²⁵ Ο Α. Whittle αναγνωρίζει μόνο δύο φάσεις κατοίκησης στη Νέα Νικομήδεια (Whittle 1996: 58).

κτιρίων στο χώρο υπήρξε μία ιδιαίτερα επίπονη διαδικασία, η οποία απαιτούσε την κατηγοριοποίηση των κτισμάτων με διάφορους τρόπους, προκειμένου να διεξαχθούν συμπεράσματα για την δόμηση και χρονολόγησή τους. Αρχικά, έγινε αντιληπτή η οργάνωση των κτιρίων σε ομάδες, στο πλαίσιο των οποίων όμως αναγνωρίζονταν επιμέρους οικιστικές φάσεις, αλληπάλληλες μεταξύ τους (Εικ. 63-70). Για το λόγο αυτό επιχειρήθηκε, στη συνέχεια, ο διαχωρισμός αυτών των φάσεων σε οριζόντιο επίπεδο, για να ολοκληρωθεί η συνολική εικόνα του ανασκαμμένου τμήματος του οικισμού σε μία μόνο φάση (Εικ. 61, 62) (Pyke and Yiouni 1996: 9).

Οι οριζόντιες συσχετίσεις των κτιρίων οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι στις εννέα συνολικά ομάδες κτιρίων που αποκαλύφθηκαν στο τμήμα του οικισμού, που είχε ανασκαφεί, εντοπίζονται κτίρια ανήκοντα σε διαφορετικές φάσεις μεταξύ τους, τα οποία, ωστόσο, παρουσιάζουν ισχυρές επικαλύψεις (Pyke and Yiouni 1996: 16).

Στην πρώτη φάση της Νέας Νικομήδειας (Εικ. 61, 62), ανασκάφηκαν τμηματικά οκτώ κτιρίων, ελεύθερα οργανωμένων στο χώρο. Η κάτοψή τους είναι τετράπλευρη ή επιμήκης (Pyke and Yiouni 1996: 44). Όλα τα κτίρια είναι μονόχωρα, με την εξαίρεση δύο κτισμάτων μικρών διαστάσεων σε σχέση φυσικά με τα μεγέθη των υπόλοιπων κτιρίων της θέσης²⁶. Το ένα από αυτά διασώζεται στις ακόλουθες διαστάσεις 3,80 x 6,80 μ. (Ασλάνης 1992: 72; Pyke and Yiouni 1996: 22), ενώ από το δεύτερο είναι ορατό μόνο το νότιο τμήμα του (Pyke and Yiouni 1996: 26). Αξιοσημείωτη είναι, ακόμη, η αποκάλυψη ενός κτιρίου ορθογώνιας σχεδόν κάτοψης, με διαστάσεις αισθητά μεγαλύτερες από εκείνες των γύρω του κτισμάτων. Το κτίριο αυτό περιβάλλεται από μικρότερα τετραγωνισμένα κτίρια, τα οποία θα μπορούσαν να συσχετίζονται λειτουργικά μαζί του.

Στην επόμενη αρχιτεκτονική φάση (Εικ. 61, 62) αναγνωρίζονται, επίσης, οκτώ σχεδόν τετράγωνα και επιμήκη κτίσματα, σε θέσεις ελάχιστα διαφορετικές από εκείνες των κτιρίων της πρώτης περιόδου (Pyke and Yiouni 1996: 45). Διατηρείται, ωστόσο, η σχετική χαλαρότητα στην άρθρωση των κτιρίων στο χώρο, που ορίζεται από την παρουσία ελεύθερων ενδιάμεσων χώρων. Στο βόρειο τμήμα της ανασκαμμένης περιοχής αποκαλύφθηκε ένα διμερές κτίριο, οι δύο χώροι του οποίου δεν είναι απόλυτα ευθυγραμμισμένοι μεταξύ τους (Pyke and Yiouni 1996: 25). Χαρακτηριστική είναι η κατασκευή του κεντρικού κτιρίου, το οποίο βρισκόταν σε

²⁶ Τα μικρότερα κτίρια της Νέας Νικομήδειας εμφανίζουν διαστάσεις 6 x 8 μ. ως 8 x 8 μ. Τα μεγαλύτερα κτίρια έχουν διαστάσεις 9 x 11 μ. και 11,8 x 13,6 μ.. Κτίσματα αντίστοιχων διαστάσεων εντοπίστηκαν στον Πρόδρομο Καρδίτσας (Perlès 2001: 186).

παρόμοια θέση και κατά την προηγούμενη φάση. Το κτίριο διατηρεί τις μεγάλες διαστάσεις του και διαιρείται σε τρεις επιμέρους χώρους, μέσω δύο τοίχων με κατεύθυνση ανατολής-δύσης (Pyke and Yiouni 1996: 22; Bailey 2000: 46). Στα νοτιοανατολικά του προαναφερθέντος κτίσματος εντοπίστηκε ένα εξίσου μεγάλων διαστάσεων κτίριο, από το οποίο όμως έχει αποκαλυφθεί μόνο το δυτικό τμήμα και, επομένως, είναι αδύνατη η αναγνώριση πιθανών εσωτερικών διαίρέσεων (Pyke and Yiouni 1996: 17).

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει μία αναφορά στη λειτουργία των δύο μεγάλων κτιρίων, που εντοπίστηκαν στις δύο πρώτες φάσεις της Νέας Νικομήδειας. Οι ανασκαφείς ταυτίζουν τα κτίσματα αυτά με χώρους «ιερούς» (Pyke and Yiouni 1996). Εκτός από τις μεγάλες διαστάσεις τους, διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα και μέσω των αντικειμένων που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους: ειδώλια, αχρησιμοποίητα εργαλεία, αγγεία με περίτεχνη και ασυνήθιστη διακόσμηση (Whittle 1996: 59; Bailey 2000: 46; Perlès 2001: 271). Ο P. Halstead τα χαρακτηρίζει ως κατοικίες των «οικονομικά ισχυρών» του οικισμού, στηριζόμενος στα ιδιαίτερα εξωτικά υλικά των εργαλείων (Perlès 2001: 271). Αναμφίβολα, όποια και αν είναι η συγκεκριμένη λειτουργία τους, πρόκειται για κτίρια δημόσιου χαρακτήρα (Whittle 1996: 87), τα οποία διαδραματίζουν κάποιο ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην διατήρηση της ισορροπίας της κοινωνικής πραγματικότητας στο πλαίσιο του οικισμού.

Στην τρίτη και τελευταία φάση εγκατάστασης (Εικ. 61, 62) στη Νέα Νικομήδεια δε διαφοροποιείται σημαντικά ο αριθμός των ανασκαμμένων κατασκευών (αναγνωρίζονται τουλάχιστον έξι κτίρια). Απουσιάζει το κεντρικό κτίριο των δύο προηγούμενων φάσεων. Ιδιόρρυθμη κρίνεται η κατασκευή στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής, η οποία χαρακτηρίζεται από μία μάλλον τριγωνική κάτοψη. Μάλιστα αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση πως οι δύο τοίχοι ήταν ιδιαίτερα σταθεροί, κατασκευασμένοι με τάφρους θεμελίωσης ενώ ο τρίτος, όπως αποκαλύπτεται από μία σειρά πασσαλοτρυπών, πιθανώς, είχε ημι-μονιμότερο χαρακτήρα (Pyke and Yiouni 1996: 28, 46).

Χαρακτηριστικό στοιχείο της θέσης αποτελούν και οι τάφροι, με κυριότερες εκείνες στο ανατολικό τμήμα. Οι τάφροι αυτές χρονολογούνται, βάσει της κεραμικής και των ευρημάτων, στη Νεότερη Νεολιθική. Πιθανώς, κάποιες άλλες τάφροι να προϋπήρχαν ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο. Πρόκειται για τις τάφρους, που εμφανίζονται σε δύο παράλληλες σειρές, οι οποίες επικαλύπτονται στη συνέχεια

από μία τρίτη ευρύτερη τάφρο, η οποία ίσως κάποτε περιείχε νερό (Pyke and Yiouni 1996: 52; Bailey 2000: 46, 171, 274; Perlès 2001: 175).

Σε ό,τι αφορά τις κατασκευαστικές μεθόδους, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν στο νεολιθικό οικισμό της Νέας Νικομήδειας, γίνεται φανερό η χρήση τάφρων θεμελίωσης κατά τη δόμηση των κτισμάτων, προκειμένου να επιτευχθεί μεγαλύτερη σταθερότητα, όπως επίσης και πασσάλων σε ορισμένες περιπτώσεις. Οι σειρές πασσάλων χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για τη στήριξη της στέγης (Perlès 2001: 188). Επίσης, έχουν αποκαλυφθεί τουλάχιστον δύο αντηρίδες, οι οποίες θα μπορούσαν να στεγάσουν και κάποιου είδους πατάρι. Τα δάπεδα των κτιρίων αποτελούνται από λευκού χρώματος πηλό (Pyke and Yiouni 1996: 39-41). Οι λάκκοι, που αποκαλύφθηκαν, είναι διάσπαρτοι σε όλη την έκταση του οικισμού και συχνά διακόπτουν και την ομαλή πορεία των τάφρων θεμελίωσης. Δεν παρατηρήθηκε καμία συγκέντρωση λάκκων / αποθετών, που θα μπορούσε πιθανά να συσχετιστεί με κάποιο συγκεκριμένο κτίριο. Ωστόσο, γίνεται αντιληπτή μία μείωση της πυκνότητάς τους στην ανατολική περιοχή, γεγονός που μάλλον οφείλεται στην παρουσία των τάφρων στα ανατολικά όρια της θέσης (Pyke and Yiouni 1996: 49-50). Συνακόλουθα, πρόσθετο εξοπλισμό των κτιρίων αποτελούν οι φούρνοι και οι εστίες. Οι φούρνοι εντοπίζονται σε ανοιχτούς χώρους, αν και δεν είναι πάντα εύκολη η αναγνώρισή τους. Οι εστίες δεν αναφέρονται συγκεκριμένα από τους ανασκαφείς, οι οποίοι αναγνωρίζουν και τις δύο κατασκευές από τα ίχνη καμένου χρώματος σε μία περιοχή (Pyke and Yiouni 1996: 52). Σε ό,τι αφορά στους αποθηκευτικούς χώρους υπάρχει μόνο μία αναφορά σε ένα αποθηκευτικό αγγείο, ενώ δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την παρουσία κατασκευών, προορισμένων για αποθήκευση (Pyke and Yiouni 1996: 52). Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί πως έχει εξακριβωθεί για τη θέση η καλλιέργεια σιτηρών και κριθαριού ενώ είναι πιθανή η παρουσία μονοκαλλιεργειών, όπως αποκαλύπτεται από τα δείγματα απανθρακωμένων σπόρων (Perlès 2001: 154-155, 165).

Οι ανασκαφείς και οι μελετητές της θέσης επιχείρησαν να υπολογίσουν τα πληθυσμιακά μεγέθη, που θα μπορούσε να φιλοξενήσει η εγκατάσταση σε κάθε χρονική περίοδο. Ωστόσο, παρατηρούν πως αντίστοιχοι υπολογισμοί είναι αρκετά ριψοκίνδυνοι, καθώς έχει ανασκαφεί μόνο το 8% των συνολικών 24,200 τ.μ., που καταλαμβάνει η μαγούλα. Επιπρόσθετα, πρέπει να αναγνωριστεί και η λειτουργία των κτιρίων, καθώς ορισμένα κτίρια θεωρήθηκαν από τους ανασκαφείς ως δημόσια. Επομένως, στην πρώτη φάση υπολογίζεται ότι κατά μέσο όρο κάθε κτίσμα έχει

εμβαδόν 67 τ.μ., στο οποίο μπορούν να διακινηθούν 6-7 άτομα, ενώ το σύνολο του πληθυσμού ίσως έφθανε τα 500 άτομα. Στην επόμενη φάση το εμβαδόν κάθε κτιρίου κατά μέσο όρο είναι 68 τ.μ., γεγονός που δε διαφοροποιεί σημαντικά ή καθόλου την κατάσταση²⁷. Τέλος, στην τρίτη περίοδο παρατηρείται μία μείωση στο κατά μέσο όρο εμβαδόν των κτισμάτων, το οποίο φτάνει τα 44 τ.μ. Σε κάθε κατασκευή, σύμφωνα με την άποψη των μελετητών και με τη συμβολή των εθνοαρχαιολογικών παραλλήλων, φιλοξενούνται 4-5 άτομα, ενός συνολικού πληθυσμού 300-375 ατόμων (Pyke and Yiouni 1996: 47-48; Perlès 2001: 178).

2. ΣΕΡΒΙΑ

Η πορεία του ποταμού Αλιάκμονα, στη δυτική Μακεδονία, ορίζει μία περιοχή 6 χμ. δυτικά της σύγχρονης πόλης των Σερβίων (Εικ. 5), η οποία υπήρξε ένα ιδιαίτερα σημαντικό κομβικό σημείο, καθώς αποτελεί την ευκολότερη διαδρομή από τη Μακεδονία προς το γεωγραφικό διαμέρισμα της Θεσσαλίας. Η σημασία της περιοχής, όπως υποστήριξε ο W.A. Heurtley, αναγνωρίστηκε ήδη από τη Νεολιθική Εποχή, γεγονός που αποδεικνύεται από την ίδρυση ενός οικισμού, η χρήση του οποίου καλύπτει ένα μεγάλο χρονικό φάσμα. Ο νεολιθικός οικισμός των Σερβίων βρίσκεται πάνω σε ένα χαμηλού ύψους φυσικό λόφο, που βρίσκεται σε γειτνίαση με μικρές πηγές νερού, οι οποίες δημιουργούν ποικίλα μικροπεριβάλλοντα (Ridley and Wardle 1979: 185; Ridley *et al.* 2000: xxvii).

Οι πρώτες ανασκαφικές έρευνες διενεργήθηκαν από τον W.A. Heurtley, βοηθό του διευθυντή της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, στα 1931, αποκαλύπτοντας την αρχαιότερη γνωστή ως τότε εγκατάσταση στη βόρεια Ελλάδα²⁸ (Ridley *et al.* 2000: xxvii). Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί πως ο εντοπισμός της θέσης οφείλεται στον A.J.B. Wace το 1909 (Ridley and Wardle 1979: 185; Ridley *et al.* 2000: 1). Περαιτέρω ανασκαφικές εργασίες κρίθηκαν απαραίτητες στη δεκαετία του 1970, όταν πια η θέση απειλήθηκε από τη δημιουργία του υδρο-ηλεκτρικού εργοστασίου στην περιοχή του Αλιάκμονα. Οργανώθηκε, λοιπόν, μία σωστικού χαρακτήρα ανασκαφή με τη συνεργασία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας

²⁷ Η K. Perlès θεωρεί πως τα πληθυσμιακά μεγέθη, που προτείνονται είναι ιδιαίτερα υψηλά, καθώς δεν μπορεί, όπως πιστεύει να εξακριβωθεί η απόλυτη συγχρονία όλων των κτιρίων (Perlès 2001: 178).

²⁸ Η αποκάλυψη του οικισμού της Νέας Νικομήδειας (1961-1964) συμπλήρωσε την εικόνα την Αρχαιότερη Νεολιθική της Βορείου Ελλάδος.

και της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, υπό την επίβλεψη της Κ. Ρωμιοπούλου και της C. Ridley (Εικ. 73).

Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση των πολιτισμικών φάσεων του οικισμού, αποκαλύφθηκε αρχικά ένα στρώμα της Αρχαιότερης Νεολιθικής, γνωστό ως Σέρβια V, από το οποίο δεν προκύπτει μία σαφής εικόνα για την αρχιτεκτονική ανάπτυξη της θέσης. Στη συνέχεια πέντε αλληπάλλληλα στρώματα είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά για την περίοδο της Μέσης Νεολιθικής, ενώ οι επιχώσεις 6-7 χρονολογούνται στη Νεότερη Νεολιθική. Τέλος, δεν απουσιάζουν και επιχώσεις, οι οποίες ανάγονται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Πρέπει, ακόμα, να αναφερθεί και η ύστατη πολιτισμική φάση, που επικαλύπτει εκείνες της Προϊστορίας, η οποία τοποθετείται στους βυζαντινούς χρόνους. Συγκεκριμένα, αν και υπήρξε δύσκολος ο συνδυασμός των δύο διαφορετικών ανασκαφικών περιόδων για τη διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη χρονολογική συνέχεια των φάσεων στα Σέρβια, προτείνεται η εξής ακολουθία (Ridley *et al.* 2000: 21-22):

<u>1932-Heurtley</u>	<u>1939-Heurtley:</u> <u>Χρονολόγηση</u>	<u>1971-1973</u>	<u>Χρονολόγηση</u>
		Στρ. 11	Βυζάντιο
		Στρ. 10	Πρώιμη Εποχή Χαλκού
		Στρ. 9	Πρώιμη Εποχή Χαλκού
Στρ. III	Αρχαιότερη Νεολιθική II	Στρ. 8	Πρώιμη Εποχή Χαλκού
		Στρ. 7	Νεότερη Νεολιθική
Στρ. II	Αρχαιότερη Νεολιθική I	Στρ. 6	Νεότερη Νεολιθική
		Στρ. 5	Μέση Νεολιθική
Στρώμα καταστροφής			
Στρ. II	Αρχαιότερη Νεολιθική V	Στρ. 4	Μέση Νεολιθική
Στρ. I	Αρχαιότερη Νεολιθική I	Στρ. 1	Πρώιμη Μέση Νεολιθική
		Σέρβια V	Αρχαιότερη Νεολιθική

Τα ανήκοντα στην Αρχαιότερη Νεολιθική αρχαιολογικά κατάλοιπα δεν περιλαμβάνουν σαφείς αρχιτεκτονικές κατασκευές. Η ανασκαμμένη περιοχή προσεγγίζει τα 15 τ.μ., ενώ οι επιχώσεις δεν ξεπερνούν το 20-30 εκ. Η αποκάλυψη ενός πιθανού λάκκου-αποθέτη, βάθους 1 μ., ανάμεσα στα ευρήματα του οποίου υπήρχαν καμένα πλιθιά, ενίσχυσε τις απόψεις ότι η απουσία κτιρίων ίσως οφείλεται στην περιορισμένη ανασκαφική επιφάνεια και ότι πιθανώς να υπήρχαν ίχνη κτιρίων στην ευρύτερη περιοχή. Αξιοσημείωτο εύρημα αποτελούν, επίσης, δύο πασσαλότρυπες στο νοτιότερο άκρο της περιοχής. Επιπρόσθετα, χαρακτηριστική είναι η αποκάλυψη ενός τμηματικά σωζόμενου δαπέδου, επιστρωμένου με βότσαλα, το οποίο είχε δεχτεί τουλάχιστον δύο επισκευές. Το δάπεδο θεωρήθηκε από τους ανασκαφείς ότι ανήκε σε ανοιχτό χώρο, στην περιφέρεια του οποίου βρέθηκαν δύο ακόμη λάκκοι (Ridley and Wardle 1979: 189-191).

Οι πέντε πολιτισμικές επιχώσεις, τις οποίες ο W.A. Heurtley χρονολόγησε στην Αρχαιότερη Νεολιθική, ανήκουν βάσεις των ραδιοχρονολογήσεων και των συγκριτικών μελετών των επιμέρους ευρημάτων στη Μέση Νεολιθική περίοδο. Στο πρώτο στρώμα (1) της φάσης αυτής (Εικ. 74), αποκαλύφθηκαν τρία κτίρια, με προσανατολισμό βορειοδυτικό-νοτιοανατολικό. Το πρώτο κτίριο, αν και διακόπτεται από μία τάφρο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, διασώζει και τους τέσσερις τοίχους, οι οποίοι δομούνται με ένα συνδυασμό πασσάλων και μικρών τάφρων θεμελίωσης. Ο βόρειος τοίχος είχε ενσωματωμένα δύο τριβεία, ενώ ο νότιος τοίχος αντιπροσωπεύεται από μία τάφρο θεμελίωσης και μία σειρά πασσαλοτρυπών. Αντίστοιχα, οι δύο άλλοι τοίχοι, ο δυτικός και ο ανατολικός, διασώζουν μόνο σειρές πασσαλοτρυπών. Στο εσωτερικό του κτιρίου αποκαλύφθηκε μία επίχωση καφέ-κόκκινου χρώματος, η οποία πιθανώς αφορά είτε στα κατασκευαστικά υλικά είτε στο «γέμισμα» της τάφρου θεμελίωσης. Αξιοσημείωτο είναι ένα δάπεδο επικαλυμμένο με «πατημένο» πηλό στο βόρειο ήμισυ του κτίσματος. Στη νότια πλευρά βρέθηκαν τα ίχνη ενός ξύλινου δαπέδου, πάνω στο οποίο διατηρούνταν αποτυπώματα δοκών, διατεταγμένων παράλληλα στον ανατολικό και το δυτικό τοίχο, προορισμένων για τη στήριξη της στέγης. Στον εξοπλισμό του κτιρίου ανήκαν ένα ανοιχτό διακοσμημένο αγγείο, δύο επιπλέον τριβεία, ένα λίθινο εργαλείο, ένα λίθινο υφαντικό βάρος, ένα πήλινο σφονδύλι και ένα οστέινο εργαλείο. Στα νότια του κτιρίου αποκαλύφθηκε τμήμα μιας αυλής, επιστρωμένης με ένα σκληρό υλικό, ενώ στα ανατολικά μία δεύτερη αυλή καλύφθηκε με βότσαλα. Στη δεύτερη αυλή ανήκε, επίσης, μία εστία. Ο δυτικός και νότιος τοίχος του δευτέρου κτιρίου της περιόδου ορίζονται από μία σειρά

πασσαλοτρυπών αντίστοιχα. Το εσωτερικό δάπεδο του κτιρίου έχει την ίδια σύσταση με εκείνο του πρώτου κτιρίου. Μία επικαλυμμένη με βότσαλα αυλή διακρίνει το προαναφερθέν κτίριο από ένα τρίτο, από το οποίο προέρχεται ένας ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός μικρών ευρημάτων. Στα νότια της τρίτης κατασκευής υπήρχε μία αυλή με εστία, ενώ στα ανατολικά πιθανολογείται η ύπαρξη μίας μικρής κατασκευής, που ορίζεται μόνο από μία σειρά πασσαλοτρυπών, με προσανατολισμό βορρά-νότου (Ridley and Wardle 1979: 195-197; Ridley *et al.* 2000: 23-25).

Στην ακόλουθη πολιτισμική επίχωση (φάση 2) (Εικ. 75), οι τρεις κτιριακές εγκαταστάσεις, αν και μετατοπίζονται ελαφρά, εξακολουθούν να υπάρχουν. Το βορειότερο κτίριο, δομημένο πια στον προηγούμενο χώρο της αυλής, διατήρησε τον προηγούμενο προσανατολισμό του και χρησιμοποίησε τον ήδη υπάρχοντα βόρειο τοίχο ως νότιο αυτή τη φορά. Μέσα στο κτίσμα αυτό βρέθηκαν δύο λίθινα εργαλεία, ένα μαρμάρινο περίαπτο, ένα τριβείο, ένα πήλινο βραχιόλι, ένα οστέινο κι ένα λεπιδόμορφο εργαλείο και τρία αγγεία, δύο από τα οποία ήταν διακοσμημένα. Το δεύτερο κτίριο διακρίνεται από ένα δάπεδο, επιστρωμένο με πηλό κίτρινου χρώματος. Στον ίδιο χώρο ανήκει μία κυκλικού διαμετρήματος εστία. Ο εξοπλισμός του κτιρίου περιλαμβάνει λίθινα και οστέινα εργαλεία, υφαντικά βάρη, ένα πήλινο ζωόμορφο ειδώλιο και ένα πήλινο βραχιόλι. Ανάμεσα στο κτίσμα αυτό και την τελευταία ανασκαμμένη κατασκευή αυτής περιόδου, μεσολαβεί ένας ανοιχτός χώρος, στον οποίο αποκαλύφθηκε μία εστία. Το τελευταίο κτίριο παρουσιάζει στη φάση αυτή μικρότερες διαστάσεις και αποκάλυψε εξίσου πλούσια ευρήματα. Τέλος, στην ανατολική και νότια εξωτερική πλευρά του διαμορφώθηκαν αυλές, επιστρωμένες με βότσαλα, με τις οποίες σχετίζονται μικρότερες κατασκευές (Ridley and Wardle 1979: 197-198; Ridley *et al.* 2000: 25-30).

Η φάση 3 εμφανίζει περισσότερο εντατική εγκατάσταση (Εικ. 76). Έχουν ανασκαφεί τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα έξι συνολικά κτιρίων, με ιδιαίτερα πυκνή διάταξη μεταξύ τους. Σε αυτήν την περίοδο παρατηρήθηκε μία αρχιτεκτονική καινοτομία, καθώς τα δάπεδα των κτιρίων είχαν διαμορφωθεί σε επίπεδο χαμηλότερο από εκείνο του εδάφους. Επιπρόσθετα, τα κτίρια της περιόδου εμφανίζουν εσωτερικές αντηρίδες, οι οποίες, όπως φαίνεται, στήριζαν κάποιου είδους δεύτερου όροφου, ενώ σε κάποια είναι ευδιάκριτες και εσωτερικές διαιρέσεις. Το δάπεδο του πρώτου κτίσματος της περιόδου αποτελούταν από «πατημένο» πηλό. Στο κέντρο περίπου του κτιρίου μία πασσαλότρυπα υποδεικνύει την ύπαρξη κεντρικού πασσάλου, προορισμένου για την στήριξη της στέγης. Το δεύτερο κτίριο σώζεται

μόνο αποσπασματικά, καθώς έχει υποστεί αρκετές καταστροφές εξαιτίας των μεταγενέστερων επιχώσεων. Η κάτοψή του γίνεται αντιληπτή με την παρουσία ενός δαπέδου, κίτρινου-καφέ χρώματος, και δύο πασσαλοτρυπών. Η κατάρρευση του κτίσματος αυτού πιθανώς να προήλθε από πυρκαγιά. Το τρίτο και μεγαλύτερων διαστάσεων κτίριο (3) (διαστάσεις 8 x 5,5 μ) δε φαίνεται να ήταν διαιρεμένο εσωτερικά, ενώ έχουν αποκαλυφθεί σε διάφορα σημεία αντηρίδες, οι οποίες δημιουργούσαν τη δυνατότητα για την ανάπτυξη δεύτερου ορόφου. Στη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου βρέθηκαν αρκετές ποσότητες απανθρακωμένων σπόρων σιτηρών και κριθαριού. Άξιος παρατήρησης είναι, επιπλέον, ένας πεταλόσχημος φούρνος στα βόρεια του κτιρίου. Όμοια με τις προηγούμενες περιόδους, το κτίριο χωρίζεται από τα παρακείμενα με τη διαμόρφωση μίας επιστρωμένης με βότσαλα αυλής (Ridley and Wardle 1979: 198-200; Ridley *et al.* 2000: 30-33).

Η ακόλουθη πολιτισμική επίχωση (4) διακρίνεται από την εφαρμογή νέων αρχιτεκτονικών προγραμμάτων (Εικ. 77). Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι η καταστροφή του ορίζοντα αυτού από πυρκαγιά δεν επιτρέπει την σαφή ανάπλαση όλων των κτιρίων. Επομένως, από το κτίριο 1, σώζονται μόνο τα δάπεδα και τα αντικείμενα, που προέρχονται από αυτά. Το δεύτερο κτίριο χαρακτηρίζεται στη νότια πλευρά του από αλλεπάλληλα στρώματα δαπέδων από άργιλο, το τελευταίο από τα οποία είχε εκτεθεί σκόπιμα σε φωτιά. Το επόμενο υπό διερεύνηση κτίριο (3) έχει αναγνωριστεί ως χώρος αποθήκευσης. Δυτικά του τελευταίου αυτού κτιρίου εντοπίστηκε ένας λάκκος, ο οποίος περιείχε απανθρακωμένους σπόρους και ένα λίθινο υφαντικό βάρος. Πάνω στην επιφάνειά του είχε τοποθετηθεί ένα τριβείο. Στην περιφέρεια του λάκκου υπήρχε ξύλινος φράχτης, που είχε καεί *in situ*. Σε μικρή απόσταση αποκαλύφθηκε δεύτερη αποθηκευτική περιοχή, το δάπεδο της οποίας αποτελούνταν από καθαρό (χωρίς προσμίξεις) πηλό, καλυμμένο με όστρακα. Εκεί βρέθηκε μία ποσότητα απανθρακωμένων σιτηρών, οσπρίων και κριθαριού. Τα υπόλοιπα κτίρια της περιόδου προσδιορίζονται από την αποκάλυψη των δαπέδων τους. Ωστόσο, το κτίριο 7 παρέχει περισσότερες πληροφορίες, καθώς η φωτιά έψησε κατά κάποιο τρόπο τμήμα των τοίχων, βοηθώντας στη διατήρησή τους. Οι διαστάσεις του κτιρίου υπολογίζονται σε 8,00 x 3,30 μ., ενώ είναι πιθανό να ήταν διαιρεμένο σε τρεις χώρους. Κάποια από τα ευρήματά του ανήκαν στην επίχωση που δημιουργήθηκε από την πτώση των τοίχων, γεγονός που συντείνει στο ότι ήταν τοποθετημένα σε κάποιου είδους ράφια. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία περισσότερων των πενήντα μικρών αντικειμένων, προορισμένων για κόσμηση, όπως

και δώδεκα δακτυλιόσχημων βαριδιών. Διασκορπισμένα στο δάπεδο εντοπίστηκαν, επίσης, υπολείμματα απανθρακωμένων σπόρων, με μικρές συγκεντρώσεις σε κάποια σημεία. Η ποικιλία των ευρημάτων από την κατασκευή 7 υποδηλώνουν πως ένα ευρύ φάσμα εργασιών πραγματοποιούταν στο εσωτερικό του κτιρίου ή στον άμεσο χώρο γύρω του, όπως οι τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες, η ύφανση με τη χρήση αργαλειού, η δημιουργία κοσμημάτων και η ολοκλήρωση ή διακόσμηση των κεραμικών αγγείων (Ridley and Wardle 1979: 200-202; Ridley *et al.* 2000: 34-41).

Στην τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής (5) (Εικ. 78), το κέντρο των δραστηριοτήτων μετατοπίζεται και κάποιες περιοχές παραμένουν κενές. Με μία εξαίρεση, τα κτίρια της περιόδου είναι λιγότερο ανθεκτικά στο χρόνο, τα ευρήματα είναι λιγότερα και πιθανώς η εγκατάσταση λιγότερο έντονη. Σε ό,τι αφορά την κατασκευή κτιρίων, αποκαλύφθηκαν τέσσερα κτίρια, με ελαφρά διαφορετικό προσανατολισμό μεταξύ τους. Χαρακτηριστική είναι η αποκάλυψη αποθετών, οι οποίοι περιείχαν κεραμική και οστά βοοειδών (Ridley and Wardle 1979: 202-204; Ridley *et al.* 2000: 42-44).

Η Νεότερη Νεολιθική περίοδος αντιπροσωπεύεται στα Σέρβια σε δύο πολιτισμικές επιχώσεις (6-7). Στην πρώτη φάση (Εικ. 79) αναγνωρίζεται ένα κτίριο διαστάσεων 8,00 x 3,50 μ., το οποίο εξακολούθησε να υπάρχει από την προηγούμενη φάση. Όταν το κτίριο έπαψε να χρησιμοποιείται, τέσσερις αποθέτες μεγάλου βάρους ανοίχτηκαν στο εσωτερικό του, τρεις από τους οποίους είχαν το σχήμα φιάλης (Ridley and Wardle 1979: 212; Ridley *et al.* 2000: 44-47).

Η τελευταία φάση της Νεολιθικής (Εικ. 80) αντιπροσωπεύεται καλύτερα από την προηγούμενη. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία ενός κτιρίου, αποτελούμενου από δύο επιμέρους χώρους, που διακρίνονται μεταξύ τους με μία σειρά ακανόνιστα τοποθετημένων πασσάλων. Μετά την παύση χρήσης του κτιρίου, το νότιο τμήμα του σφραγίστηκε με τη διαμόρφωση αυλή, για την κατασκευή της οποίας χρησιμοποιήθηκαν καμένος πηλός, όστρακα και κομμάτια επεξεργασμένων λίθων. Μία δεύτερη κτιριακή εγκατάσταση αποτελείται από δύο δωμάτια και περιλαμβάνει ένα λάκκο, γεμάτο με χώμα και οστά. Ο λάκκος είχε «σφραγιστεί» με τρεις σειρές δαπέδων, κατασκευασμένων με βότσαλα. Χαρακτηριστική για τη φάση αυτή είναι η εμφάνιση αρκετών ανοιχτών χώρων (αυλών), οι οποίες προφανώς αποτελούσαν και το κέντρο των δραστηριοτήτων των χρηστών του οικισμού (Ridley and Wardle 1979: 212-213; Ridley *et al.* 2000: 47-51).

3. ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟΣ

Η ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού στο Μακρύγιαλο της βόρειας Πιερίας ξεκίνησε το 1992 με τη μορφή σωστικών εργασιών (Εικ. 81), εξαιτίας της χάραξης νέων τμημάτων της εθνικής οδού και της δημιουργίας νέων σιδηροδρομικών γραμμών (Μπέσιος-Παππά 1997: 215; Pappa-Besios 1999: 108). Κατά τη χρονική περίοδο 1993-1995, τη διεύθυνση των ανασκαφών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από την ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, είχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Μπέσιος και Μ. Παππά, που ανέσκαψαν το 12-15% της συνολικής έκτασης του οικισμού, δηλαδή περίπου 60 στρέμματα (Μπέσιος-Παππά 1997: 215). Η Μ. Παππά, διεξήγαγε και συμπληρωματικές ανασκαφικές έρευνες κατά τα έτη 1997-1998 (Παππά *et al.* 2000: 283). Δυστυχώς, η κατασκευή των δημόσιων έργων είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή ενός μεγάλου τμήματος του οικισμού, το οποίο είτε είχε ερευνηθεί ελλιπώς είτε δεν είχε ανασκαφεί καθόλου (Μπέσιος-Παππά 1997: 215).

Ο οικισμός εντοπίστηκε πάνω σε ένα χαμηλό φυσικό λόφο, ο οποίος υπολογίζεται πως εμφανίζει μία συνολική έκταση 50 ha, από τα οποία ανασκάφθηκαν περίπου τα 6 ha. Πρόκειται για έναν ιδιαίτερα εκτεταμένο επίπεδο οικισμό, από τους μεγαλύτερους πιθανώς στη Μακεδονία. Η γειτνίαση του οικισμού με τους ορεινούς όγκους των Πιερίων και του Ολύμπου, καθώς και με τη θάλασσα, από την οποία απέχει μόλις 2 χμ. σήμερα και το ρου του ποταμού Αλιάκμονα, συντελεί στη δημιουργία αυξημένων δυνατοτήτων πρόσβασης σε διαφορετικής δυναμικής μικροπεριβάλλοντα (Μπέσιος-Παππά. 1997).

Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση των οικιστικών φάσεων του Μακρυγιάλου, αυτές τοποθετούνται με σχετική ασφάλεια, βάσει των ευρημάτων της κεραμικής, στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο. Έχουν ήδη συλλεχθεί 150 δείγματα για ραδιοχρονολόγηση, αλλά δεν έχουν ολοκληρωθεί οι αντίστοιχες έρευνες (Besios-Pappa 1999: 180). Ουσιαστικά, αναγνωρίζονται δύο επιμέρους φάσεις χρήσης της θέσης, οι οποίες παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές τόσο στις κατασκευαστικές τεχνικές όσο και στην οργάνωση του χώρου. Η πρώτη φάση, γνωστή ως «Μακρύγιαλος Ι» (Εικ. 82), χρονολογείται στις αρχές της Νεότερης Νεολιθικής και συμπίπτει με τις αποκαλούμενες «προδιμηνιακές» φάσεις της Θεσσαλίας, ενώ η δεύτερη, «Μακρύγιαλος ΙΙ» (Εικ. 83, 84), ανήκει στα τέλη της ίδιας περιόδου και αντιστοιχεί με τη φάση «Κλασικό Διμήν» (Pappa-Besios 1999: 110). Μεταξύ των

δύο πολιτισμικών αυτών φάσεων παρουσιάζεται ένα κενό στη χρήση του χώρου, ενώ ιδιαίτερα χαρακτηριστικός είναι ο πλήρης διαχωρισμός των δύο οικιστικών προγραμμάτων (Μπέσιος-Παππά 1998α: 16).

Ο οικισμός του «Μακρυγιάλου Ι» (Εικ. 82) εντοπίζεται στη νότια πλαγιά του γηλόφου. Ιδιαίτερη είναι η παρουσία μίας διπλής τάφρου, που περικλείει μία συγκεκριμένη περιοχή περίπου 28 ha, το σύνολο δηλαδή του οικισμού (Εικ. 87, 88). Η περιοχή αυτή είναι διάσπαρτη από χαλαρά οργανωμένες ομάδες υπόσκαφων κτισμάτων (Μπέσιος-Παππά 1995: 175; Παππά 1996: 259-260; Μπέσιος-Παππά 1997: 217). Σε τρία σημεία της εγκατάστασης παρατηρείται αφαίρεση μεγάλων ποσοτήτων χώματος, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για τη δόμηση των κτισμάτων (Pappa-Besios 1999: 113). Στο κέντρο του οικισμού αποκαλύφθηκε τμήμα μίας τρίτης τάφρου, η οποία, όπως φαίνεται, διαιρούσε τον οικισμό σε δύο επιμέρους κομμάτια (Μπέσιος-Παππά 1998α: 20; Pappa-Besios 1999: 112). Τα υπόσκαφα αυτά κτίρια παρουσιάζουν κυκλικό σχήμα και η διάμετρός τους ποικίλλει, με το μέγιστο μήκος της να φτάνει τα 5 μ. Πιθανώς, κάποιο από τους ανασκαμμένους λάκκους να αποτελούν απλούς λάκκους απόρριψης (Μπέσιος-Παππά 1995: 175). Στο εσωτερικό των ημι-υπόγειων κτιρίων βρέθηκαν όστρακα, τριβεία, εργαλεία, κτλ. Αξιοσημείωτη είναι, ακόμη, μία πήλινη κατασκευή, η οποία θα μπορούσε να λειτουργεί ως χώρος υποδοχής φωτιάς (Παππά *et al.* 2000: 284-285). Στοιχεία για την ανωδομή των κτιρίων δε διασώζονται (Μπέσιος-Παππά 1997: 217; Besios-Pappa 1999: 180). Είναι ορατές σε αρκετά κτίρια οι πασσαλότρυπες, που θα όριζαν τα εξωτερικά όριά τους και θα αποτελούσαν βασικό υλικό για τη δόμησή τους. Επιπρόσθετα, σε κάποιους λάκκους μικρότερου μεγέθους, οι οποίοι δεν αποτελούν κατοικίες, εντοπίστηκαν εστίες και φούρνοι (Παππά 1996: 260; Μπέσιος-Παππά 1998: 20; Pappa-Besios 1999: 113). Αντίστοιχες κατασκευές είναι γνωστές από θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου στα Δενδρά της Αργολίδας, στα Γιαννιτσία Β' και στη Νέα Μάκρη Αττικής (Παππά 1996: 260). Η παρουσία μεγάλων ελεύθερων χώρων στις ενδιάμεσες των κτισμάτων περιοχές, αποδίδεται από ορισμένους μελετητές στη διενέργεια μικρών καλλιεργητικών προγραμμάτων (Pappa-Besios 1999: 113).

Η κατασκευή και οργάνωση των τάφρων του οικισμού στην πρώτη φάση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η εσωτερική τάφρος, τάφος Α (Εικ. 87), έχει κατασκευαστεί σε δύο διαφορετικές φάσεις. Το ανασκαμμένο τμήμα της φτάνει τα 16,00 μ. (Παππά *et al.* 1998: 284). Αρχικά, σκάφτηκε μία σειρά λάκκων μεγάλου βάθους, η οποία ανανεωνόταν είτε με τη δημιουργία νέων λάκκων είτε με την

επισκευή των παλιών. Οι διαστάσεις της τάφρου αυτής διέφεραν, αν και κατά μέσο όρο υπολογίζονται σε 3,50 μ. βάθος και 4,50 μ. πλάτος (Pappa-Besios 1999: 112). Το πλάτος, ωστόσο, της τάφρου στην επιφάνειά της ήταν περίπου 6,00-7,00 μ. και στο βυθό της 0,50-1,00 μ. (Παππά *et al.* 2000: 284). Σημειακά είναι αναγνωρίσιμη και η δεύτερη φάση κατασκευής της τάφρου, κατά την οποία οι επιμέρους λάκκοι ενοποιήθηκαν, παίρνοντας τη μορφή ενός ενοποιημένου καναλιού, σχήματος V. Το εσωτερικό της τάφρου περιείχε διάφορα στρώματα, κάποια από τα οποία είναι στρώματα καταστροφής και αχρηστίας της τάφρου. Αρκετό από το υλικό αυτό προέρχεται από τις παρειές των λάκκων, που κύλησαν με το πέρασμα του χρόνου ή με τη βροχή. Ωστόσο, τα πλουσιότερα σε ευρήματα στρώματα είναι τα ανώτερα, που σχετίζονται χρονικά με τις τελευταίες φάσεις του «Μακρυγιάλου Ι». Παρόλα αυτά, επιχώσεις πλούσιες σε όστρακα, οστά ζώων και ανθρώπων και απανθρακωμένους σπόρους, απαντούν σε διάφορα βάθη. Τα στρώματα λάσπης, ανάμεσα στις επιχώσεις, υποδεικνύουν την παρουσία νερού για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, χωρίς να είμαστε σε θέση να εξακριβώσουμε αν πρόκειται για ηθελημένη συσσώρευση υδάτων, τα οποία θα προορίζονταν για συγκεκριμένες αρδευτικές δραστηριότητες (Μπέσιος-Παππά 1998α: 18; Pappa-Besios 1999: 112). Στην εξωτερική ως προς τον οικισμό πλευρά της τάφρου έχει αποδειχθεί η ύπαρξη ενός λίθινου περιβόλου, αν και δεν είναι σαφές αν ο περιβόλος εντοπίζεται σε όλο το μήκος της τάφρου (Παππά *et al.* 2000: 284).

Η δεύτερη τάφρος, τάφος Β (Εικ. 88), βρίσκεται σε απόσταση 10,00 περίπου μέτρων από την Α και εμφανίζει απλούστερη κατασκευή. Πρόκειται για ένα στενό και αβαθές συνεχόμενο κανάλι, σε σχήμα V, το οποίο είχε γεμίσει με τα χώματα που κατέπεσαν από τις δύο πλαϊνές παρειές του (Pappa-Besios 1999: 112).

Η τρίτη τάφρος, τάφος Γ, κατασκευάστηκε, όπως και η Α, σε δύο φάσεις, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Αρχικά, διανοίχτηκαν οι διαδοχικοί λάκκοι και, έπειτα, ενοποιήθηκαν, δημιουργώντας ένα οξυπύθμενο κανάλι. Στον πυθμένα της αποκαλύφθηκαν συγκεντρώσεις λίθων, οι οποίοι θα μπορούσαν να προέρχονται από ένα περιβόλο, αντίστοιχο με εκείνο της τάφρου Α. Η παρουσία πλιθίων ίσως υποδεικνύει την κατασκευή της ανωδομής του περιβόλου, αν όντως υπήρχε, από αυτά. Στο εσωτερικό της τάφρου βρέθηκαν, επίσης, όστρακα, εργαλεία, οστά και όστρεα (Παππά *et al.* 2000: 285-286).

Στην επόμενη οικιστική φάση του Μακρυγιάλου, «Μακρύγιαλος ΙΙ» (Εικ. 83), ο οικισμός μεταφέρεται στη βόρεια πλαγιά του λόφου (Pappa-Besios 1999: 112). Τα

κτίρια παρουσιάζουν διαφορετική μορφή και διάρθρωση στο χώρο, η οποία γίνεται αισθητά πυκνότερη. Στα δυτικά της θέσης, μία φυσική νεροσυρμή διαμόρφωσε μία τάφρο μήκους 100 μ. περίπου και πλάτους 10 μ. Ένα κανάλι στο κέντρο της νεροσυρμής επέτρεπε την καλύτερη διοχέτευση των ομβρίων υδάτων, αν και αυτό το κανάλι θα μπορούσε να ήταν ενωμένο με την τάφρο στο βόρειο τμήμα του οικισμού, το οποίο όμως δεν έχει ανασκαφεί πλήρως. Στα νοτιοανατολικά της θέσης, εντοπίστηκε μία τρίτη αβαθής τάφρος, που παρουσιάζει την ίδια κατασκευαστική τεχνική με την πρώτη φάση της τάφρου Α του «Μακρυγιάλου Ι».

Και σε αυτήν τη φάση παρατηρούνται σημειακές μετακινήσεις χώματος, που χρησιμοποιήθηκε για τις κατασκευές. Ωστόσο, ο «Μακρύγιαλος ΙΙ», περιλαμβάνει δύο επιμέρους οικιστικές περιόδους. Στην πρώτη εξακολουθούν να εμφανίζονται τα υπόσκαφα κτίσματα, διαμέτρου ως 5 μ., τα οποία περιβάλλονται από πασσαλότρυπες για τη δημιουργία της ανωδομής, με τη χρήση έμπλεκτων καλαμιών. Πιθανώς, ανάμεσα στα κτίρια, εμφανίζονται αυλές πλακόστρωτες, στις οποίες κατασκευάζονται φούρνοι και εστίες, που απαντούν συχνά σε ομάδες.

Η δεύτερη υπο-φάση του «Μακρυγιάλου ΙΙ» περιλαμβάνει αψιδωτά κτίσματα. Χαρακτηριστικό είναι ένα από αυτά, το οποίο αποκαλύφθηκε στο βορειότερο άκρο του οικισμού. Το κτίριο έχει προσανατολισμό βορρά-νότου, με το αψιδωτό άκρο του προς το νότο. Το μήκος του είναι 15 μ. και διαιρείται σε δύο χώρους από ένα εσωτερικό τοίχο. Βασικό στοιχείο της φάσης αυτής αποτελεί η ιδιαίτερα πυκνή δόμηση και η απουσία ικανών ελεύθερων χώρων (Μπέσιος-Παππά 1998α: 21-23; Pappa-Besios 1999: 114-116).

4. ΜΑΚΡΗ

Ο προϊστορικός οικισμός της Μάκρης εντοπίστηκε για πρώτη φορά, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά μόλις μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισαν οι επίσημες αναφορές στη θέση, με την διατύπωση της υπόθεσης του Γ. Μπακαλάκη πως στο σημείο βρισκόταν το Σέρρειο Ακρωτήριο και η Ζώνη, μία από τις πόλεις της Περαιάς της Σαμοθράκης. Αργότερα, μεγαλύτερη προσοχή δόθηκε από τους Δ. Θεοχάρη και Δ. Λαζαρίδη, καθώς και από τον Π. Πάντο, ο οποίος δημοσίευσε ορισμένα όστρακα από τη θέση, προερχόμενα από επιφανειακές έρευνες. Ουσιαστικές ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή (βρίσκονται ακόμη σε εξέλιξη)

έγιναν από τους Ν. Ευστρατίου και Ντ. Καλλιντζή από το 1988 ως το 1996, υπό την αιγίδα της ΙΘ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κομοτηνής (Καλλιντζή-Ευστρατίου 1991: 499; Efstratiou *et al.* 1998: 11-12).

Ο νεολιθικός οικισμός εντοπίζεται σε ένα φυσικό βραχώδες έξαρμα του εδάφους μήκους 400 μ., 500 μ. νότια του ομώνυμου σύγχρονου χωριού, 11 χμ. δυτικά περίπου της Αλεξανδρούπολης (Εικ. 5). Η απόσταση της εγκατάστασης από την ακτή είναι αρκετά μικρή, ενώ το ύψος της φτάνει τα 4 μ. Η απόκρημνη νότια πλευρά του λοφίσκου καταλήγει στο στόμιο της αποκαλούμενης «σπηλιάς του Κύκλωπα». Η σημαντική γεωγραφική θέση του χώρου, ευνόησε την εγκατάσταση στρατιωτικών δυνάμεων κατά τη διάρκεια των δύο πολέμων. Η δημιουργία χαρακωμάτων στην τούμπα είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή αρκετών επιχώσεων, που ανήκαν στη Νεολιθική Εποχή (Εικ. 89) (Καλλιντζή-Ευστρατίου 1991: 499; Efstratiou *et al.* 1998: 12-13; Ευστρατίου-Καλλιντζή 1999: 883).

Η θέση χρησιμοποιήθηκε τόσο κατά τους προϊστορικούς χρόνους, συγκεκριμένα κατά τη Νεολιθική εποχή, όσο και κατά τους ιστορικούς, αφού βρέθηκαν κατάλοιπα των κλασικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Οι επιχώσεις των ιστορικών χρόνων εντοπίζονται κυρίως στο δυτικό τμήμα του λόφου, καταστρέφοντας εκείνες των προϊστορικών χρόνων. Η έκταση των προϊστορικών επιχώσεων δεν έχει ακόμα προσδιοριστεί με σαφήνεια, καθώς έχει ανασκαφεί τμήμα μόνο του οικισμού. Η ανασκαμμένη έκταση είναι συνολικά 400 τ.μ. από τα 2000 τ.μ., που υπολογίζεται πως καταλαμβάνει η μαγούλα. Ανασκαφικές δραστηριότητες έχουν γίνει σε τρία σημεία: στην κορυφή του λόφου (τομέας Α), στην πλαγιά (τομέας Β) και στην περιφέρειά του (τομέας Γ), με στόχο την κατανόηση της στρωματογραφικής ακολουθίας, της διασποράς των ευρημάτων στο χώρο, των λειτουργικών και χρονολογικών διαφορών (Efstratiou *et al.* 1998: 13-14; Ευστρατίου-Καλλιντζή 1999: 884).

Όπως απέδειξε η στρωματογραφική μελέτη²⁹, στη θέση αναγνωρίζονται δύο διακριτές χρονοπολιτισμικές φάσεις, με επιχώσεις αρκετών μέτρων η καθεμιά, χωρίς ωστόσο, να γίνονται αντιληπτές σε όλη την έκταση της προϊστορικής εγκατάστασης. Η πρώτη, γνωστή ως «Μάκρη Ι» αντιπροσωπεύει ένα συντομότερο χρονικό διάστημα, ενώ η δεύτερη, «Μάκρη ΙΙ», αφορά σε ένα ευρύτερο φάσμα χρόνου. Οι

---

²⁹ Δοκιμαστικές τομές στην περιφέρεια της τούμπας απέδειξαν πως στα βόρεια της εντοπίστηκε στρώμα προνεολιθικό, στο οποίο δε βρέθηκε κεραμική, αλλά μόνο μικρολιθικά εργαλεία (Efstratiou *et al.* 1998: 24; Ευστρατίου-Καλλιντζή 1999: 886).

δύο φάσεις, οι οποίες υποδιαιρούνται σε επιμέρους αρχιτεκτονικές φάσεις, διακρίνονται μεταξύ τους από την παρουσία ενός σαφώς προσδιορισμένου στρώματος καταστροφής. Η «Μάκρη II» περιλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος των πολιτισμικών επιχώσεων και απαντάται σε όλες σχεδόν τις νεολιθικές επιχώσεις. Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση των φάσεων αυτών, βάσει της κεραμικής τεχνοτροπίας, φαίνεται ότι η «Μάκρη I» συνιστά το πρωιμότερο δείγμα εγκατάστασης στην περιοχή της Θράκης, ενώ η «Μάκρη II» μπορεί να τοποθετηθεί στη Μέση και Νεότερη Νεολιθική. Οι λιγοστές ραδιοχρονολογήσεις, τρεις στον αριθμό, προέρχονται από το στρώμα καταστροφής, το οποίο εμφανίζεται στο σύνολο του οικισμού και χρονολογείται στα μέσα της 6ης χιλιετίας π.Χ.³⁰ (Ευστρατίου *et al.* 1998α: 464; Efstratiou *et al.* 1998: 14-16; Ευστρατίου-Καλλιντζή 1999: 886).

Η αποκάλυψη των οικιστικών καταλοίπων των δύο επιμέρους χρονοπολιτισμικών φάσεων του οικισμού της Μάκρης, οδήγησε στο συμπέρασμα πως υπάρχουν αρκετά σημαντικές διαφορές στον τρόπο, με τον οποίο οργάνωσαν οι χρήστες του οικισμού το διαθέσιμο σε αυτούς χώρο. Αρχικά, η «Μάκρη I» αντιπροσωπεύεται από μία περιορισμένη χωρικά εγκατάσταση, η οποία εντοπίζεται κυρίως στην κορυφή του λόφου, δηλαδή στον τομέα Α (Efstratiou *et al.* 1998: 25; Ευστρατίου-Καλλιντζή 1999: 890). Αντίθετα, η «Μάκρη II» περιλαμβάνει και τους δύο άλλους ανασκαφικούς τομείς (Β και Γ), εμφανίζοντας κατάλοιπα και σε αυτούς. Ο πρώτος οικισμός στη θέση, χρονολογούμενος στο πρώτο μισό της 6ης χιλιετίας π.Χ., πιθανότατα, αποτελούσε μία περιορισμένη εγκατάσταση αποτελούμενη από πηλόκτιστα κτίσματα, δομημένα απευθείας στο φυσικό έδαφος, τα οποία ακολουθούσαν μια πυρηνική διάταξη. Η χρήση του συγκεκριμένου χώρου ίσως να είχε ένα περιοδικό χαρακτήρα, δεδομένων των ιδιαίτερα λεπτών δαπέδων, που κατασκευάζονταν ιδιαίτερα πρόχειρα. Τα παλαιοπεριβαλλοντικά στοιχεία συνηγορούν προς αυτήν την κατεύθυνση, καθώς φαίνεται ότι και το γειτονικό περιβάλλον έχει υποστεί ελάχιστες έως και ανύπαρκτες αλλοιώσεις από το ανθρώπινο δυναμικό, που δραστηριοποιούταν εκεί. Στο σημείο αυτό πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα δείγματα των πρώιμων μικρολιθικών εργαλείων, που προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή, των οποίων η παρουσία περιπλέκει την κατάσταση σε ό,τι αφορά την αποκάλυψη του χαρακτήρα της «Μάκρης I». Τέλος, η σύντομη αυτή πολιτισμική

³⁰ Οι ακριβείς τιμές των ραδιοχρονολογήσεων είναι οι ακόλουθες: 6580 ±40 BP, 6560 ±30 BP και 6640 ±50 BP. Το στρώμα καταστροφής τοποθετείται κατά συνέπεια στα 5500-5541 BC σε βαθμολογημένες ηλικίες (cal) (Ευστρατίου-Καλλιντζή 1999: 886).

περίοδος καταστρέφεται από πυρκαγιά, όπως άλλωστε γίνεται αντιληπτό και από το παχύ στρώμα στάχτης, που την καλύπτει (Efstratiou *et al.* 1998: 25; Ευστρατίου-Καλλιντζή 1999: 893).

Στα μέσα της 6ης χιλιετίας π.Χ. δομείται ένας δεύτερος οικισμός στην ίδια περιοχή, ο οποίος καταλαμβάνει μία εμφανώς μεγαλύτερη έκταση, η οποία ακόμη δεν έχει προσδιοριστεί ανασκαφικά με ακρίβεια. Η «Μάκρη II» χαρακτηρίζεται από μία εντυπωσιακή οικιστική ανάπτυξη και ένα αυξημένο βαθμό μονιμότητας στη χρήση του χώρου. Βασικό προσδιοριστικό στοιχείο της «Μάκρης II» είναι η διάκριση τριών βασικών περιοχών. Η πρώτη εντοπίζεται στην κορυφή της μαγούλας (τομέας Α) και αναγνωρίζεται από τους ανασκαφείς ως κοινοτικός χώρος. Η δεύτερη περιοχή βρίσκεται στον τομέα Β, δηλαδή στην πλαγιά του λόφου και αποτελεί ένα χώρο κατοικιών και η τρίτη, που αναγνωρίστηκε στον τομέα Γ στην περιφέρεια του λόφου εμφανίζει σαφή στοιχεία κατοίκησης. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που διασώζονται από τη φάση αυτή, αφορούν σε κτίρια πασσαλόπηκτα, κατασκευασμένα από ωμές πλίνθους και έμπλεκτα κλαδιά, τα επιστρωμένα με πηλό δάπεδα των οποίων είχαν δημιουργηθεί με ιδιαίτερη φροντίδα. Σπάνια χρησιμοποιούνται λίθοι, ενώ χαρακτηριστική είναι η παρουσία ενός λίθινου τοίχου, στον τομέα Β (Ευστρατίου 1994: 428; Efstratiou *et al.* 1998: 25; Ευστρατίου-Καλλιντζή 1999: 893-894).

Στην κορυφή του λόφου αποκαλύφθηκε ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα τμήματα του οικισμού. Στο σημείο εκείνο υπήρχε ένα μεγάλο πασσαλόπηκτο κτίριο, το οποίο πιθανώς διέθετε και δεύτερο όροφο, με προσανατολισμό βορειοανατολικό-νοτιοδυτικό. Στο κτίριο αυτό ανήκουν και τα τμήματα πηλού με αποτυπώματα ξύλου και μία σειρά επάλληλων δαπέδων. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν αρκετά αγγεία αποθηκευτικά, τα οποία μάλιστα είχαν βυθιστεί στο δάπεδο και δεν ήταν εύκολα αποσπώμενα. Επιπρόσθετα, βασικό στοιχείο είναι και μία πήλινη πλατφόρμα και ένας λάκκος, οριοθετημένος με πηλό. Τέλος, η κεντρική περιοχή της κορυφής του λόφου, όπως φαίνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα, είχε περιφραχθεί με ένα είδος πασσαλόπηκτου περιβόλου, επικαλυμμένου με πηλό, τμήματα του οποίου σώζονται σε ικανό ύψος (Καλλιντζή-Ευστρατίου 1991: 503; Ευστρατίου 1992: 595; Efstratiou *et al.* 1998: 25-26).

Στην πλαγιά της χαμηλής τούμπας (τομέας Β) (Εικ. 92), αποκαλύφθηκε ένα ορθογώνιο πασσαλόπηκτο κτίριο, με προσανατολισμό ανατολής-δύσης, το οποίο ίσως διαιρούταν εσωτερικά σε δύο επιμέρους χώρους. Δύο πασσαλόπηκτες μεγάλης διαμέτρου μάλλον αποτελούσαν τις βάσεις των πασσάλων, που στήριζαν τη στέγη.

Στο εσωτερικό του κτιρίου διατηρούνται ίχνη ενός προσεκτικά κατασκευασμένου δαπέδου, με πολλές μεταγενέστερες επικαλύψεις. Αποκαλύφθηκαν, επίσης, αρκετές πηλόκτιστες κατασκευές, οι οποίες αναγνωρίστηκαν ως φούρνοι, εστίες, πλατφόρμες, αποθηκευτικοί χώροι και λάκκοι απόρριψης. Από το δάπεδο του κτιρίου περισυλλέγησαν αρκετά κεραμικά σκεύη και εργαλεία, καθώς και υφαντικά βάρη (Ευστρατίου 1992: 598-599; Efstratiou *et al.* 1998: 26).

Στον τομέα Γ, χαρακτηριστικό είναι το ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων κτίριο, που προσδιορίζεται από δύο σειρές πασσαλοτρυπών, με προσανατολισμό βορρά-νότου. Στο εσωτερικό του συγκεκριμένου κτιρίου είχε κατασκευαστεί μία, επίσης, πασσαλόπηκτη κυκλική κατασκευή. Ο χαρακτήρας του κτιρίου παραμένει αρκετά ασαφής, αν και στον εξοπλισμό του υπάρχουν όλα τα απαραίτητα ευρήματα για να ταυτιστεί με οικία. Δυστυχώς, μεταγενέστερες επιχώσεις έχουν διαταράξει την ακριβή κάτοψή του (Efstratiou *et al.* 1998: 26).

Τέλος, βασικό στοιχείο της πολεοδομικής οργάνωσης της «Μάκρης II» είναι ο προαναφερθείς λίθινος περίβολος, που περιέκλειε τμήμα ή ολόκληρο τον οικισμό. Ο περίβολος αυτός έχει κατασκευαστεί από ακατέργαστους λίθους και διατρέχει το λόφο από τα βορειοανατολικά προς τα βορειοδυτικά. Αν κρίνει κανείς από τον όγκο της κατασκευής αυτής, θα πρέπει να αποτελούσε ένα σταθερό στοιχείο του οικισμού, το οποίο θα ρύθμιζε, με κάποιο τρόπο, τις κοινωνικές συμπεριφορές των χρηστών κάποιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου (Ευστρατίου 1993: 598; Ευστρατίου 1994: 429; Alram-Stern 1996: 111; Efstratiou *et al.* 1998: 26-27).

Αξιοσημείωτη, επίσης, είναι η αποκάλυψη τριών ταφών και ιχνών μίας τέταρτης στους χώρους κατοίκησης του οικισμού. Σε δύο από αυτές οι νεκροί είχαν προετοιμαστεί με ιδιαίτερη φροντίδα και στη συνέχεια τοποθετήθηκαν σε λάκκους επενδεδυμένους με πηλό. Ο τρίτος σκελετός είχε ενταφιαστεί κάτω από το δάπεδο ενός κτιρίου, με τα χέρια του κοντά στο πρόσωπο και το κεφάλι του να ακουμπάει πάνω σε ένα τριβείο (Ευστρατίου 1994: 428-429; Efstratiou *et al.* 1998: 28-29).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αδρύμη 1999:** Αδρύμη-Σισμάνη, Β., 1999. *Το Νεολιθικό Διμήνι*. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Alram-Stern 1996:** Alram-Stern, E., 1996. *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie Forschungsbereit 1975-1993, 1. Band. Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypren*. Mit Beiträgen von Nikos Efstratiou, Kostas Gallis, Dimitrios V. Grammenos, Adamantios Sampson und Panayiota Sotirakopoulou. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Ανδρέου-Κωτσάκης 1987:** Ανδρέου Στ.-Κωτσάκης Κ., 1986, Διαστάσεις του χώρου στην κεντρική Μακεδονία: αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης. Στο: *Αμητός, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, 1987. Θεσσαλονίκη: Έκδοση του τομέα της Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.
- Andreou et al. 1996:** Andreou S., Fotiadis M. and K. Kotsakis, 1996. Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece. In: *AJA 100* (1996) 537-97.
- Ασλάνης 1992:** Ασλάνης, Ι., 1992. *Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Ι. Η Νεολιθική Εποχή*. Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας. Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1992.
- Aslanis 1992a:** Aslanis, I., 1992. Das Chalkolithikum in Nordgriechenland-sein Beginn. Im: *Studia Praehistorica 11-12*, Αρχεολογически институт, 1992. Sofia: Jusautor, 184-195.
- Aslanis 1995:** Aslanis, I., 1995. Die Siedlung von Dimini: Ein Neues Rekonstruktionsbild. In: *Simp. Settlement Patterns, Verona-Lazise 1992 (1995)*. Mem. Museo Civ. St. Nat. Verona, Sez. Scienze Uomo 4, 35-43.
- Bailey 2000:** Bailey, D. W., 2000. *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*. London and New York: Routledge.
- Bentley 1996:** Bentley, G.R., 1996. How Did Prehistoric Women Bear "Man The Hunter"? Reconstructing Fertility from the Archaeological Record. In: Wright, R.P. (ed.), 1996. *Gender and Archaeology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 23-29.

- Besios-Pappa.1999:** Besios, M.-M. Pappa, 1999. The Neolithic Settlement at Makriyalos, Northern Greece: Preliminary Report on the 1993-1995 Excavations, in: *JFA* 26/2 (1999), 177-195.
- Binford 1981:** Binford, L., 1981. Η Αρχαιολογία ως Ανθρωπολογία (μετάφραση: Κ. Κωτσάκης). Στο: *Ανθρωπολογικά* 2 (1981), 24-31.
- Binford 1988:** Binford, L., 1988. *In Pursuit of the Past*. (1st edition: 1983). *Decoding the Archaeological Record*. London: Thames and Hudson.
- Brück-Goodman 1999:** Brück, J.-Goodman, M. 1999. Introduction: Themes for Critical Archaeology of Prehistoric Settlement. In: Brück, J. (ed.), 1999. *Making Places in the Prehistoric World*. UCL Press, 1-19.
- Carr-Rider 1965:** Carr-Rider, B., 1965. *The Greek House. Its History and Development from the Neolithic Period to the Hellenistic Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Champion et al. 1984:** Champion, T., Gamble, C., Shennan, S. And A. Whittle, (eds) 1984. *Prehistoric Europe*. London - San Diego: Academic Press.
- Chapman 1990:** Chapman, J., 1990. The Neolithic in the Morava-Danube Confluence Area: A Regional Assessment of Settlement Pattern. In: Tringham, R. and Krstić, D. (eds), 1990. *Selevac. A Neolithic Village in Yugoslavia (Monumenta Archaeologica 15)*. Los Angeles: University of California, The Institute of Archaeology, 13-43.
- Clarke 1977:** Clarke, D., 1977. Spatial Information in Archaeology. In: Clarke, D. (ed.), 1977. *Spatial Archaeology*, London: Academic Press.
- Clark-Piggott 1965:** Clark, G.-Piggott, S., 1965. *Prehistoric Societies*. New York: Alfred A. Knopf.
- Costin 1996:** Costin, C.L., 1996. Exploring the Relationship Between Gender and Craft in Complex Societies: Methodological and Theoretical Issues of Gender Attribution. In: Wright, R.P. (ed.), 1996. *Gender and Archaeology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 111-123.
- Γαλλής 1992:** Γαλλής, Κ., 1992. *Άτλας των Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*. Λάρισα: Έκδοση της Εταιρείας Ιστορικών Ερευνών της Θεσσαλίας.
- Gallis 1994:** Gallis, K., 1994. Results of Recent Excavations and Topographical Work in Neolithic Thessaly. Στο: *Θεσσαλία: Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής*

- Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, τ.Α. Αθήνα, 57-60.*
- Γαλλής 1996:** Γαλλής, Κ., 1996. Ο Νεολιθικός κόσμος, Στο: Παπαθανασόπουλος Γ.Α (επιμ.), 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 23-37.
- Γραμμένος 1997:** Γραμμένος, Δ., 1997. *Νεολιθική Μακεδονία*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
- Gimbutas et al. 1989:** Gimbutas, M., Winn, S. and D. Shimabuku, 1989. *Achilleion: A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.
- Douglas 1972:** Douglas, M., 1972. Symbolic Orders in the Use of Domestic Space. In: Ucko, P.J., Tringham, R. and Dimbleby, G.W. (eds), 1972. *Man, Settlement and Urbanism*. Proceedings of a Meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subjects held at the Institute of Archaeology, London University. London: Duckworth, 513-521.
- Eco 1997:** Eco, U., 1997. Function and Sign: The Semiotics of Architecture. In: Leach, N. (ed.), 1997. *Rethinking Architecture. A Reader in Cultural Theory*. London and New York: Routledge, 182-201.
- Elia 1982:** Elia, R. J., 1982. *A study of the neolithic architecture of Thessaly, Greece*. Michigan: Boston University Graduate School.
- Ευστρατίου 1992:** Ευστρατίου, Ν., 1992. Ανασκαφή Μάκρης. Ανασκαφική Περίοδος 1989. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, τ. 3 (1989)*, 1992. Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 595-605.
- Ευστρατίου 1993:** Ευστρατίου, Ν., 1993. Νεότερες Έρευνες στο Νεολιθικό Οικισμό της Μάκρης. Ανασκαφική Περίοδος 1990. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, τ. 4 (1990)*, 1993. Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 595-612.
- Ευστρατίου 1994:** Ευστρατίου, Ν., 1994. Νεότερες Ενδείξεις για την Προϊστορική Εγκατάσταση στη Θράκη. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, τ. 5 (1991)*, 1994. Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 425-437.
- Ευστρατίου-Καλλιντζή 1997:** Ευστρατίου, Ν.-Καλλιντζή, Ντ., 1999. Αρχαιολογικές Έρευνες στη Μάκρη Έβρου. Εκτιμήσεις και Προβλήματα. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, τ. 10β (1996)*, 1999 Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 882-916.

- Ευστρατίου *et al.* 1998a:** Ευστρατίου, Ν., Ούρεμ-Κώτσος και Καλλιντζή, Ντ., 1995. Μάκρη 1995. Ανασκαφικές Έρευνες και Αρχαιολογικές Αναζητήσεις. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, τ. 9 (1995), 1998. Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 463-471.
- Efstratiou *et al.* 1998:** Efstratiou, N., Fumanal, M. P., Ferrer, C., Urem Kotsos, D., Curci, A., Tagliacozzo, A., Stratouli, G., Valamoti, S. M., Ntinou, M., Badal, E. Madella, M., K. Skourtopoulou, 1998. Excavations at the Neolithic Settlement of Makri, Thrace, Greece (1988-1996)- A Preliminary Report. In: *Saguntum(Plav)* 31: 11-62.
- Fagan 1998:** Fagan, B.M., 1998. *People of the Earth. An Introduction to World Prehistory*. New York: Longman.
- Finley 1997:** Finley, N., 1997. Kid knapping: the missing children in lithic analysis. In: Moore, J.-Scott, E. (eds), 1997. *Invisible People and Processes*. London and New York: Leicester University Press, 203-212.
- Fletcher 1981:** Fletcher, R., 1981. People and Space: A Case Study on Material Behaviour. In: Hodder, I., Glynn, I. and N. Hammond (eds). *Pattern of the Past*. Studies in Honor of David Clarke. Cambridge: Cambridge University Press, 97-128.
- Fotiadis 2001:** Fotiadis, M., 2001. Imagining Macedonia in Prehistory, ca. 1900-1930. In: *Journal of Mediterranean Archaeology* 14.2 (2001), 115-135.
- Ζαρκιά 1992:** Ζαρκιά, Ι.Κ., 1992. Η Συμβολή της Ανθρωπολογίας του Χώρου. Στο: *Εθνολογία*, Περιοδική Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας, τ.1/1992, Αθήνα, 75-82.
- Hall 1993:** Hall, E., 1993. Γειτνιαστική. Στο: Winkin, Y. (επιμ.), 1993. *Επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μάγια, 168-195.
- Halstead 1989:** Halstead, P., 1989. The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece. In: Halstead, P.- J. O 'Shea (eds.), 1989. *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, Cambridge: Cambridge University Press, 68-80.
- Halstead-O' Shea 1989:** Halstead, P.-J. O' Shea, 1989. Introduction: Cultural Responses to Risk and Uncertainty. In: Halstead, P.-J. O' Shea (eds.), 1989. *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, Cambridge: Cambridge University Press, 1-7.

- Halstead 1992:** Halstead, P., 1992. From Reciprocity to Redistribution: Modelling the Exchange of Livestock in Neolithic Greece. In: *Anthropozoologica No 16 (1992)*, 19-30.
- Halstead 1999:** Halstead, P., 1999. Neighbors from Hell? The Household in Neolithic Greece. In: P. Halstead (ed.), 1999. *Neolithic Society in Greece*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 77-95.
- Hazel 1933:** Hasel, D.H., 1933. *Early Civilisation in Thessaly*. The Johns Hopkins University. Studies in Archaeology, No 15. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Heidegger 1997:** Heidegger, M., 1997. Building, Dwelling, Thinking. In: Leach, N. (ed.), 1997. *Rethinking Architecture. A Reader in Cultural Theory*. London and New York: Routledge,.....
- Hillier-Hanson 1984:** Hillier, B.-J. Hanson, 1984. *The social logic of space*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder-Orton 1976:** Hodder, I.-Orton, 1976. *Spatial Analysis in Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder 1978:** Hodder, I., 1978. *The Spatial Organization of Culture*, London: Duckworth.
- Hodder 1990:** Hodder, I., 1990. *The Domestication of Europe. Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hodder 1992:** Hodder, I., 1992. *Theory and Practice in Archaeology*. London and New York: Routledge.
- Hodder 2001:** Hodder, I., 2001. *Archaeological Theory Today*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunter-Anderson 1977:** Hunter-Anderson, R.L., 1977. A Theoretical; Approach to the Study of House Form. In: Binford, L. (ed.), 1977. *For Theory Building in Archaeology, Essays on Faunal Remains, Aquatic Resources, Spatial Analysis and Systemic Modeling*. New York, San Francisco, London: Academic Press, A Subsidiary of Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 287-315.
- Θεοχάρης 1973:** Θεοχάρης, Δ. Π., 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα Ελλάδος.
- Καλλιντζή-Ευστρατίου 1991:** Καλλιντζή, Ντ.-Ευστρατίου, Ν., 1991. Ανασκαφή στη Μάκρη Έβρου. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, τ.2 (1988)*, 1991. Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 499-509.

- Kent 1990a:** Kent, S., 1990. Activity areas and architecture: an interdisciplinary view of the relationship between use of space and domestic built environments. In: S. Kent (ed.), 1990. *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*, 1-8, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press.
- Kent 1990b:** Kent, S., 1990. A cross cultural study of segmentation, architecture, and the use of space. In: S. Kent (ed.), 1990. *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*, 127-152, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press.
- Κοσμόπουλος 2000:** Κοσμόπουλος, Π.Ι., 2000. *Περιβαλλοντική Κοινωνική Ψυχολογία. Η Αντίληψη του Χώρου*. Θεσσαλονίκη: Studio University Press.
- Kotsakis 1994:** Kotsakis, K., 1994. The Use of Habitational Space in Neolithic Sesklo. Στο: *Θεσσαλία: Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, τ.Α. Αθήνα, 125-130.
- Κωτσάκης 1996:** Κωτσάκης, Κ., 1996. Θεσσαλία-Βόρειες Σποράδες. Παραλιακή Περιοχή της Θεσσαλίας (Κατοίκηση). Στο: Γ.Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 49-57.
- Kotsakis 1999:** Kotsakis, K., 1999. What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic. In: Halstead, P. (ed.), 1999. *Neolithic Society in Greece*. Sheffield Studies In Aegean Archaeology. Sheffield Academic Press, 66-76.
- Κυριακίδου-Νέστορος 1979:** Κυριακίδου-Νέστορος, Α., 1979. *Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης.
- Layton 1972:** Layton, R., 1972. Settlement and Community. In: Ucko, P.J., Tringham, R. and Dimbleby, G.W. (eds), 1972. *Man, Settlement and Urbanism*. Proceedings of a Meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subjects held at the Institute of Archaeology, London University. London: Duckworth, 377-381.
- Leach 1993:** Leach, E., 1993. *Πολιτισμός και Επικοινωνία*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Levi-Strauss 1979:** Levi-Strauss, Cl., 1979. *Θλιβεροί Τροπικοί*. Αθήνα: Εκδόσεις Χατζηνικολή.

- Λιτς 1993:** Λιτς, Ε.Ρ., 1993 (επιμ. Θ. Παραδέλλης). *Πολιτισμός και Επικοινωνία. Η Λογική της Διαπλοκής των Συμβόλων. Μία Εισαγωγή στη Χρήση της Στρουκτουραλιστικής Ανάλυσης στην Κοινωνική Ανθρωπολογία* (μετάφραση: Έ. Σουρράπα). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Μπέσιος-Παππά 1994:** Μπέσιος, Μ.-Μ. Παππά, 1994. Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, τ. 8 (1994), Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 137-146.
- Μπέσιος-Παππά 1995:** Μπέσιος, Μ.-Μ. Παππά, 1995. Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, τ. 9 (1995), Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 173-178.
- Μπέσιος-Παππά 1997:** Μπέσιος, Μ.-Μ. Παππά, 1997. Νεολιθικός οικισμός Μακρυγιάλου 1993. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 7(1993). Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 215-222.
- Μπέσιος-Παππά 1998α:** Μπέσιος, Μ.-Μ. Παππά, 1998. Ο Νεολιθικός οικισμός στον Μακρύγιαλο Πιερίας. Στο: *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών 23-28 (1990-1995)*, 13-30.
- Μπέσιος-Παππά 1998β:** Μπέσιος, Μ.-Μ. Παππά, 1998. Νεολιθικός οικισμός Μακρυγιάλου 1994. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, τ.8 (1994), Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 137-146.
- Μπέσιος-Παππά 1998γ:** Μπέσιος, Μ.-Μ. Παππά, 1998. Νεολιθικός οικισμός Μακρυγιάλου 1995. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 9 (1995), Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 173-177.
- Nanoglou 2001:** Nanoglou, S., 2001. Social and Monumental Space in Neolithic Thessaly. In: *European Journal of Archaeology*, Vol. 4 (3), 303-322, London.
- Νικολαΐδου 1993:** Νικολαΐδου, Σ., 1993. *Η κοινωνική Οργάνωση του Αστικού Χώρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Παππά 1996:** Παππά, Μ., 1996. Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου Πιερίας. Πρώτα αποτελέσματα της μελέτης. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, τ. 10Α, (1996). Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, (σελ)
- Παππά 1997:** Παππά, Μ., 1997. Νεολιθικός Οικισμός Μακρύγιαλου Πιερίας: Πρώτα Αποτελέσματα Μελέτης. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 10 Α (1996), Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 259-277.

- Παππά *et al.* 2000:** Παππά, Μ., Αδακτύλου, Φ. και Σ. Γερούση, 2000. Νεολιθικός οικισμός Μακρυγιάλου: Συμπληρωματικές έρευνες 1997-1998. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 12 (1998)*, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ, 283-289.
- Pappa-Besios 1999:** Pappa, M.-M. Besios, 1999. The Makriyalos Project: Rescue Excavations at the Neolithic Site of Makriyalos, Pieria, Northern Greece. In: Halstead, P. (ed.), 1999. *Neolithic Society in Greece*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology. Sheffield: Academic Press, 108-120.
- Pappa-Besios 1999a:** Pappa, M.-M. Besios, 1999. The Neolithic Settlement of Makriyalos, Northern Greece: Preliminary Report on the 1993-1995 Excavations. In *Journal of Field Archaeology* 26 (1999), 177-195.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Πιλάλη-Παπαστεργίου 1997:** Παπαευθυμίου-Παπανθίμου Α. και Πιλάλη-Παπαστεργίου Α., 1997. *Οδοιπορικό στην Προϊστορική Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρατηρητής.
- Perlès 1999:** Perlès, C., 1999. The Distribution of Magoules in Eastern Thessaly. In: Halstead, P. (ed.), 1999. *Neolithic Society in Greece*. Sheffield Studies In Aegean Archaeology. Sheffield Academic Press, 42-56.
- Perlès 2001:** Perlès, C., 2001. *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Price 1999:** Price, M., 1999. All in the Family: The Impact of Gender and Family Constructs on the Study of Prehistoric Settlement. In: Brück, J. (ed.), *Making Places in the Prehistoric World*. London-San Diego: Academic Press, 30-51.
- Pyke and Yiouni 1996:** Pyke, G. and P. Yiouni, 1996. *Nea Nikomedeia I: The excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964, directed by Rodden R. J. and K.A. Wardle. The Excavation and the Ceramic Assemblance*. Supplementary Volume No 25. Published by the British School of Athens 1996.
- Radovanović 1996:** Radovanović, I., 1996. *The Iron Gates Mesolithic*, Ann Arbor, Mich: International Monographs in Prehistory.
- Rapoport 1976:** Rapoport, A., 1976. *Ανώνυμη Αρχιτεκτονική και Πολιτιστικοί Παράγοντες*. Αθήνα: Αρχιτεκτονικά Θέματα.
- Rapoport 1990:** Rapoport, A., 1990. Systems of activities and systems of settings. In: S. Kent (ed.), 1990. *Domestic Architecture and the Use of Space. An*

- interdisciplinary cross-cultural study*, 9-20, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press.
- Ridley-Wardle 1979:** Ridley, C.-K.A. Wardle, 1979. Rescue Excavations at Servia 1971-1973. A Preliminary Report. In: *BSA 74 (1979)*, 185-230.
- Ridley et al. 2000:** Ridley, C., Wardle, K. A., and C. A., Mound, 2000. *Servia I. Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-1973*, The British School at Athens, Supplementary Volume No. 32.
- Sahlins 1972:** Sahlins, M., 1972. *Stone Age Economics*. London: Tavistock.
- Sanders 1990:** Sanders, D., 1990. Behavioral conventions and archaeology: methods for the analysis of ancient architecture. In: Kent S. (ed.), 1990. *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*. Cambridge: Cambridge University Press, 43-72.
- Sherratt 1997:** Sherratt, A., 1997. *Economy and Society in Prehistoric Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Stratouli 1991:** Stratouli, G., 1991. Ackerbautechnologie und Bodennutzungssysteme während des Neolithikums in Nordgriechenland. Zu den Zusammenhängen zwischen Pflugbau und Sozioökonomischen Veränderungen im Spätneolithikum. Im: *Untersuchungen zu Knochenartefakten aus dem Neolithikum Nordgriechenlands. Aspekte zur Wirtschaftsweise*. Inauguraldissertation zur Erklärung der Doktorwürde vorgelegt der Fakultät für Orientalistik und Altertumswissenschaft der Universität Heidelberg.
- Stratouli 1997:** Stratouli, G., 1997. Soziale und Ökonomische des Chalkolithikums (Spätneolithikum II) in der Ägäis anhand alten und neuen Angaben. *International Symposium „The Aegean in the Neolithic, Chalkolithic and Early Bronze Age”*, 13.-19. October 1997, Urla-Izmir, Turkey (υπό έκδοση).
- Στρατούλη 1998:** Στρατούλη, Γ., 1998. Το Πλεόνασμα στην Ύστερη Νεολιθική του Αιγαίου: Προϋποθέσεις και Κοινωνικο-οικονομικές Επιπτώσεις. Ομιλία για το Συνέδριο Δ.Ρ. Θεοχάρη, Θεσσαλονίκη-Καστοριά 26-29 Νοεμβρίου 1998 (αδημοσίευτη μελέτη).
- Σφαέλλος 1991:** Σφαέλλος, Χ.Α., 1991. *Αρχιτεκτονική. Η μορφή της σκέψης στο φυσικό χώρο*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Thomas 2001:** Thomas, J., 2001. *Understanding the Neolithic*. London and New York: Routledge.

- Todorova 1982:** Todorova, H., 1982. *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*. München: Verlag C.B. Beck.
- Τουλούμης 1996:** Τουλούμης, Κ., 1996. Το περίσσευμα στην προϊστορία: *Η προϊστορική οικονομία με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα*. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονη Παιδεία.
- Τουφεξής 1996:** Τουφεξής, Γ., 1996. Ομοιώματα σπιτιών. Στο: Γ.Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 161-162.
- Triantaphyllou 1999:** Triantaphyllou, S., 1999. Prehistoric Makriyalos: A Story from the Fragments. In: P. Halstead (ed.), 1999. *Neolithic Society in Greece*, 128-135, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Tringham 1972:** Tringham, R., 1972. Territorial Demarcation of Prehistoric Settlements. In: Ucko P.J., Tringham, R. and Dimbleby, D.W. (eds), 1972. *Man, Settlement and Urbanism*. Proceedings of a Meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subjects held at the Institute of Archaeology, London University. London: Duckworth, 463-475.
- Tringham-Krstić 1990:** Tringham, R.-Krstić, D., 1990. Conclusion: Selevac in the Wider Context of European Prehistory. In: Tringham, R. and Krstić, D. (eds), 1990. *Selevac. A Neolithic Village in Yugoslavia (Monumenta Archaeologica 15)*. Los Angeles: University of California, The Institute of Archaeology, 567-616.
- Tringham 2000:** Tringham, R., 2000. Southeastern Europe in the Transition to agriculture in Europe: Bridge, Buffer, or Mosaic. In: Price, D. (ed.), 2000. *Europe's First Farmers*. Cambridge: Cambridge University Press, 19-55.
- Treuil et al. 1996:** Treuil, R., Darcque, P., Poursat, J.-Cl. and G. Touchais, 1996. *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*. Αθήνα: εκδόσεις Καρδαμίτσα 1996.
- Τσιμπιρίδου 1994:** Τσιμπιρίδου, Φ., 1994. Χώρος: Δομές και Αναπαραστάσεις. Ανθρωπολογική Πρόταση Ανάγνωσης του Χώρου στα Πομακοχώρια του Νομού Ροδόπης. Στο: *Εθνολογία*, Περιοδική Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας, τ.3/1994, Αθήνα, 5-31.
- Τσουντας 1908:** Τσουντας, Χ., 1908. *Αι προϊστορικοί Ακροπόλεις Διμηνίου και Ζέσκλου*. Αρχαιολογική Εταιρεία: Αθήνα.
- Vitelli 1995:** Vitelli, K., 1995. Pots, Potters, and the Shaping of Greek Neolithic Society. In: Barnett, W.K. and Hoopes, J.W. (eds), 1995. *The Emergence of*

- Pottery, Technology and Innovation in Ancient Societies*. Washington and London: Smithsonian Institution Press, 55-63.
- Wace and Thompson 1912:** Wace, A.J.B. and M.S. Thompson, 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wardle-Βλαχοδημητροπούλου 1998:** Wardle, K.A.-B. Βλαχοδημητροπούλου, 1998. Ανασκαφή Σερβίων Κοζάνης 1971-1973. Αποτελέσματα. Στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, τ. 12(1998), σελ. 543-557.
- Whittle 1996:** Whittle, A., 1996. *Europe in the Neolithic. The creation of new worlds*. Cambridge World Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilk 1990:** Wilk, R., 1990. The Built Environment and Consumer Decisions. In: S. Kent (ed.), 1990. *Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-cultural Study*, 34-43, New Directions in Archaeology, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wijnen 1981:** Wijnen, M., 1981. The Early Neolithic I Settlement at Sesklo: An Early Farming Community in Thessaly, Greece. In: *Analecta Prehistorica Leidensia, XIV* (1981), Leiden University Press 1981.
- Winn-Shimabuku 1989:** Winn, S.-D. Shimabuku, 1989. Architecture and sequence of building remains. In: M. Gimbutas, S. Winn & D. Shimabuku (eds.), 1989. *Achilleion: A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*, 32-68, Los Angeles: UCLA.
- Χουρμουζιάδης 1977:** Χουρμουζιάδης, Γ.Χ., 1977. Ένα Ειδικευμένο Εργαστήριο Κεραμικής στο Νεολιθικό Διμήνι. Στο: *AAA 10* (1977), 207-226.
- Χουρμουζιάδης 1993:** Χουρμουζιάδης, Γ.Χ., 1993. *Το νεολιθικό Διμήνι. Προσπάθεια για μια νέα προσέγγιση του νεολιθικού υλικού*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Χουρμουζιάδης 1995:** Χουρμουζιάδης, Γ.Χ., 1995. *Αναλογίες*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.

Εικόνα 2
 Χάρτης των Νεολιθικών οικισμών των Βαλκανίων
 κατά το χρονικό διάστημα 6500-5500 π.Χ.
 (Bailey 2000: fig. 2.1)

Εικόνα 3
 Χάρτης των Νεολιθικών οικισμών των Βαλκανίων
 κατά το χρονικό διάστημα 5500-3600 π.Χ.
 (Bailey 2000: fig. 4.1)

Εικόνα 4
Χάρτης των θέσεων των υπό εξέταση νεολιθικών οικισμών της Θεσσαλίας

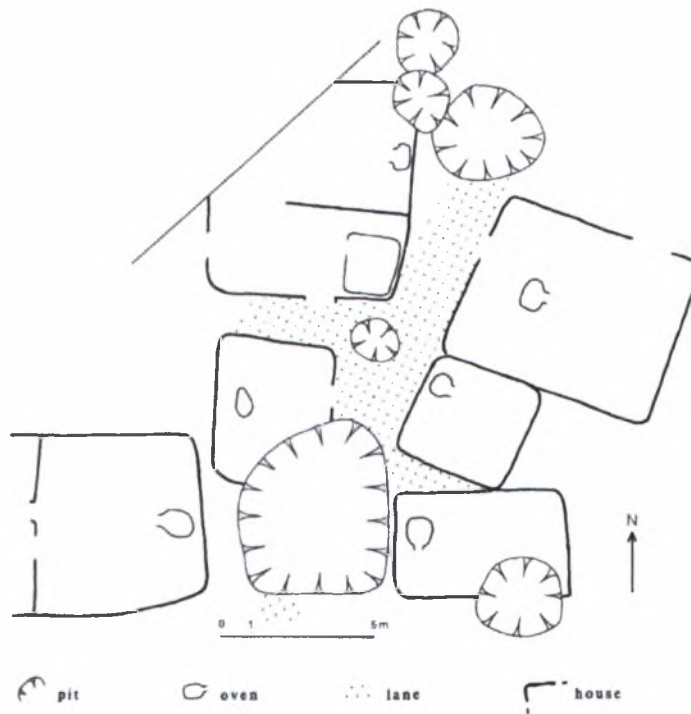

Εικόνα 5

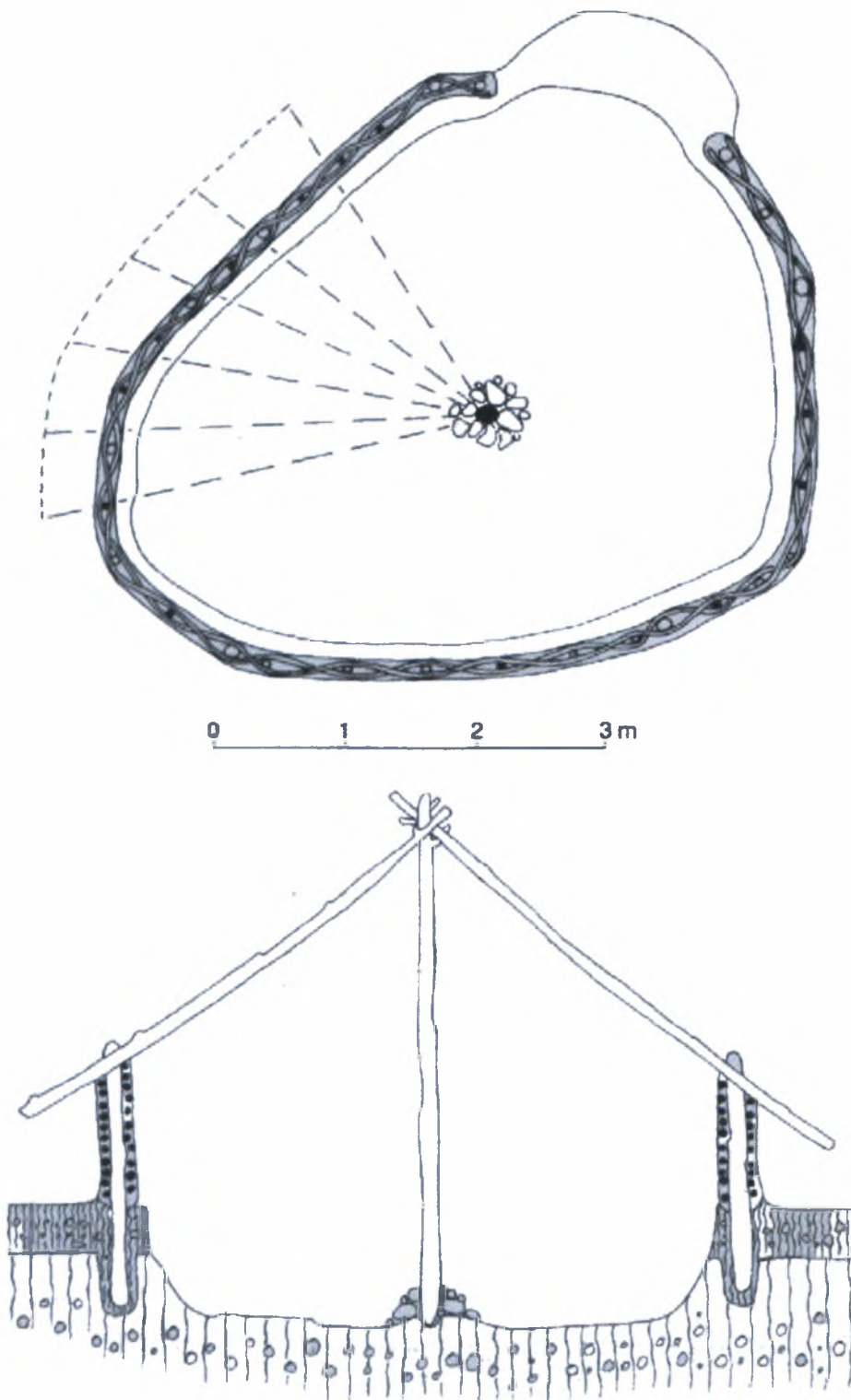
Χάρτης των θέσεων των υπό εξέταση νεολιθικών οικισμών στη Μακεδονία και τη Θράκη

Εικόνα 6
Καρανονο - Υπέργειο ορθογώνιο κτίσμα κι επιμέρους αρχιτεκτονικές φάσεις
(Whittle 1996: fig. 3.1)

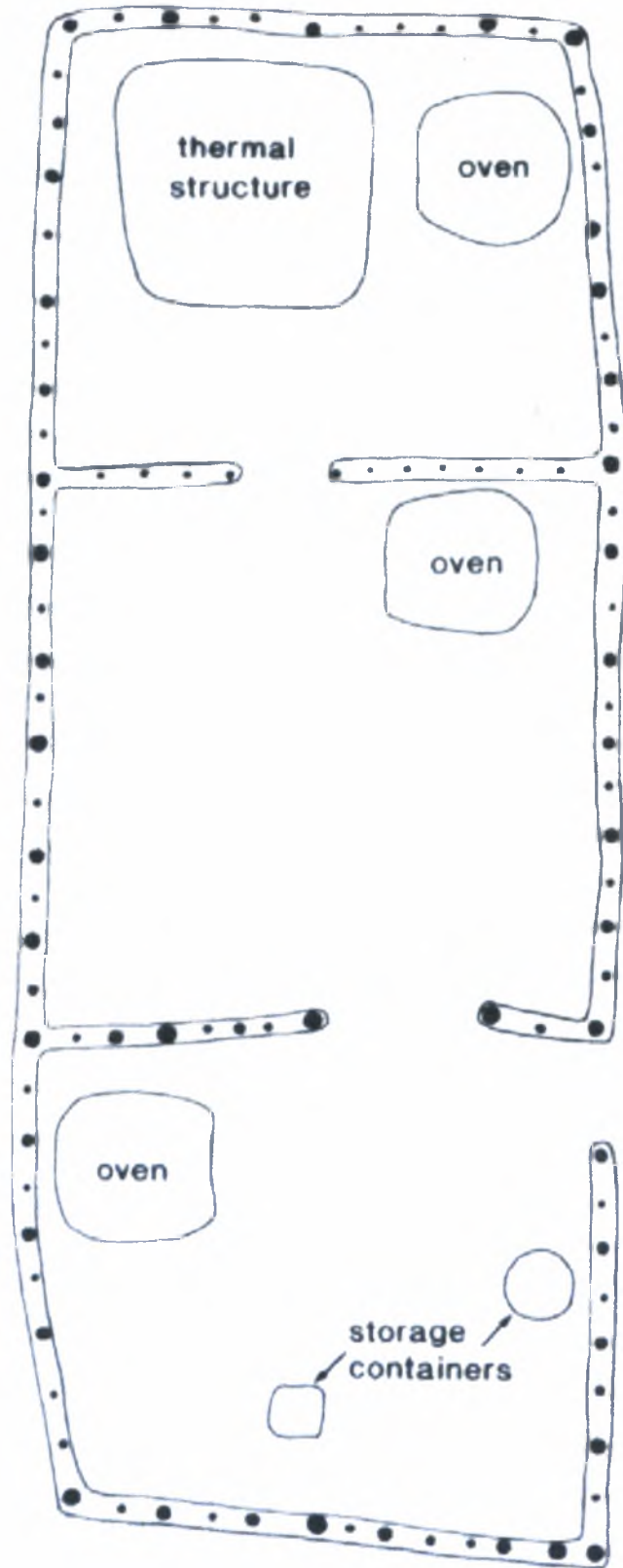

Εικόνα 7
Καρανονο - Οικιστική φάση «III»
(Whittle 1996: fig. 3.2)

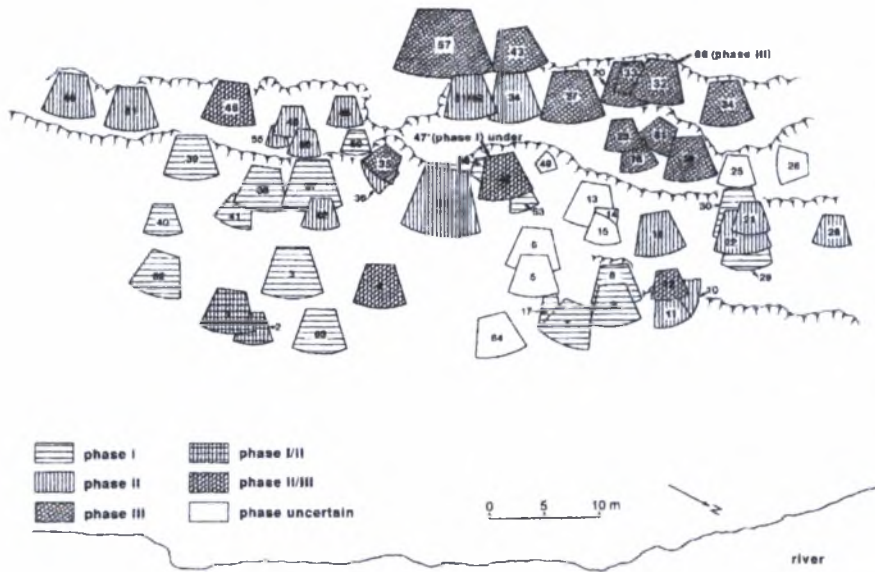
Εικόνες 8 - 9
Divostin - Κάτοψη και σχεδιαστική απεικόνιση
(Bailey 2000: fig. 2.5)

Εικόνα 10
Divostin - Κτίριο από τη δεύτερη οικιστική φάση
(Bailey 2000: fig. 5.6)

Εικόνα 11
 Lepenski Vir I - Κατόψεις φάσεων 1-3
 (Bailey 2000: fig. 2.6)

Εικόνα 12
 Κάτοψη κτιρίου - Lepenski Vir I
 (Srejović 1981)

Εικόνα 13
Ονχαρονο - Πρώιμη φάση
(Todorova 1982: Abb. 134)

Εικόνα 14
Ονχαρονο - Οικιστική φάση III
(Todorova 1982: Abb. 140)

Εικόνα 15
Ονχαρονο - Οικιστική φάση VIII
(Todorova 1982: Abb. 150)

Εικόνα 16
Ονχαρονο - Οικιστική φάση XI
(Todorova 1982: Abb. 156)

Εικόνα 17
Goljiamo Delchevo - Οικιστική φάση II
(Todorova 1982: Abb. 114)

Εικόνα 18
Goljiamo Delchevo - Οικιστική φάση IV
(Todorova 1982: Abb. 117)

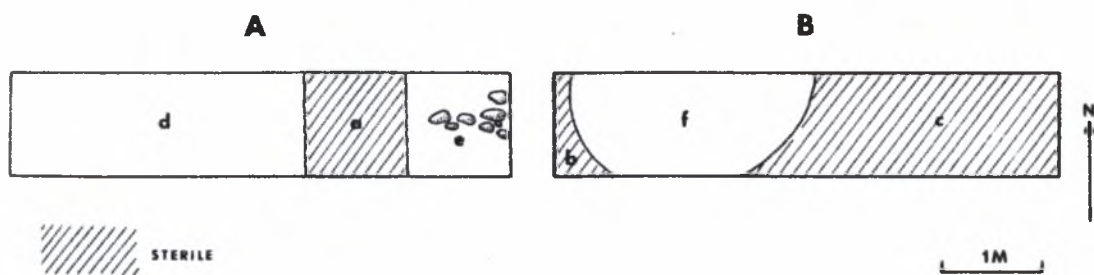

Εικόνα 19
Goljiamo Delchevo - Οικιστική φάση VIII
(Todorova 1982: Abb. 123)

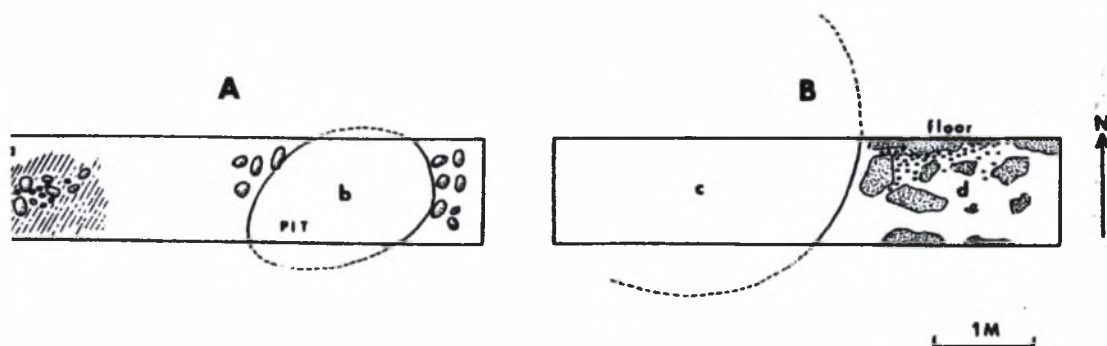

Εικόνα 20
Poljanitsa - Οικιστική φάση Ι
(Todorova 1982: Abb. 160)

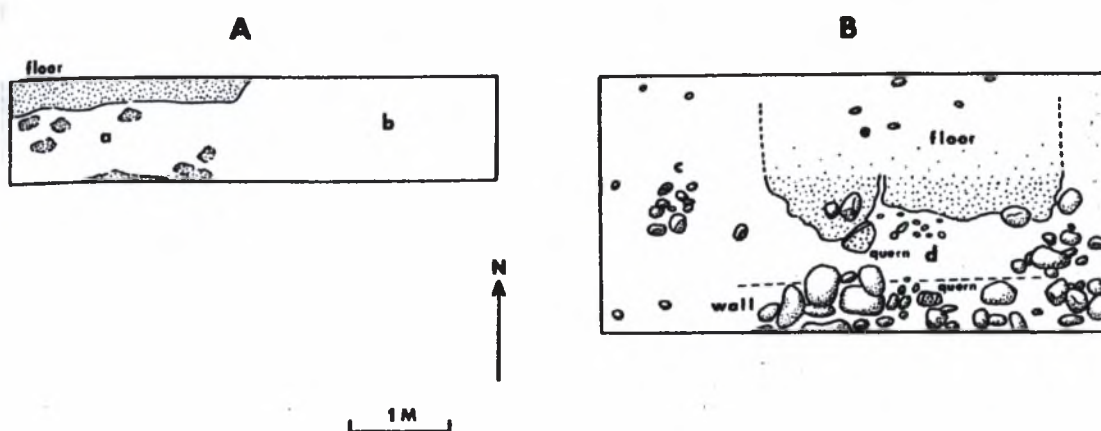

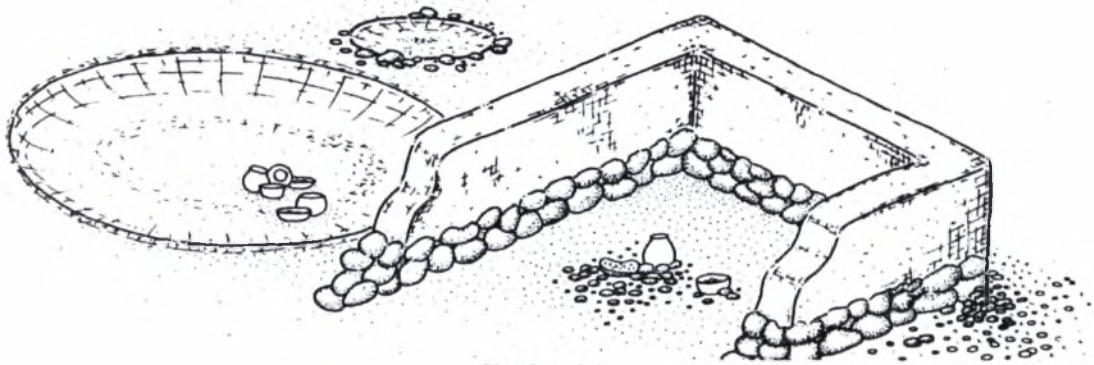
Εικόνα 21
 Αχιλλείο - Οικιστική φάση «Iα»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.2)

Εικόνα 22
 Αχιλλείο - Οικιστική φάση «πρώιμη Iβ»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.3)

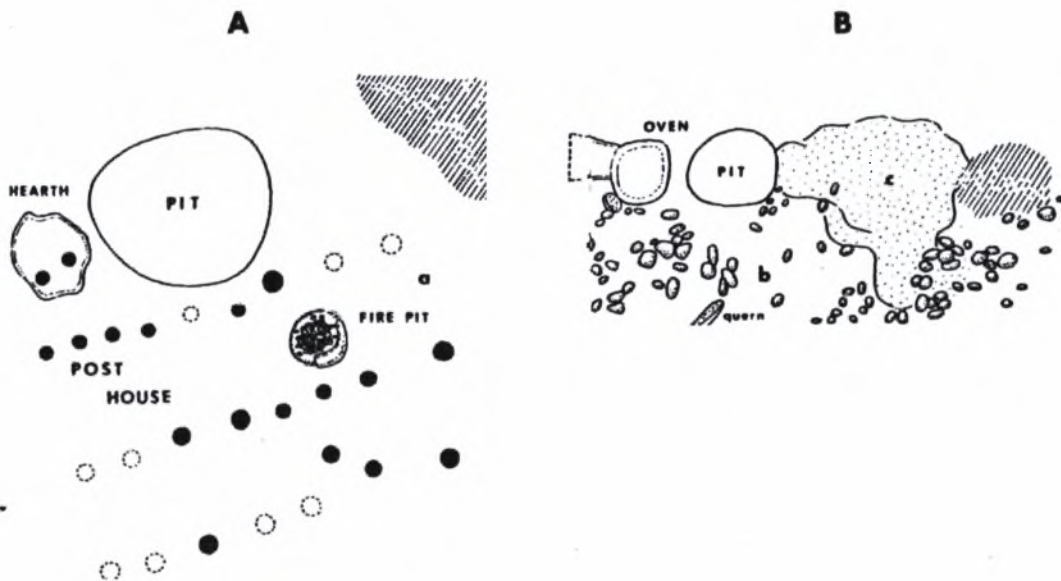

Εικόνα 23
 Αχιλλείο - Οικιστική φάση «ύστερη Iβ»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.4)

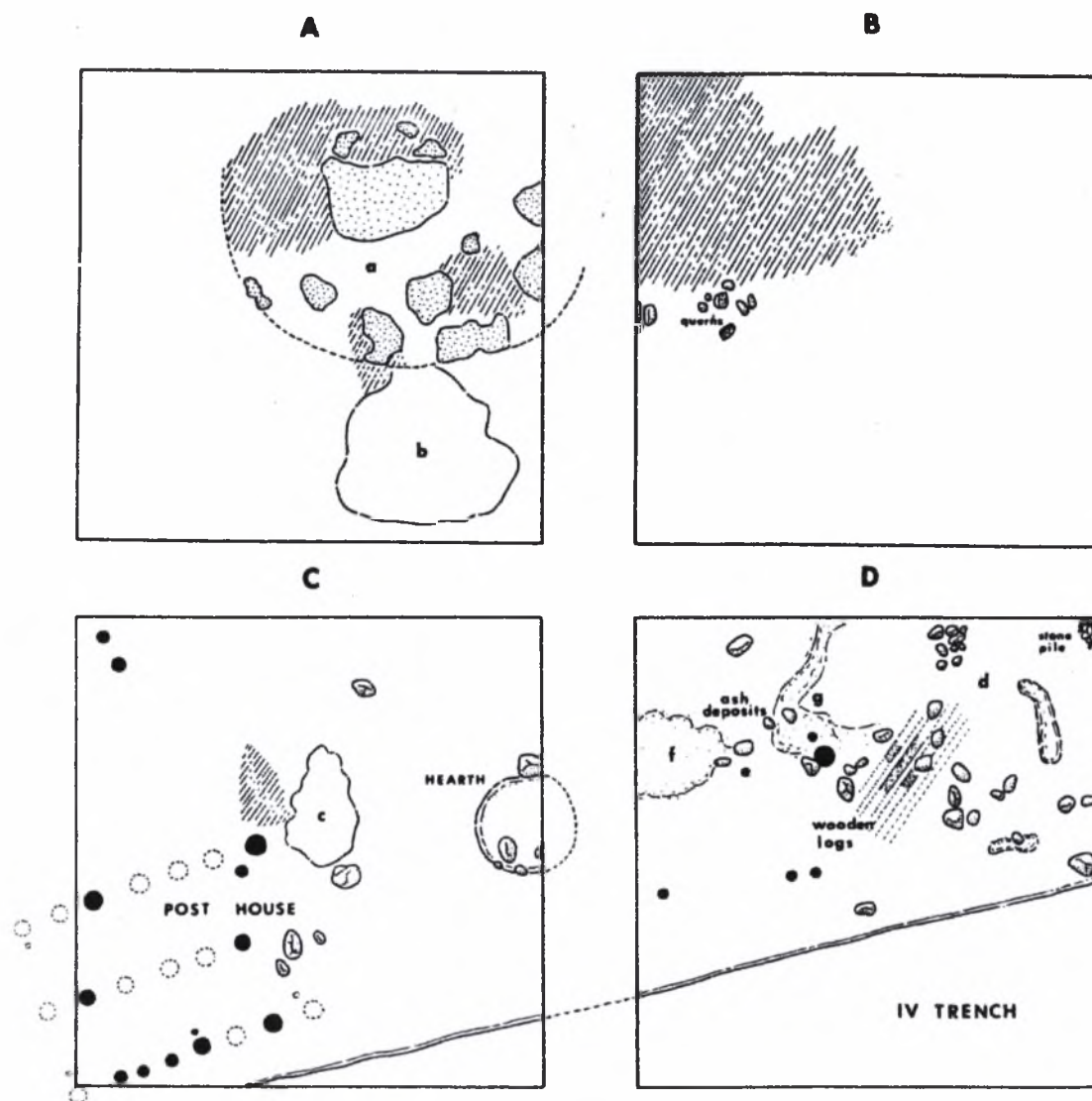
Εικόνα 24

Αχιλλείο - Τρισδιάστατη αναπαράσταση της οικιστικής φάσης «ύστερη Ιβ»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.5)

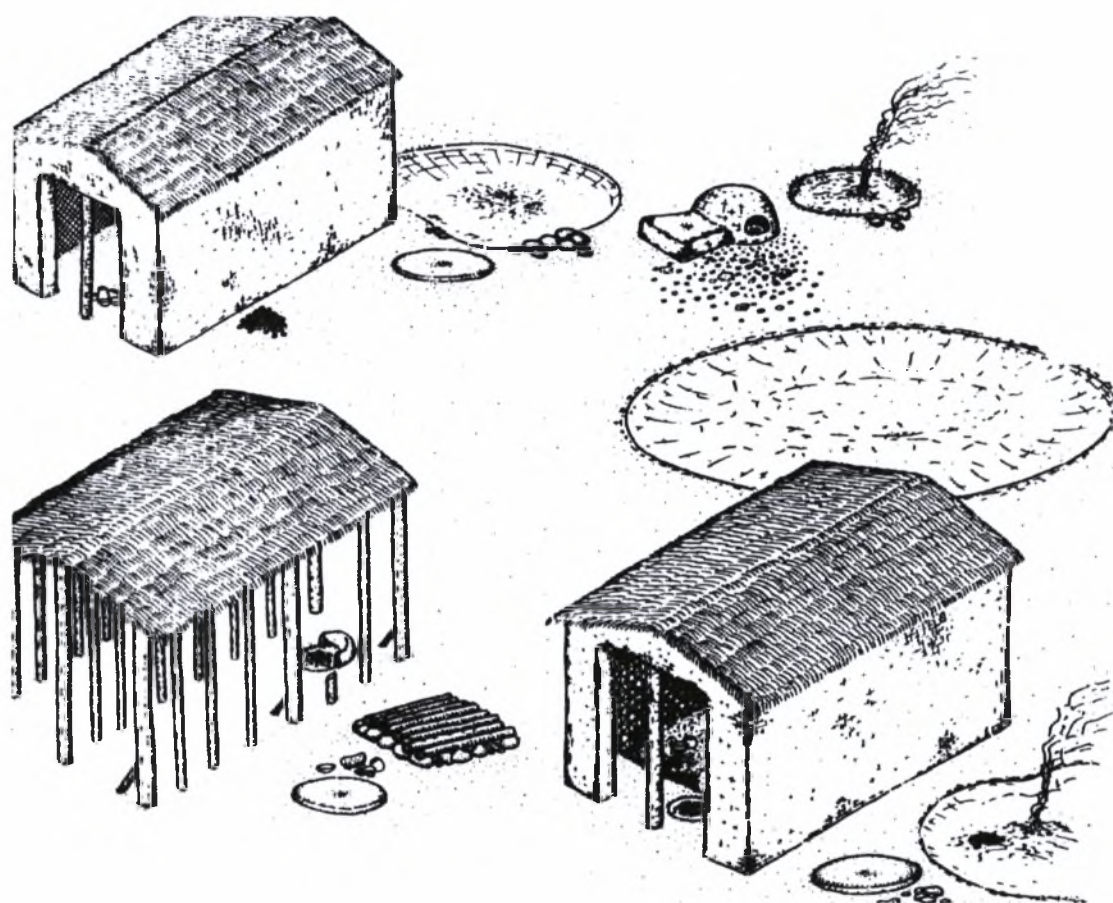

Εικόνα 25

Αχιλλείο - Οικιστική φάση «IIα»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.7)

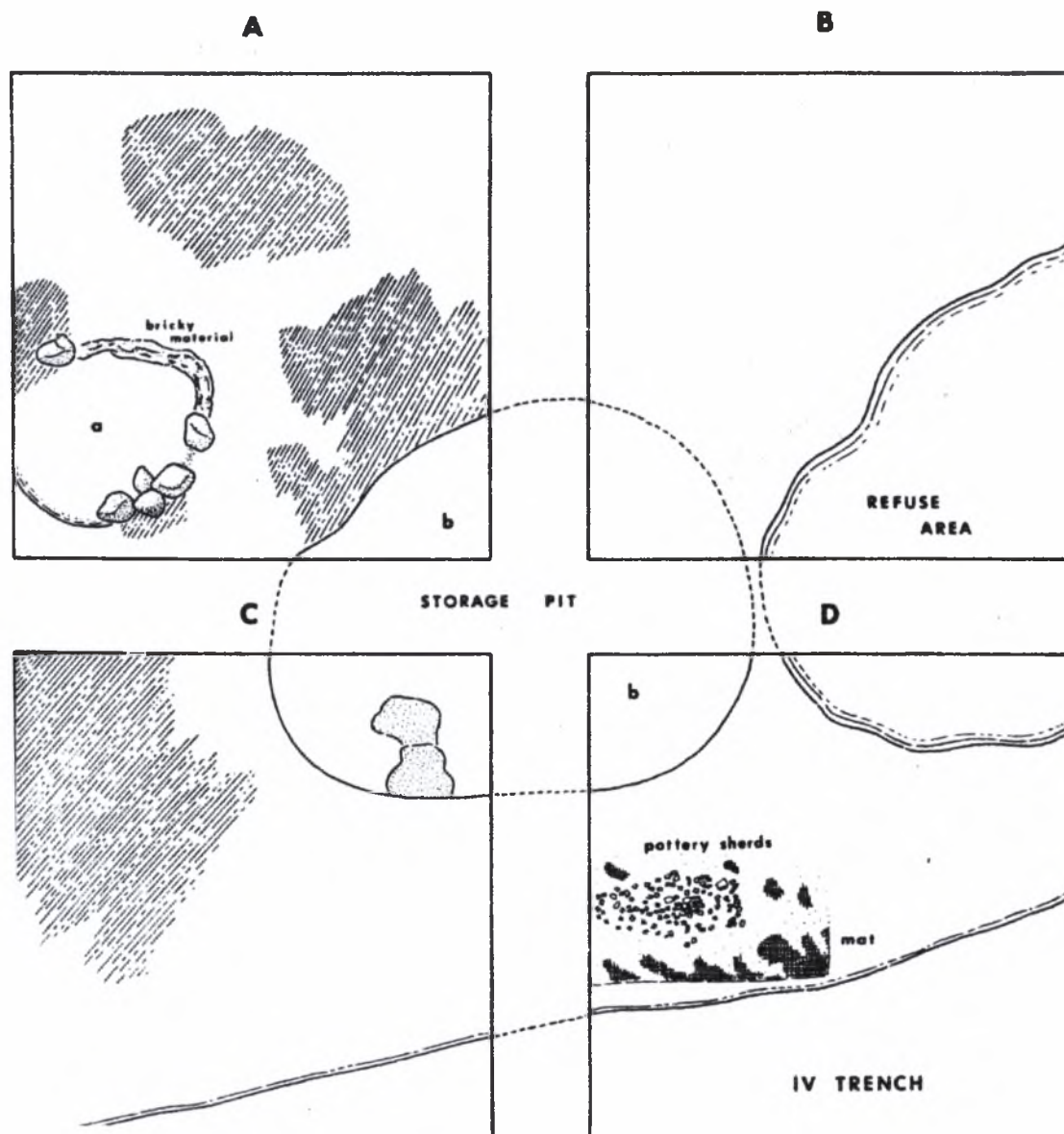
Εικόνα 26
 Αχίλλειο - Οικιστική φάση «Πβ»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.11)

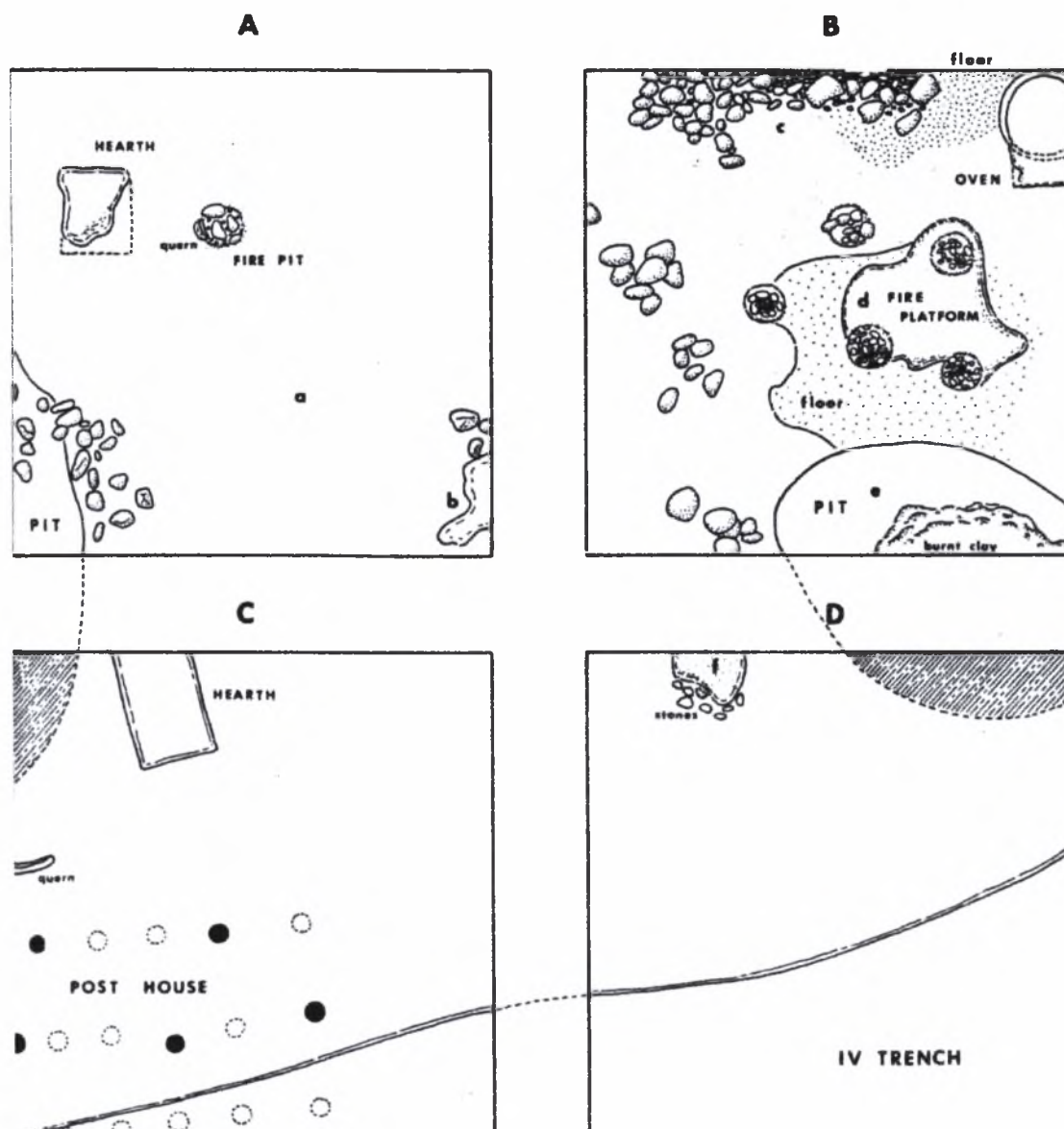
Εικόνα 27

Αχίλλειο - Τριδιάστατη αναπαράσταση της οικιστικής φάσης «II»
(Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.12)

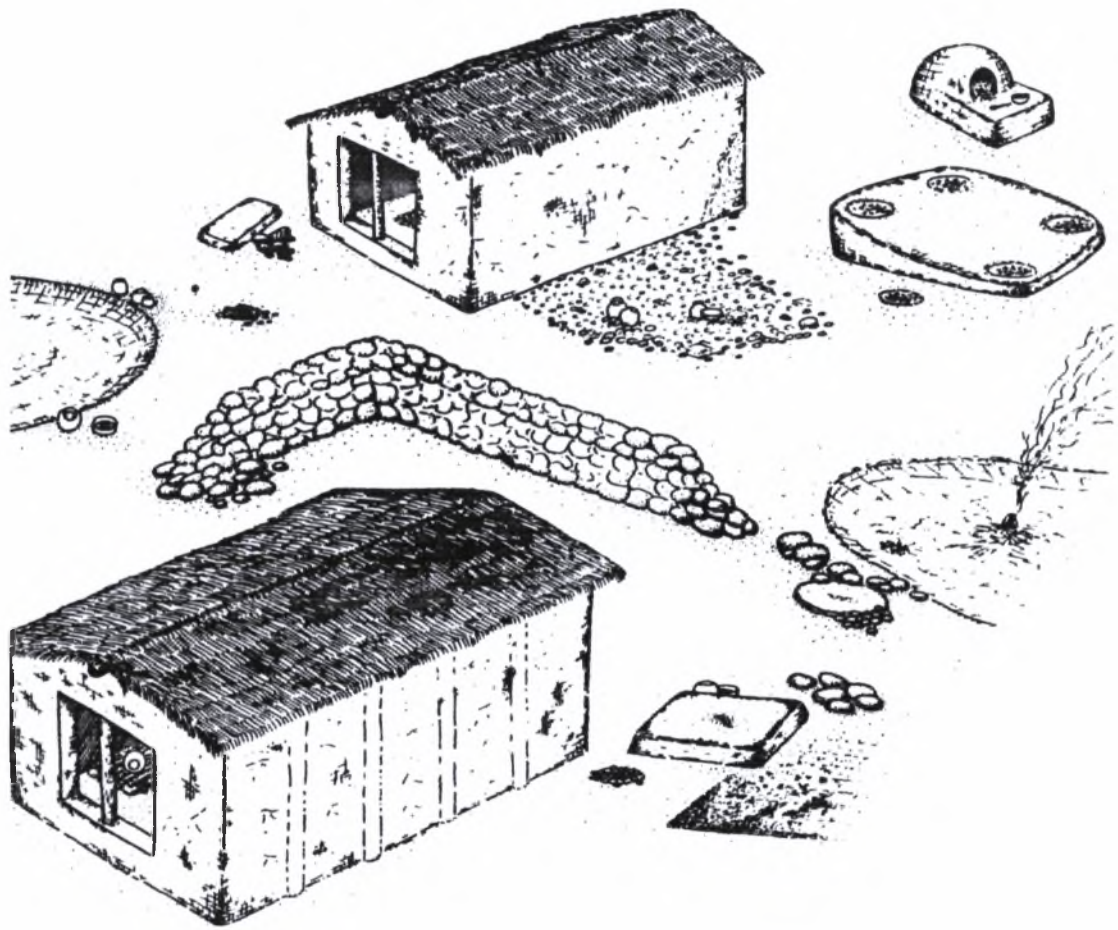

Εικόνα 28
 Αχίλλειο - Οικιστική φάση IIIα
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.17)

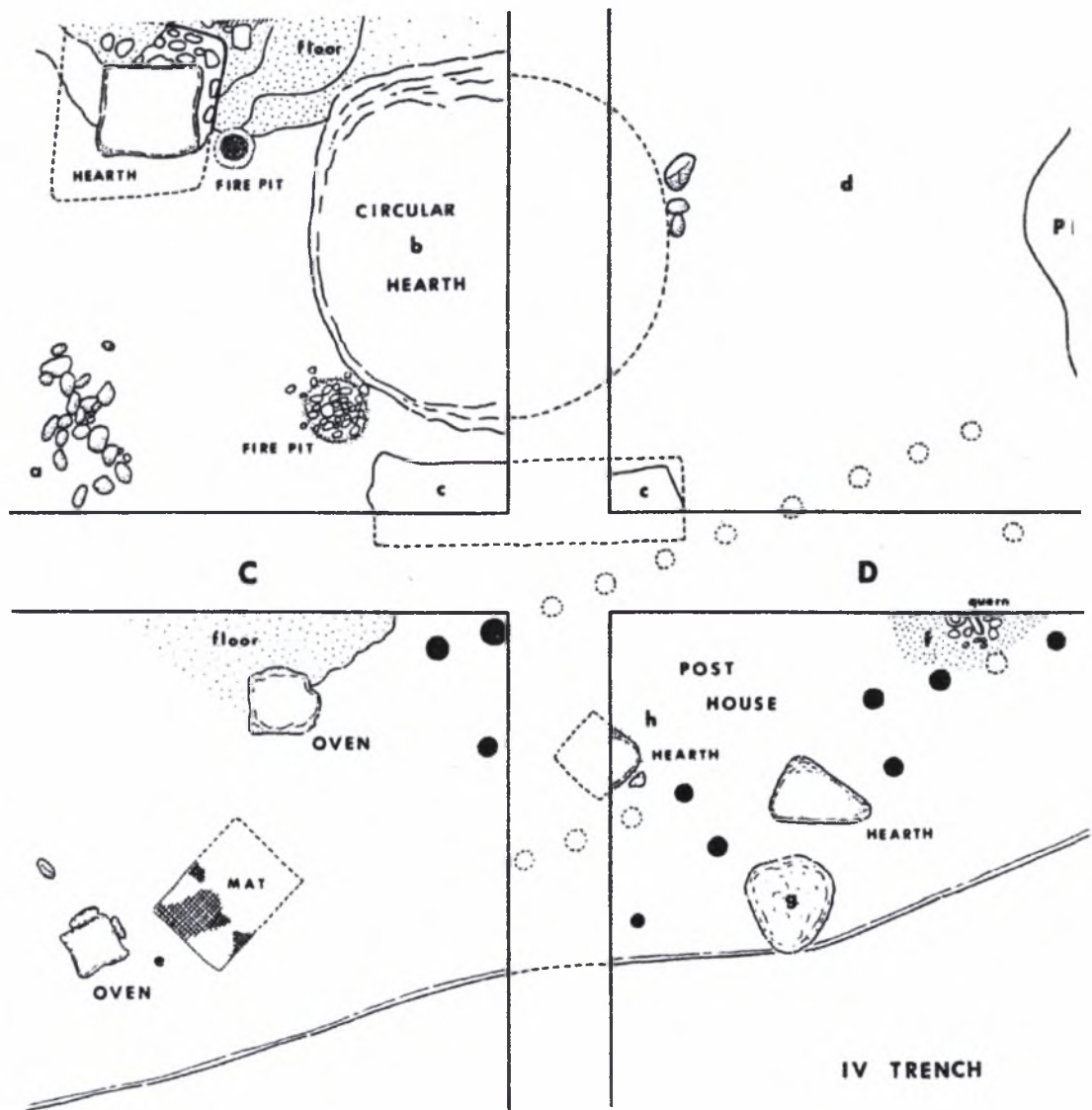

Εικόνα 29
 Αχίλλειο - Οικιστική φάση «πρώιμη ΙΙΙβ»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.19)

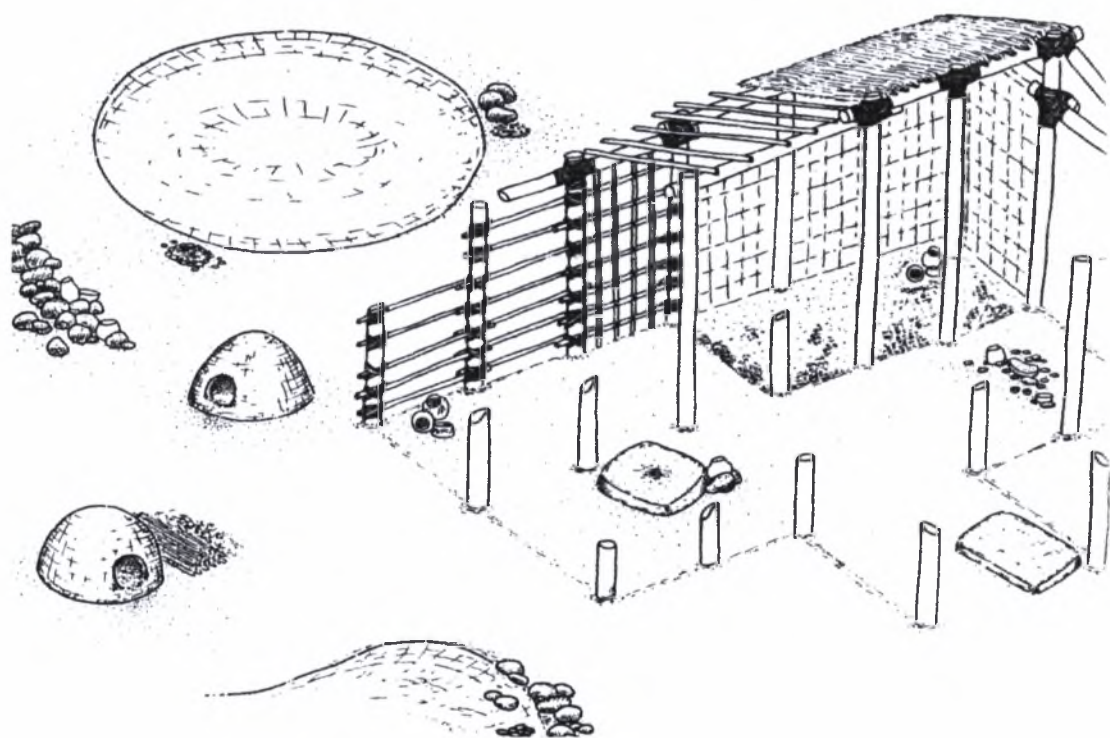
Εικόνα 30

Αχίλλειο - Τρισδιάστατη αναπαράσταση της οικιστικής φάσης «IIIβ»
(Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.20)

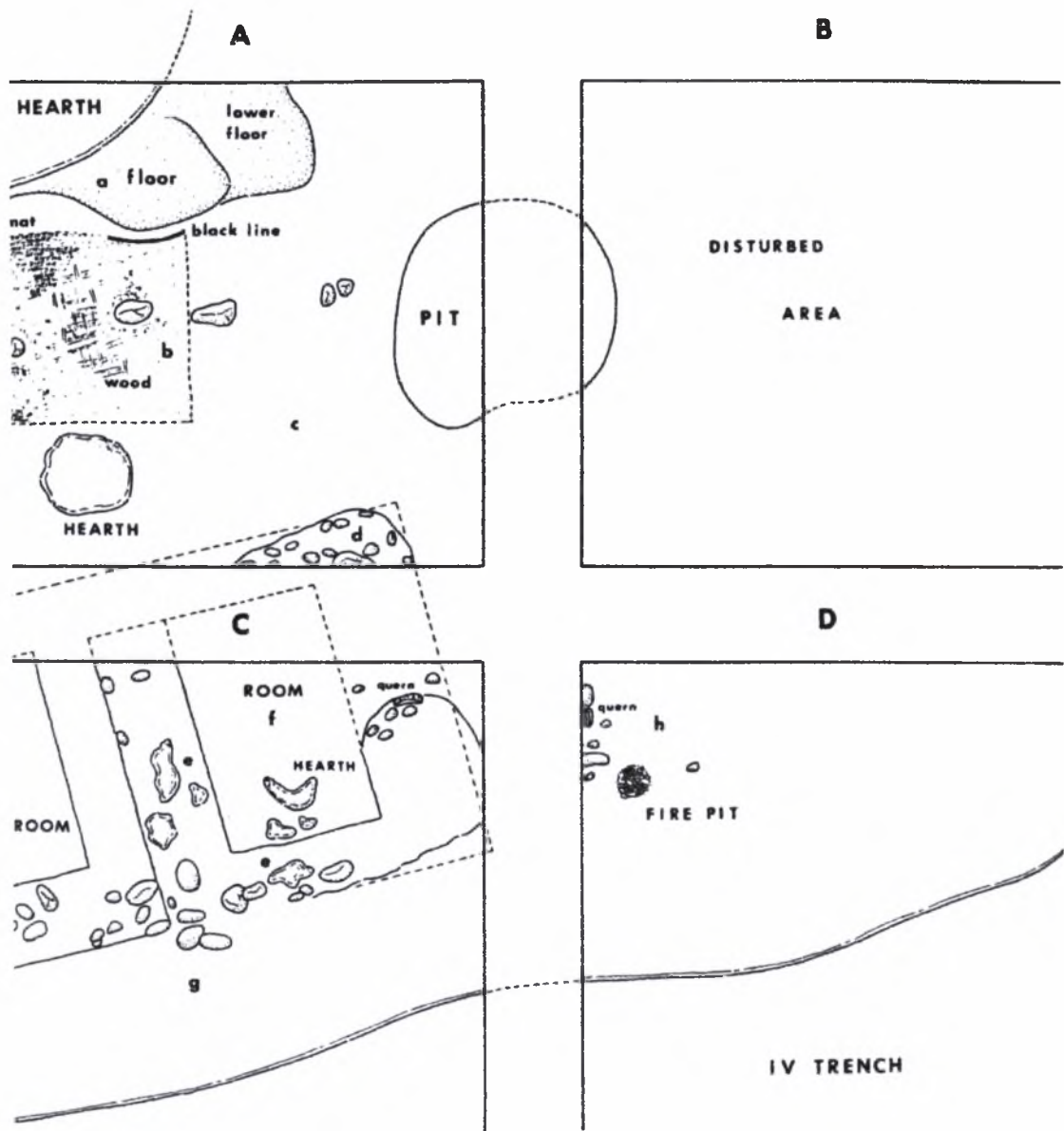
Εικόνα 31
 Αχίλλειο - Οικιστική φάση «ύστερη IIIβ»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.25)

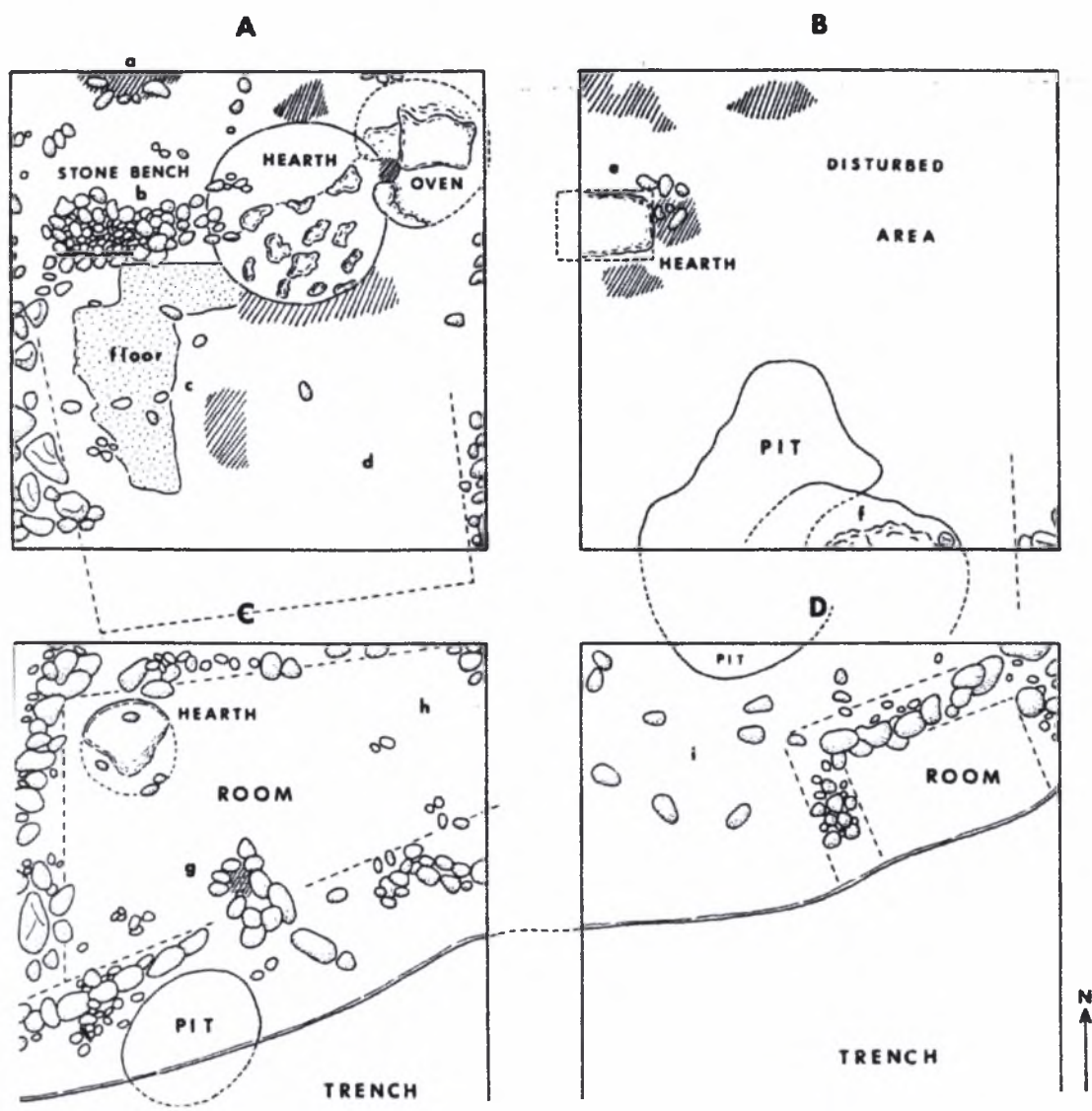

Εικόνα 32

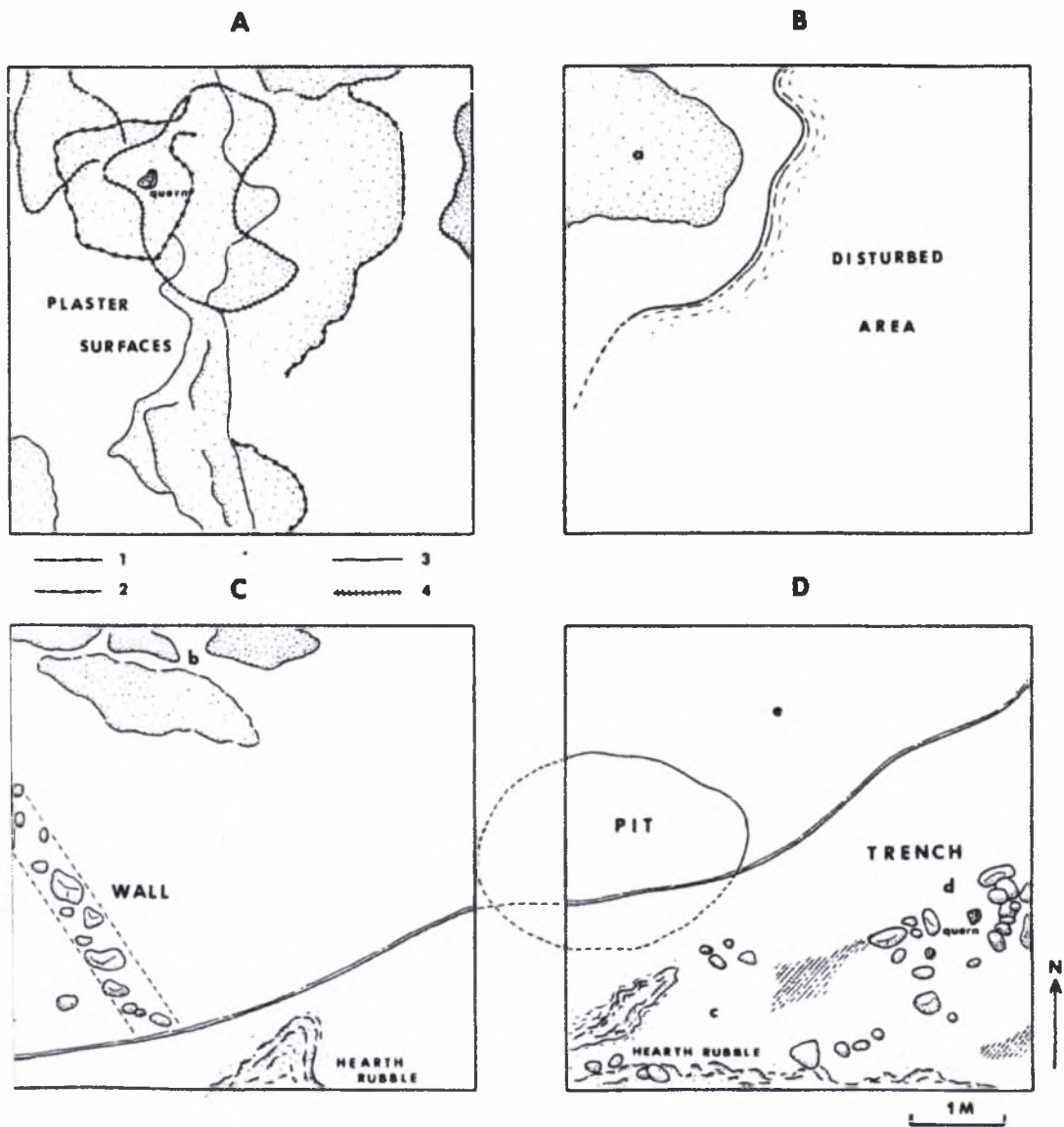
Αχιλλείο - Τρισδιάστατη αναπαράσταση της οικιστικής φάσης «πρώιμη ΠΙβ»
(Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.26)

Εικόνα 33
 Αχίλλειο - Οικιστική φάση «πρώιμη IVα»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.33)

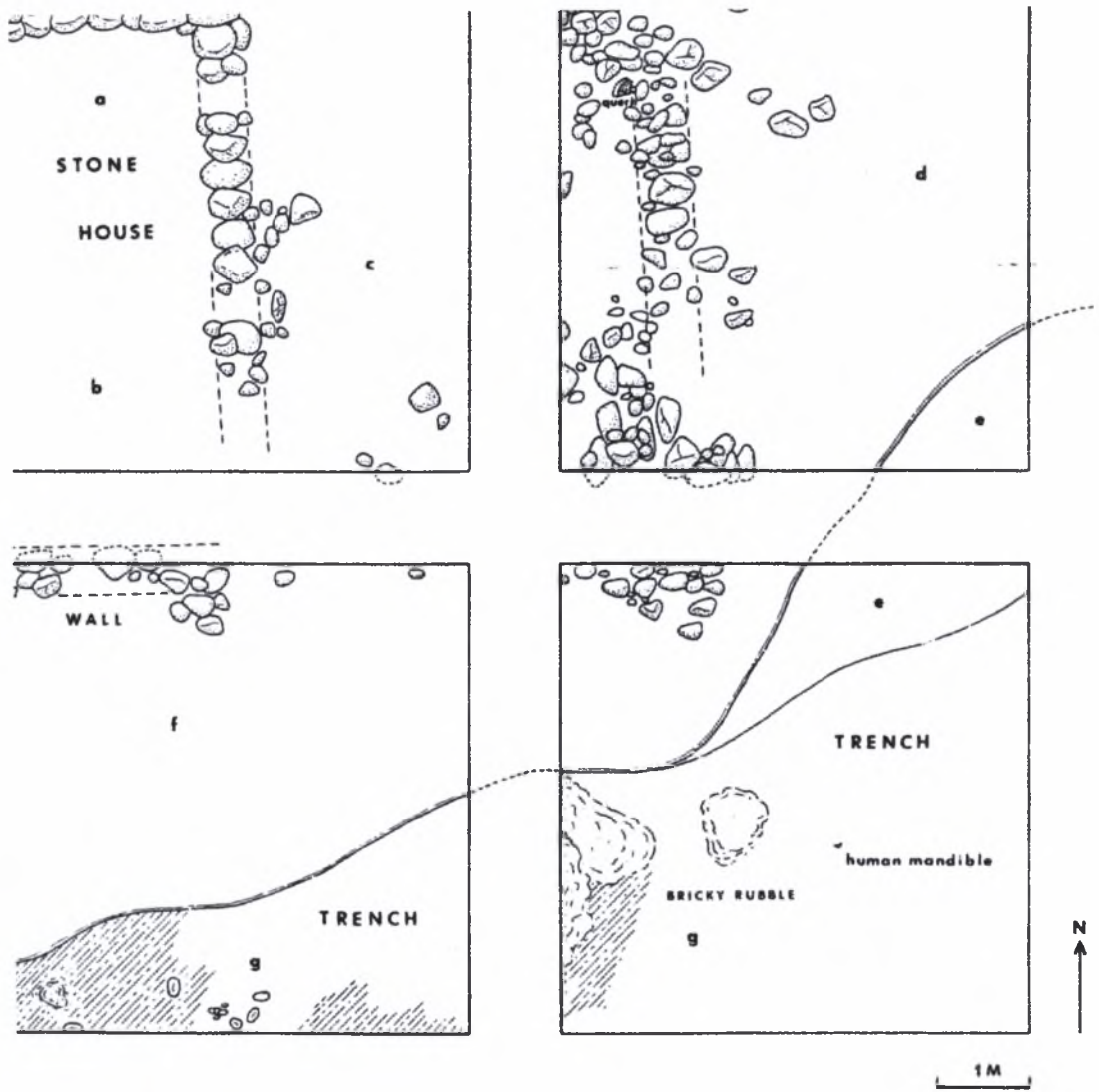

Εικόνα 34
 Αχίλλειο - Οικιστική φάση «μέση IV»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.39)

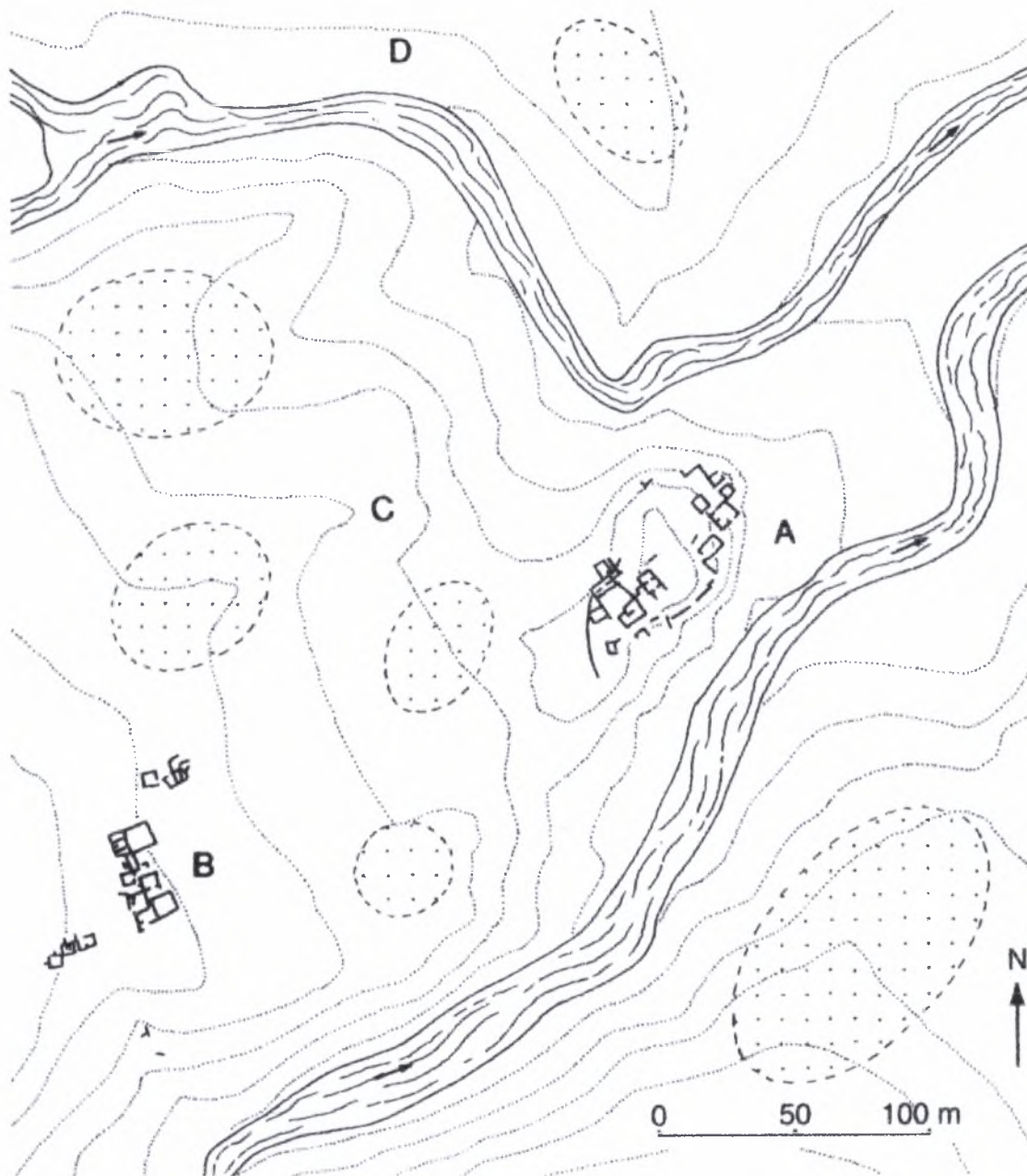

Εικόνα 35
 Αχίλλειο - Οικιστική φάση «ώστερη IV»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.41)

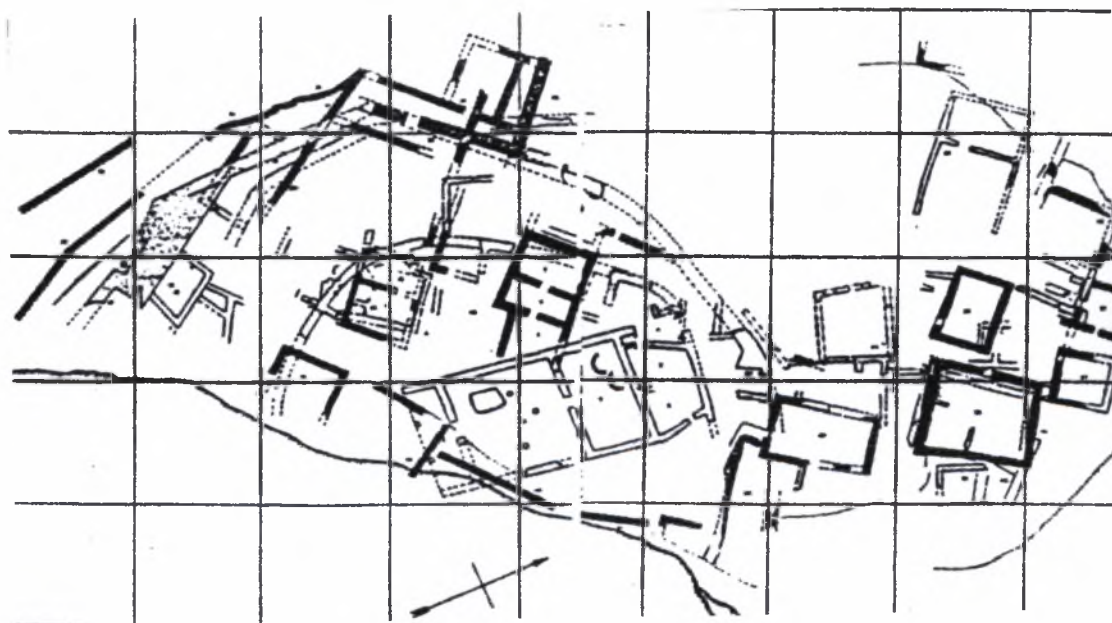
Εικόνα 36
 Αχίλλειο - Οικιστική φάση «IVb»
 (Winn-Shimabuku 1989: fig. 4.42)

Εικόνα 37
Σέσκλο - Γενικό τοπογραφικό
(Bailey 2000: fig. 2.2)

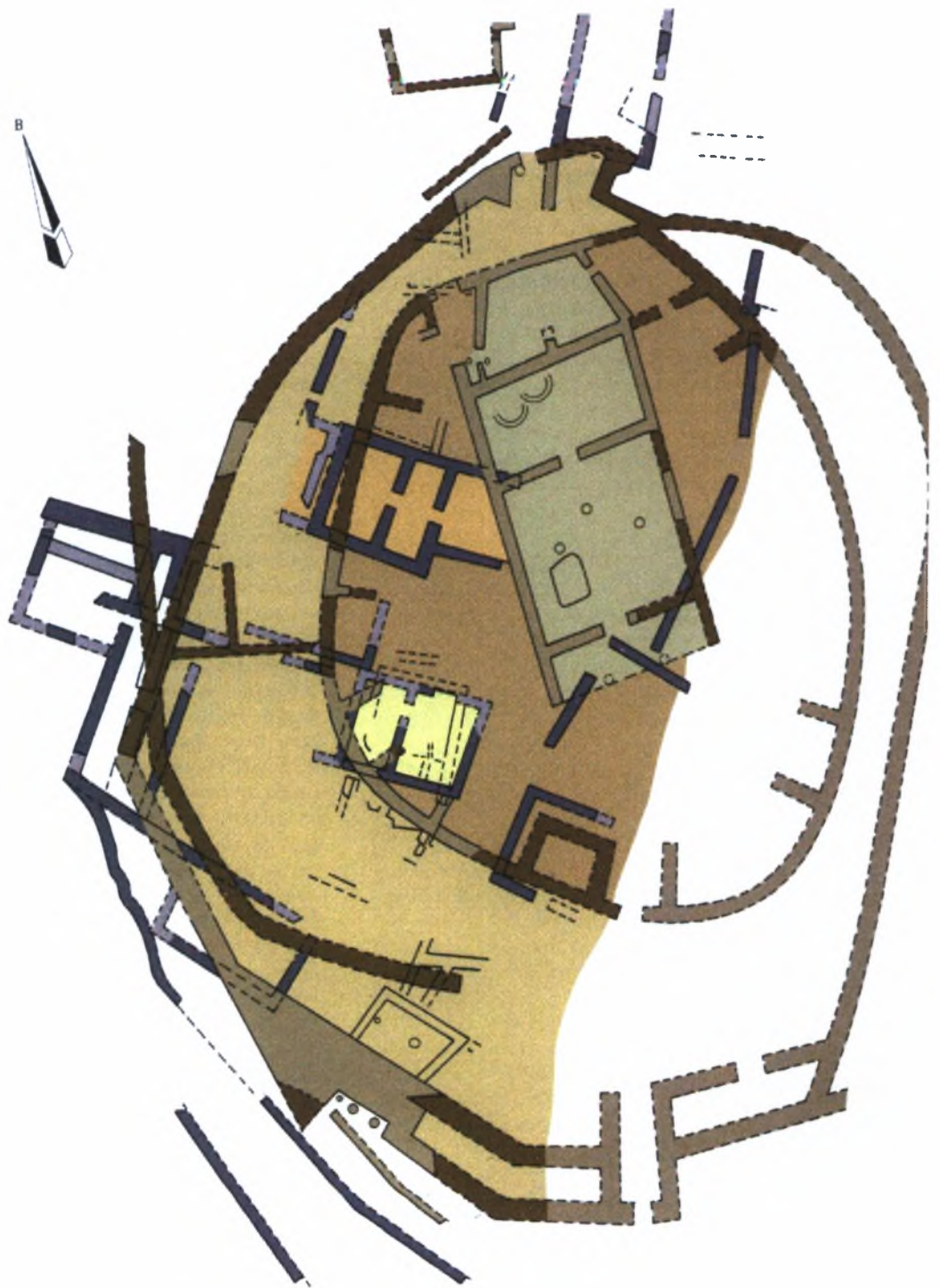

Εικόνα 38
Σέσκλο - Γενικό τοπογραφικό
(Eliá 1982: fig. 6.8)

Εικόνα 39
Σέσκλο - Κάτοψη ακρόπολης / Σέσκλο Α / Καστράκι
(Eliá 1982: fig. 6.9)

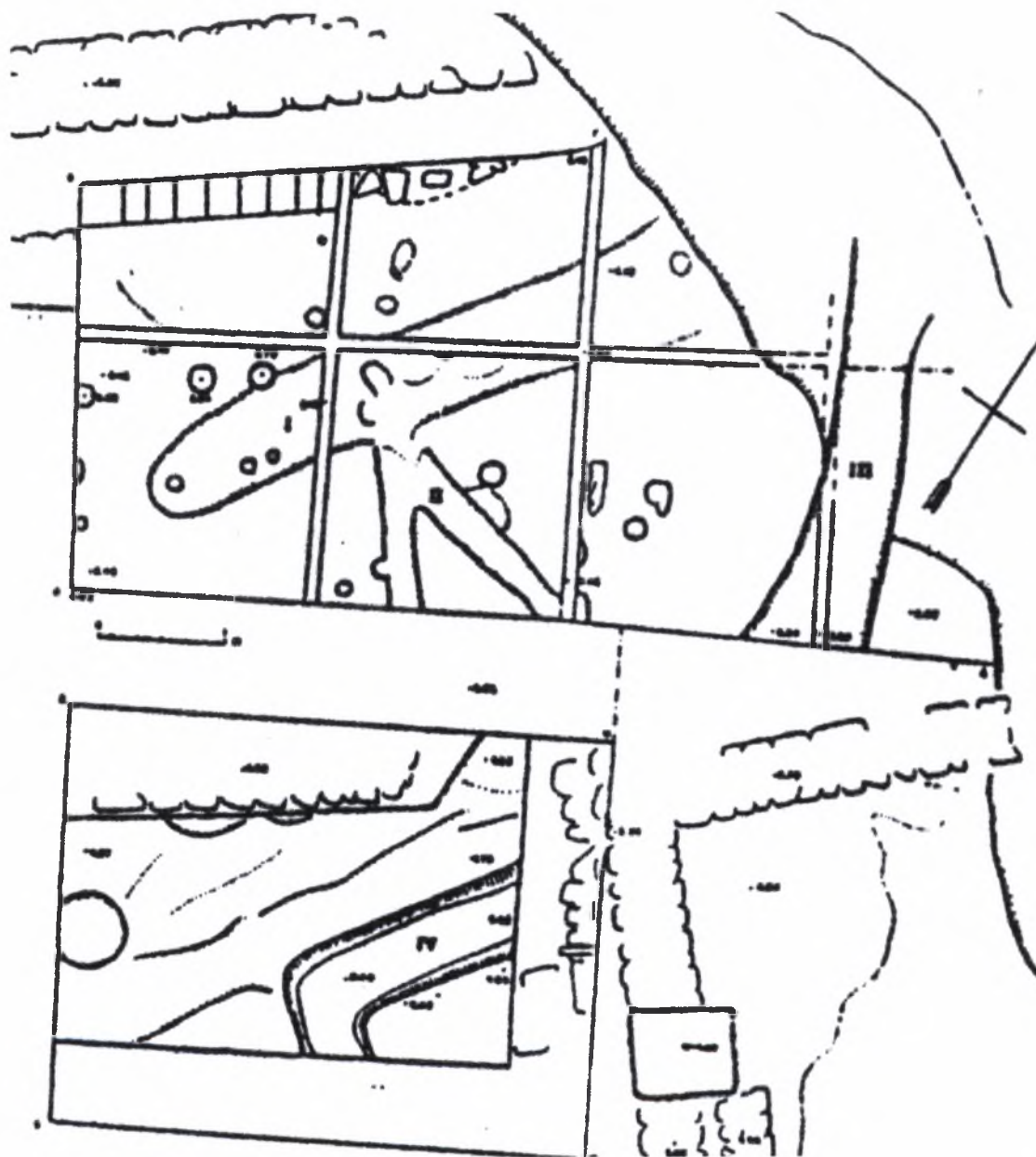

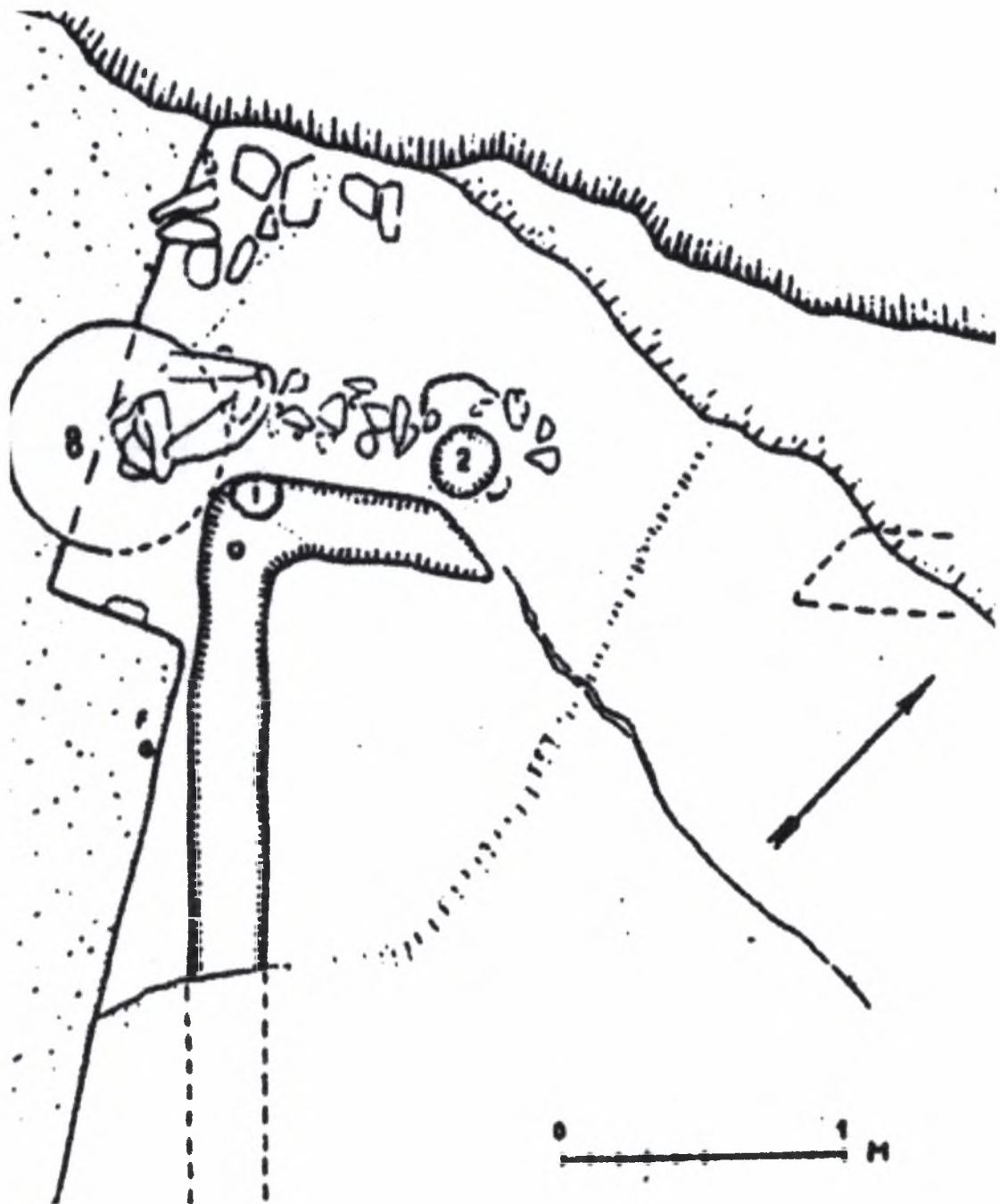
- Κτίσματα της MN.
- Μεγαροειδές οικοδόμημα της MN
- Εργαστήριο κεραμικής με υπερώο της MN.
- Περιβόλοι και κτίσματα της NN (φάση Κλασικό Διμήνι).
- Υποθετική διάταξη των περιβόλων στο κατεστραμμένο ανατολικό τμήμα της ακρόπολης.
- Το «μέγαρο» της NN.
- Το εσωτερικό της ακρόπολης.
- Ελεύθερος κοινόχρηστος χώρος μεταξύ πρώτου και δεύτερου περιβόλου της ακρόπολης.

Εικόνα 40
 Σέσκλο - Κάτοψη της ακρόπολης
 (Κωτσάκης 1996: εικ. 10)

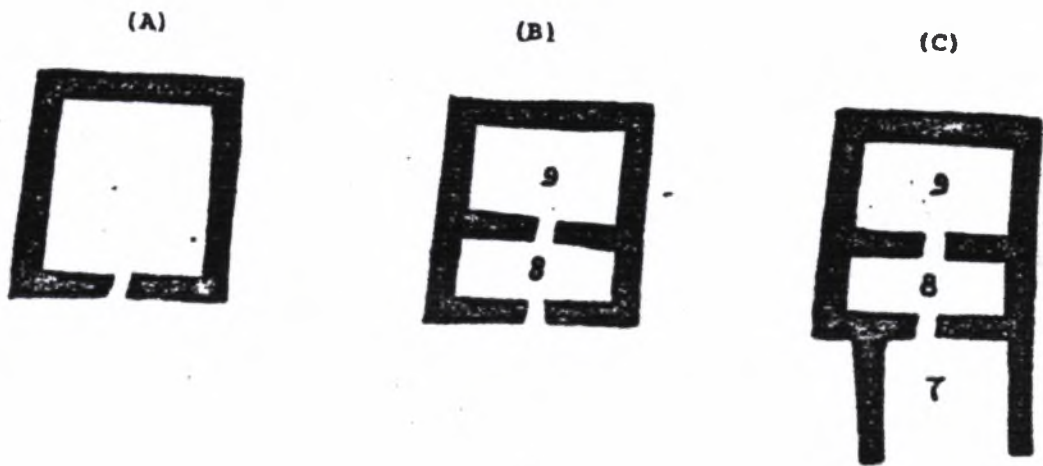

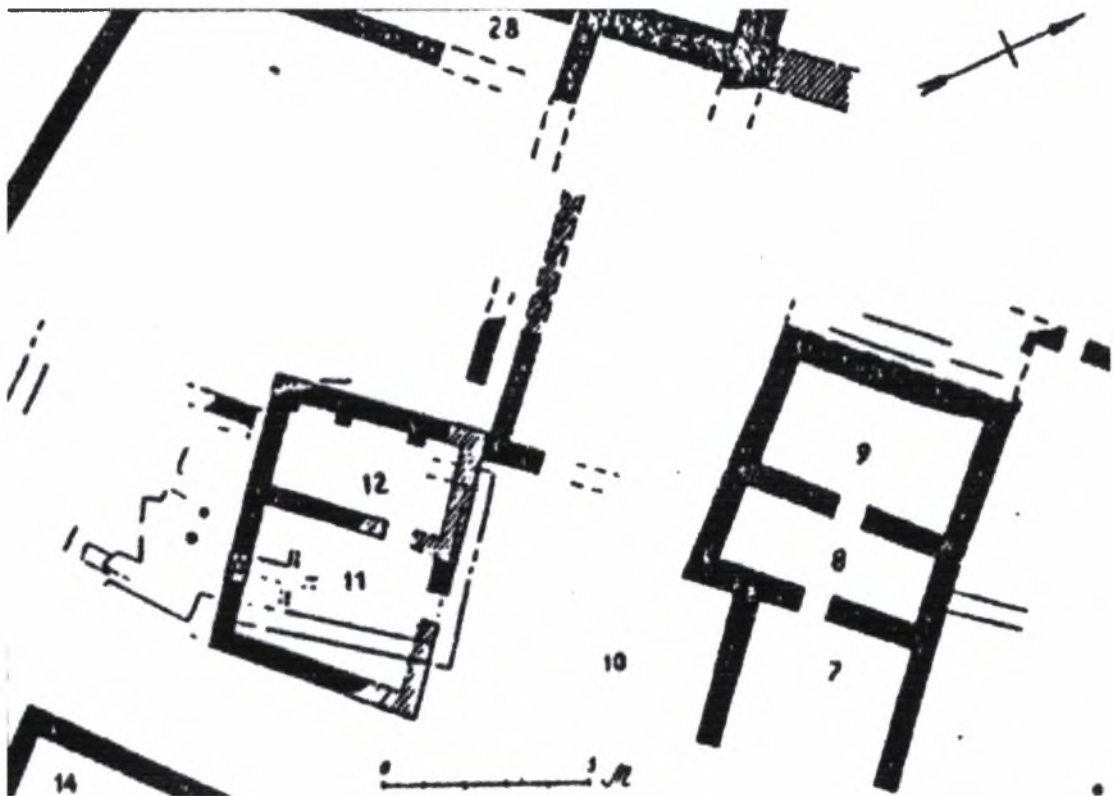
Εικόνα 41
Σέσκλο - Ακεραμική περίοδος
(Eliá 1982: fig. 4.5)

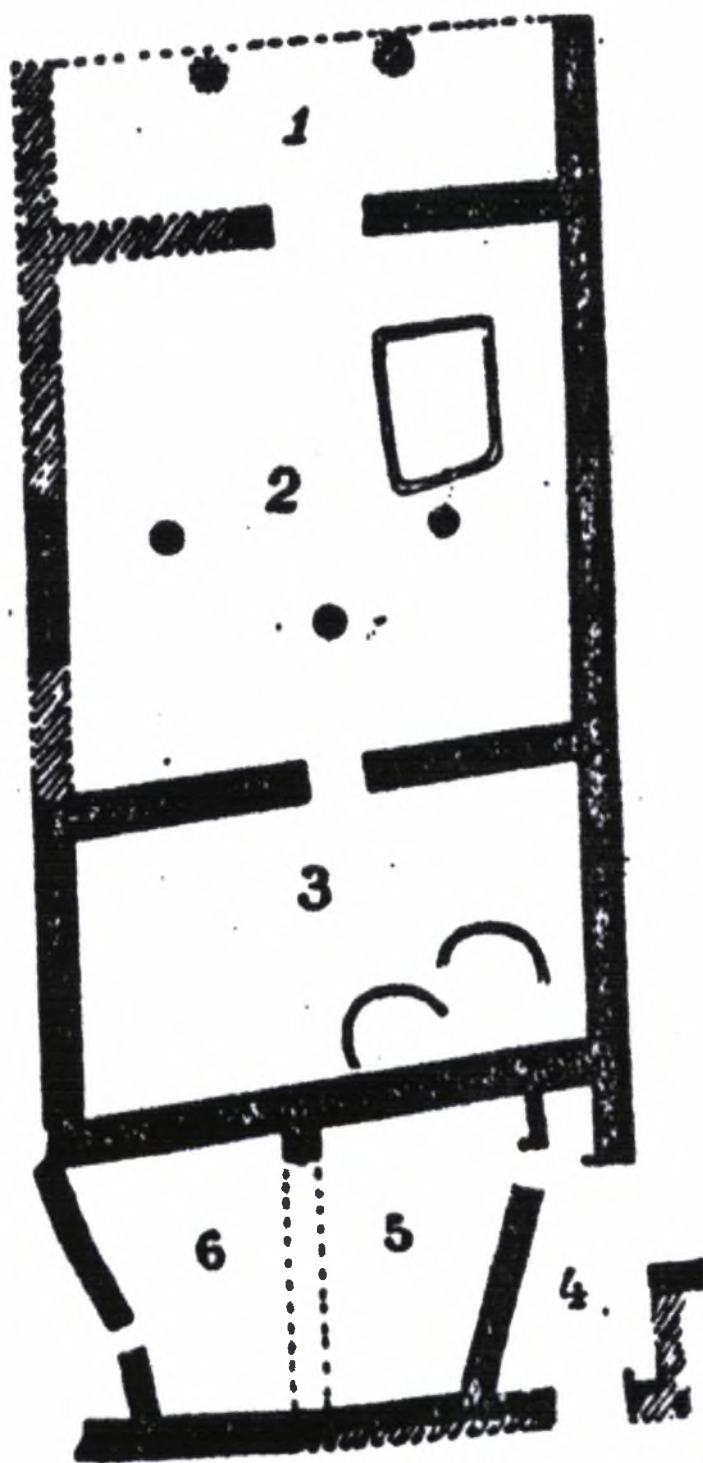
Εικόνα 42
Σέσκλο - Ακεραμική περίοδος, Οικία Α
(Eliá 1982: fig. 4.6)

Εικόνα 43
Σέσκλο - «Οικία 7-8-9»
(Eliá 1982: fig. 6.32)

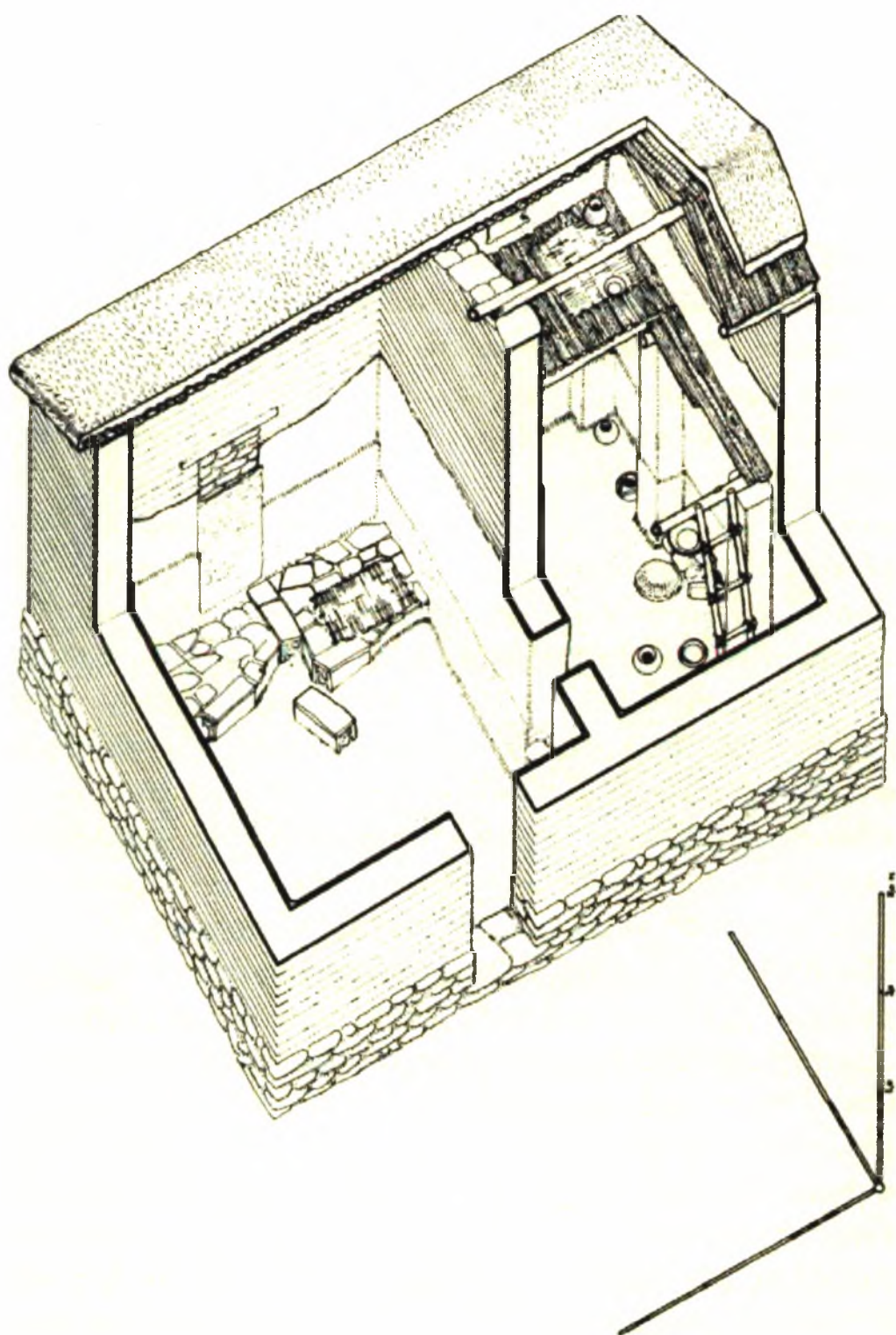

Εικόνα 44
Σέσκλο - «Οικίες 7-8-9 και 11-12»
(Eliá 1982: fig. 6.12)

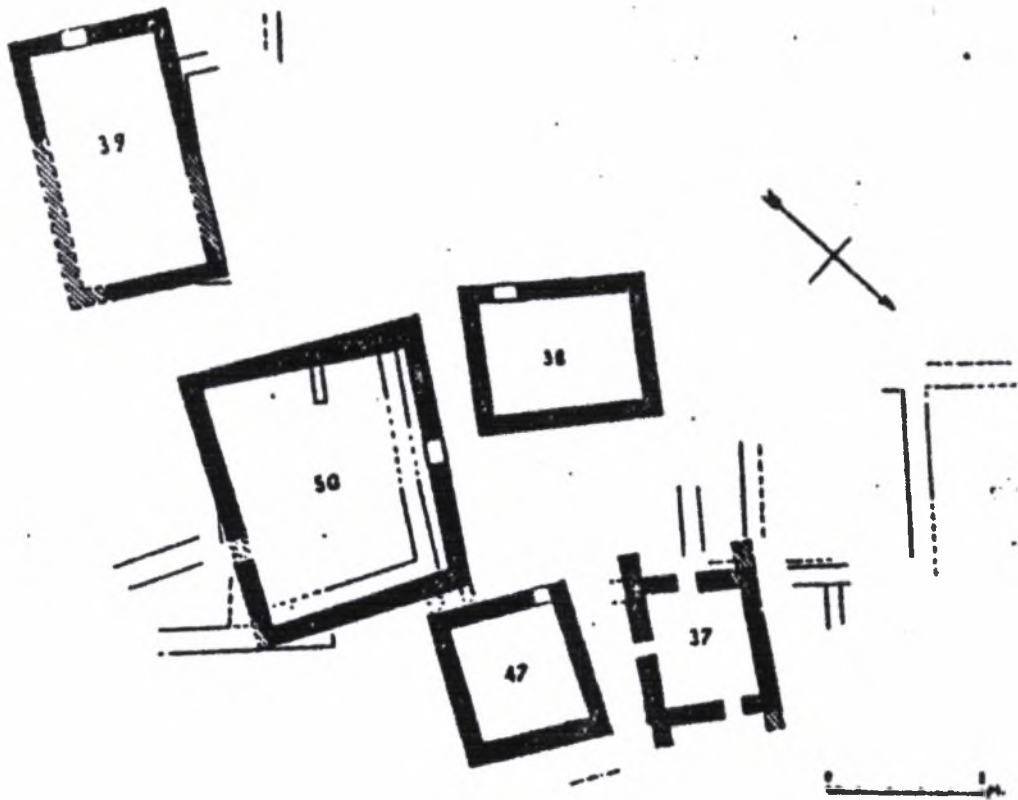

Εικόνα 45
Σέσκλο - Διπλό μέγαρο
(Eliá 1982: fig. 6.13)

Εικόνα 46
Σχεδιαστική απεικόνιση της «Οικίας του Κεραμέα»
(Θεοχάρης 1973: εικ. 48)

Εικόνα 47
Σέσκλο - περιοχή ΝΑ της ακρόπολης (Σέσκλο Β), «Οικίες 37, 38, 39, 47 και 50»
(Eliá 1982: fig. 6.11)

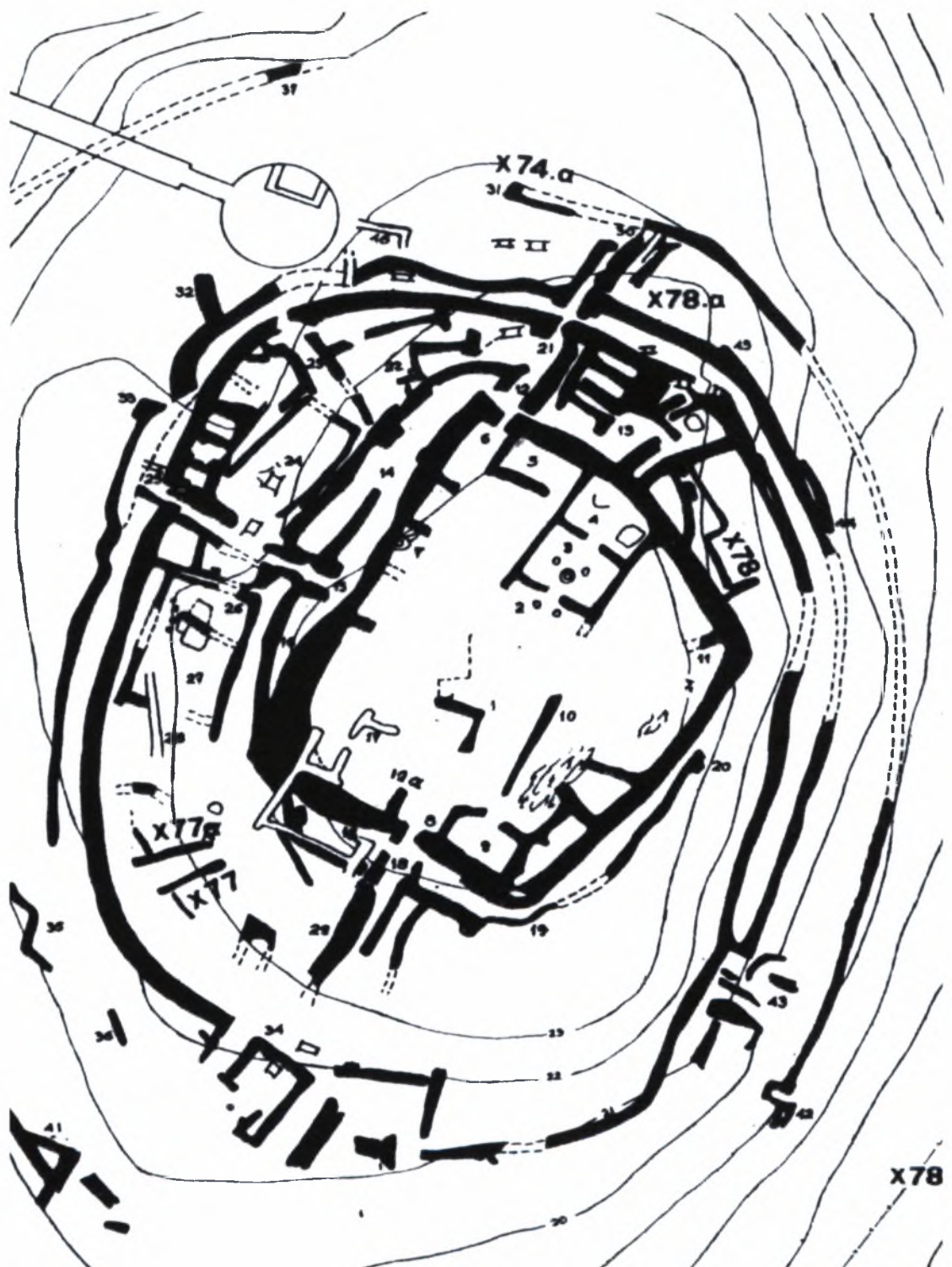

Εικόνα 48
Διμήνι - Σύγχρονη εικόνα του οικισμού
(Αδρύμη 1999: 7)

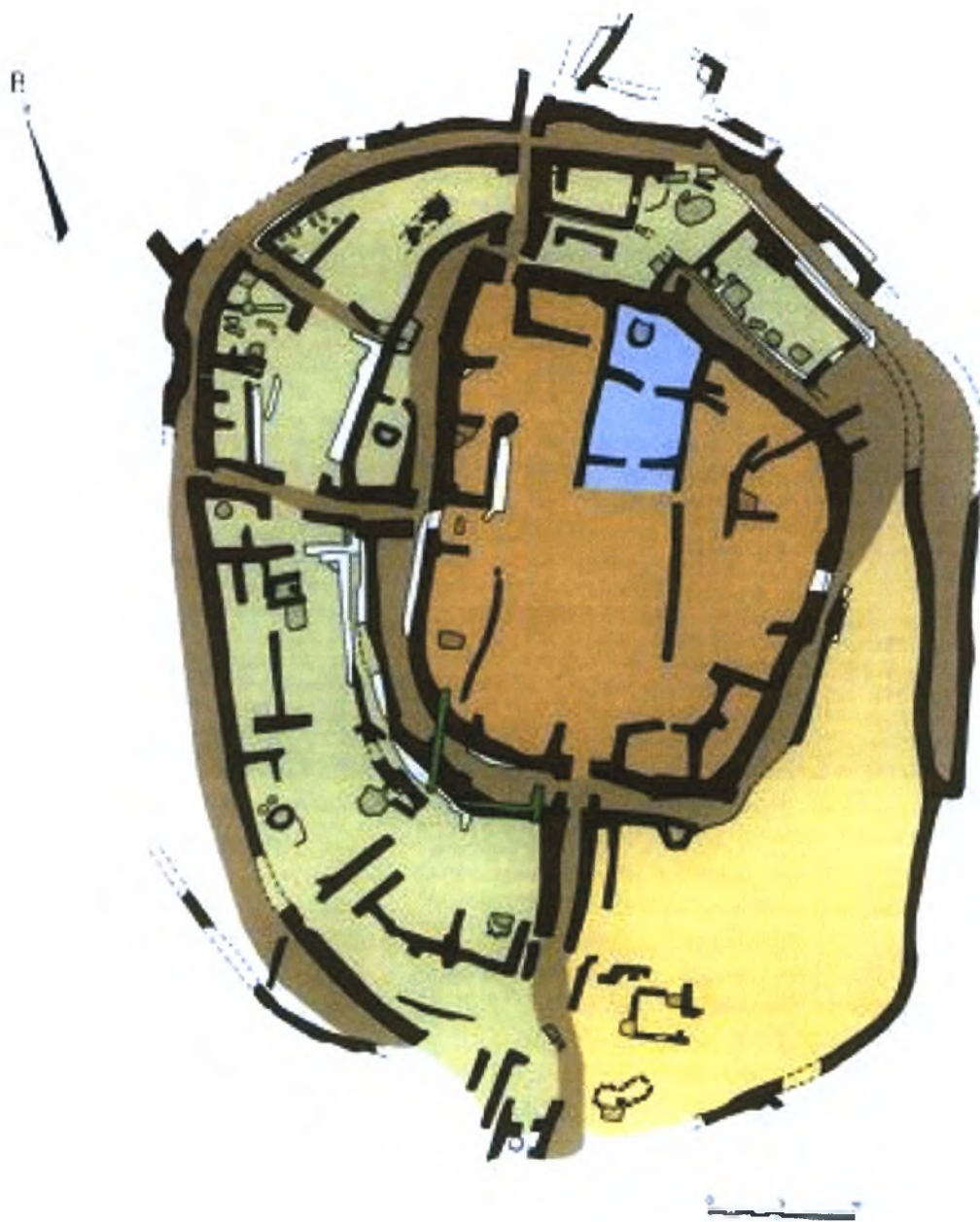
Εικόνα 49
Διμήνι - Τρισδιάστατη αναπαράσταση του οικισμού
(Αδρύμη 1999: 5)

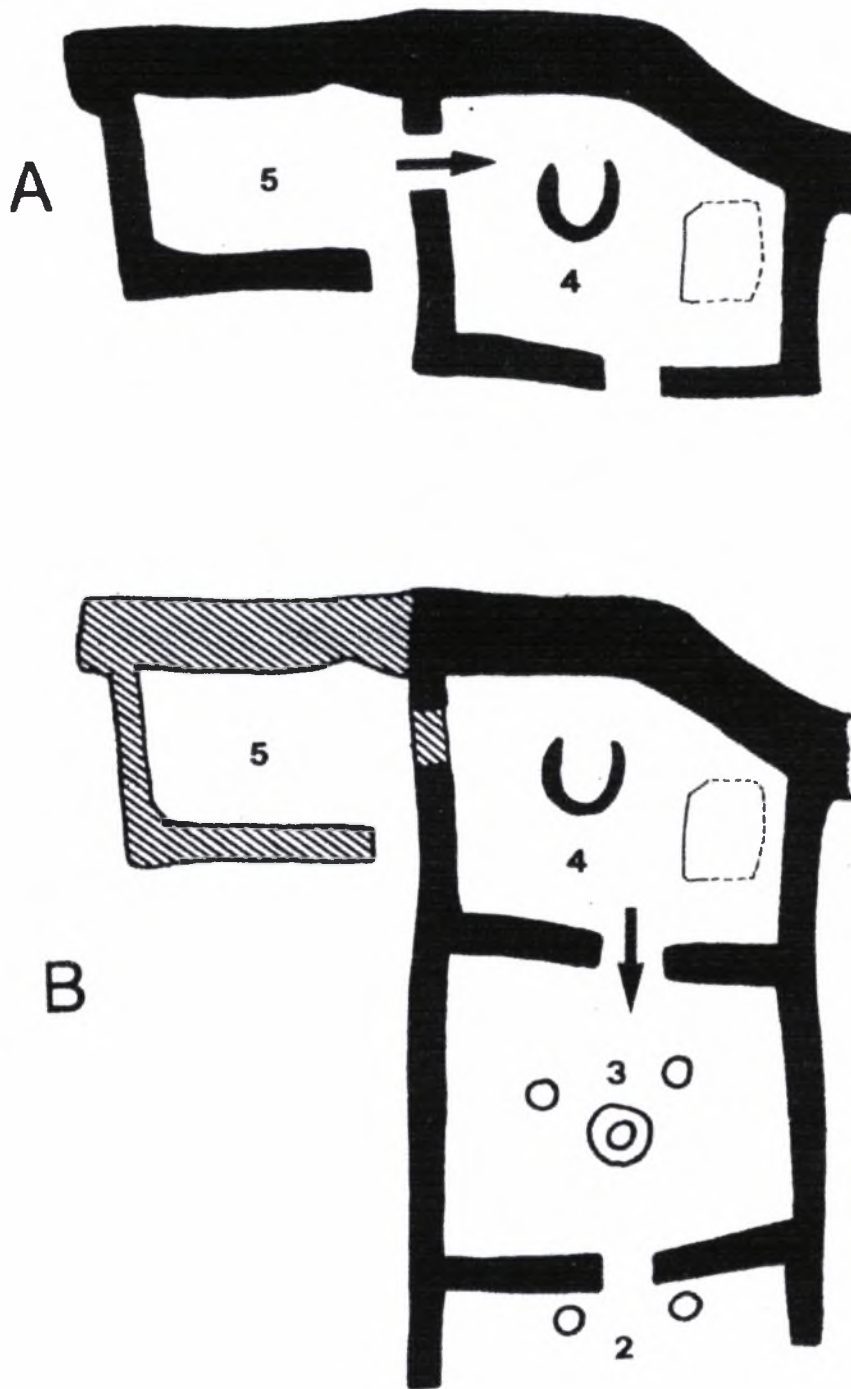

Εικόνα 50
Διμήνη - Σχεδιαστική Αναπαράσταση κατά το Χ. Τσουντα
(Χουρμουζιάδης 1993: εικ. 2)

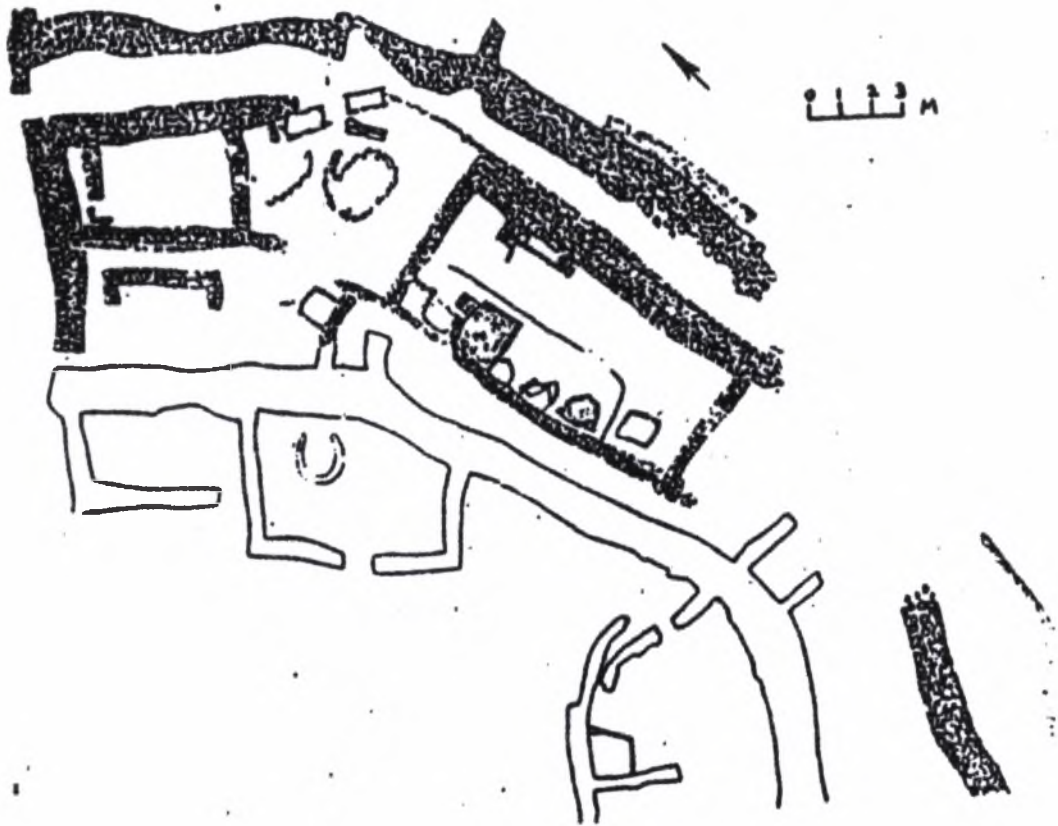

Εικόνα 51
Διμήνη - Κάτοψη
(Κωτσάκης 1996: εικ. 11)

Εικόνα 52
Διμήνη - Το αποκαλούμενο «μέγαρο» της Κεντρικής Αυλής
(Χουρμουζιάδης 1993: εικ. 6)

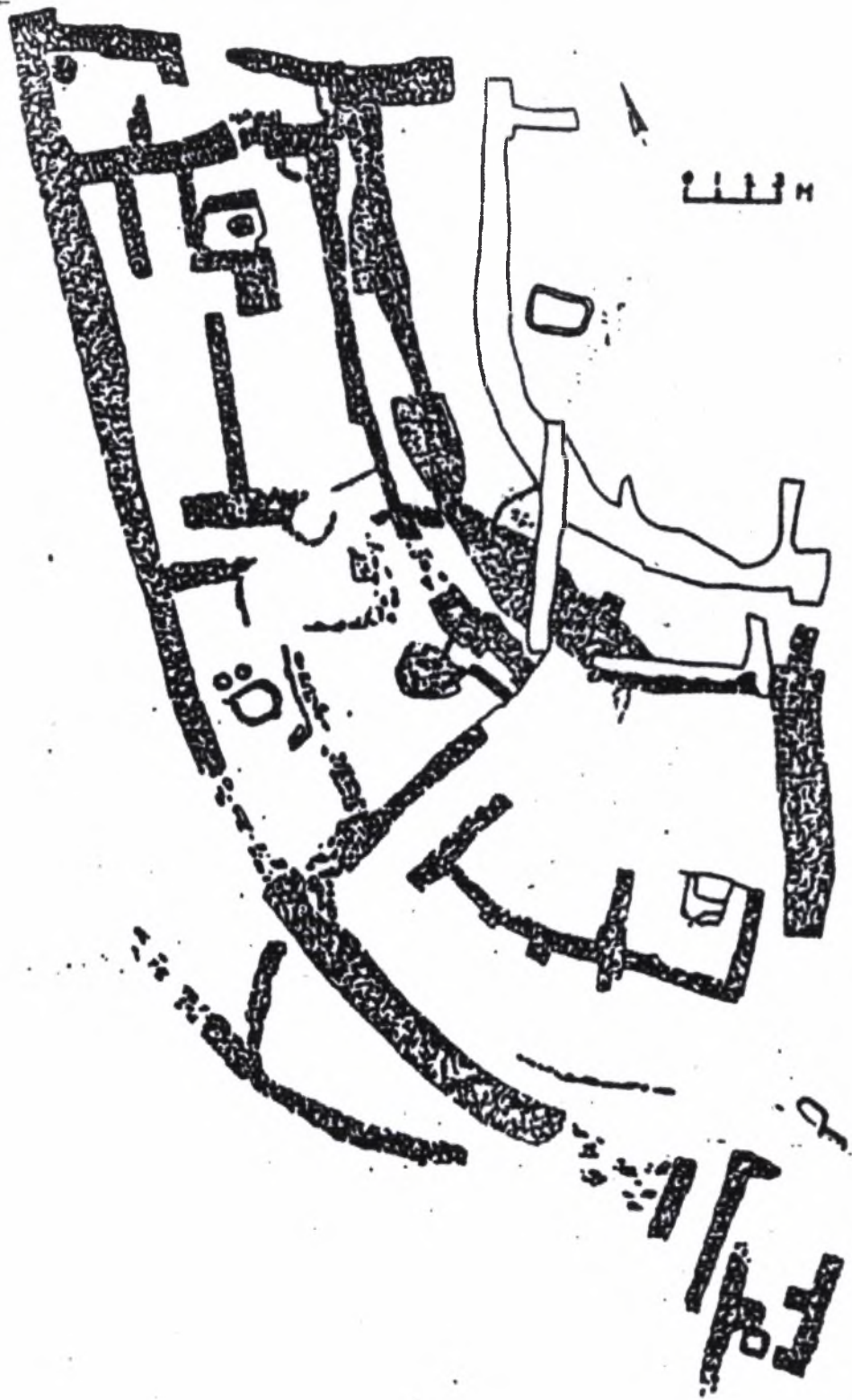

Εικόνα 53
Διμήνη - ΒΑ τομέας
(Eliá 1982: fig. 7.11)

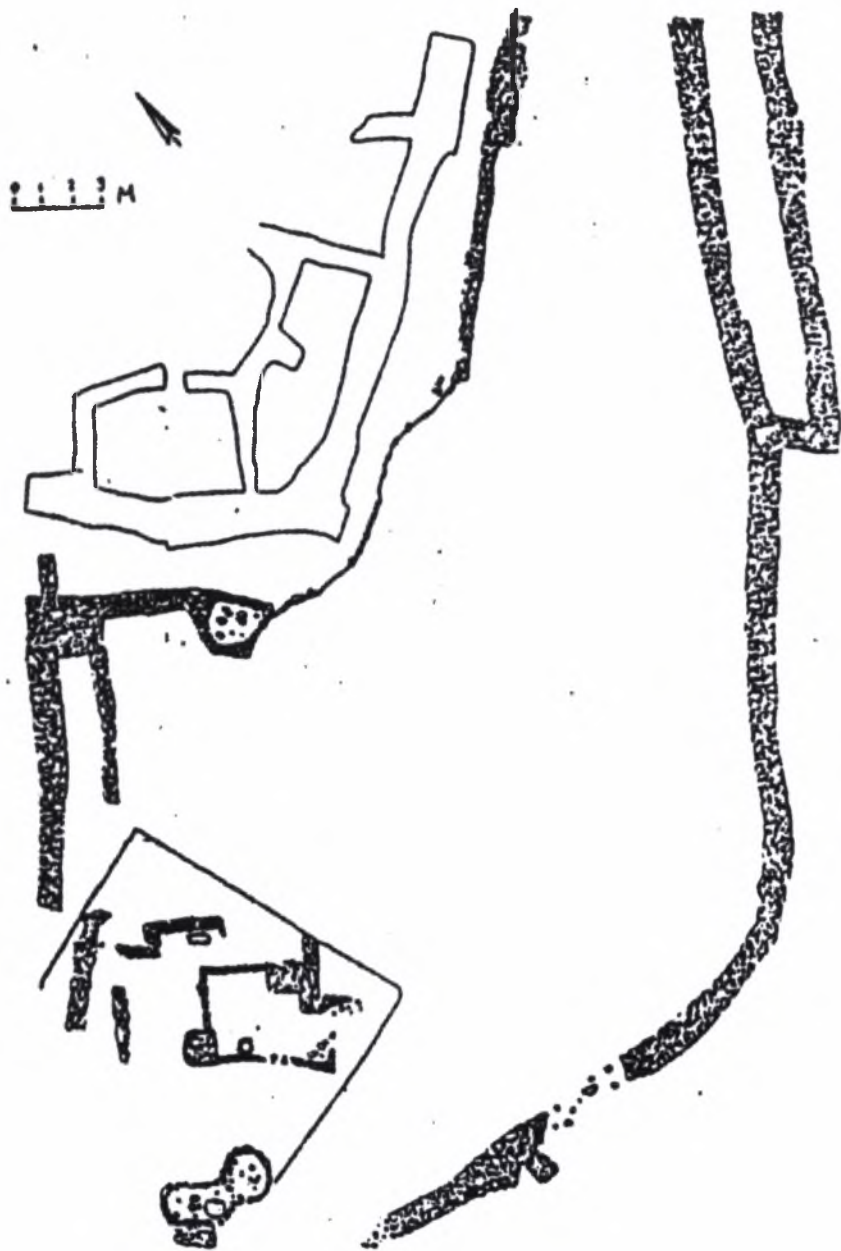

Εικόνα 54
Διμήνη - ΒΔ τομέας
(Ελία 1982: fig. 7.12)

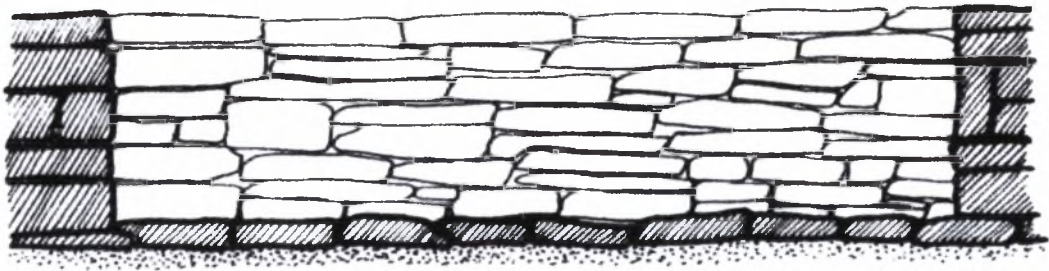

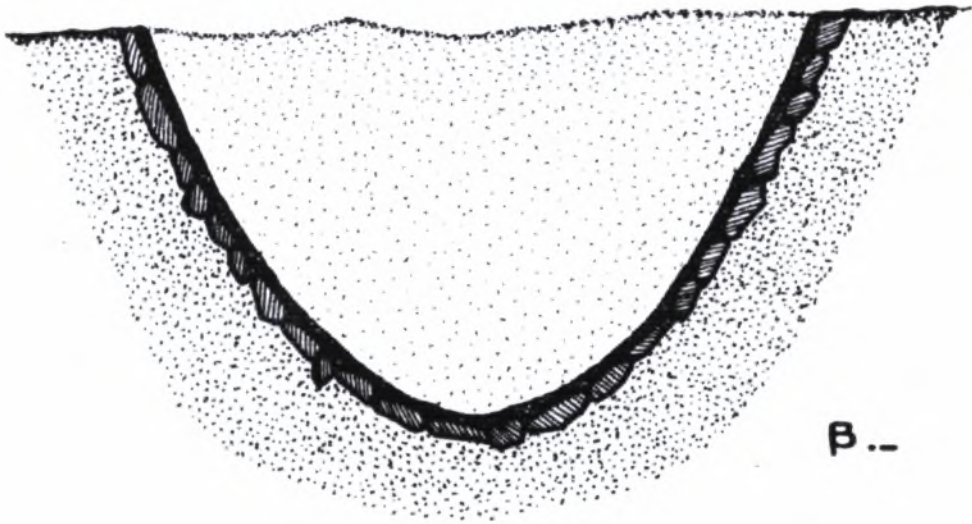
Εικόνα 55
Διμήνι - ΝΔ τομέας
(Eliá 1982: fig. 7.14)

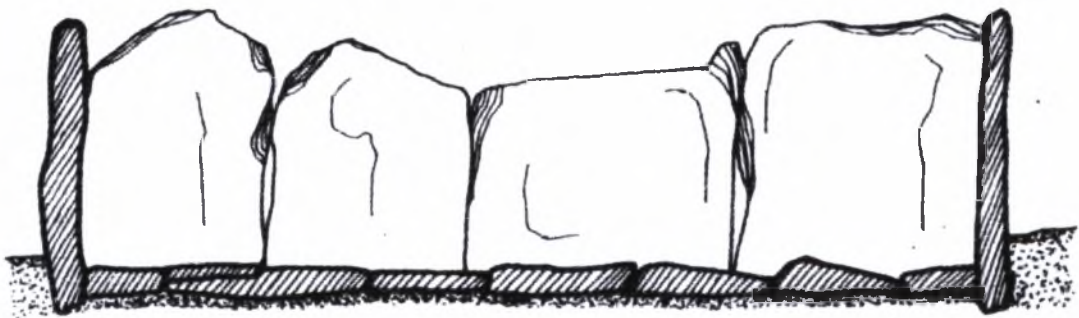
Εικόνα 56
Διμήνη - ΝΑ τομέας
(Ελία 1982: fig. 7.15)

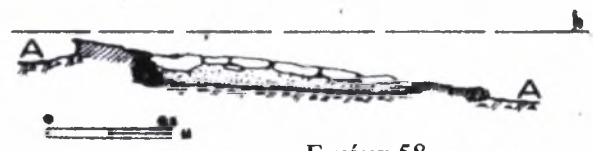
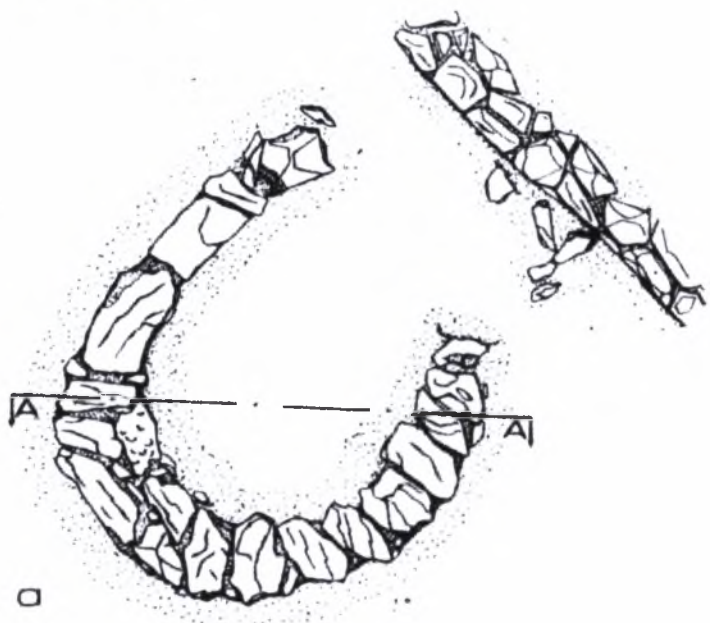
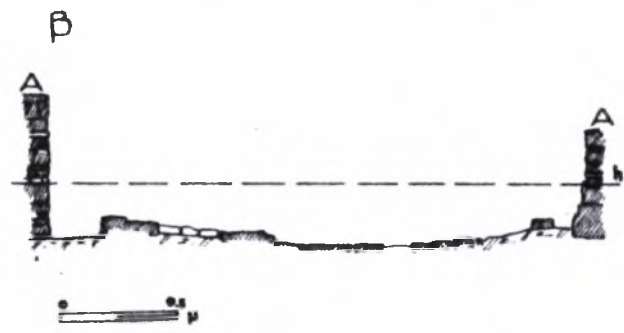
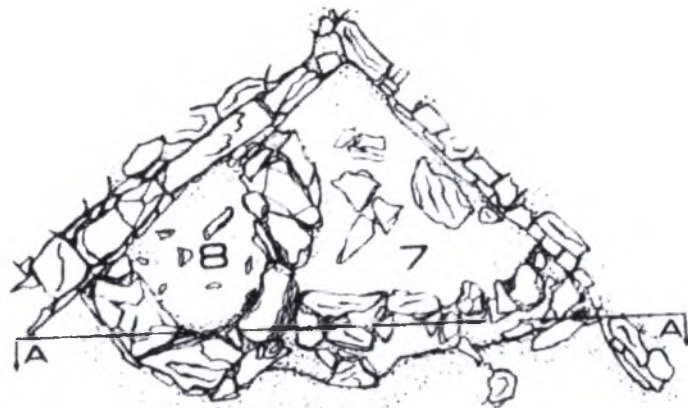
α..

β..

Εικόνα 57
Διμήνη - Τομή αποθηκευτικών κατασκευών
(Χουρμουζιάδης 1993: εικ. 9)

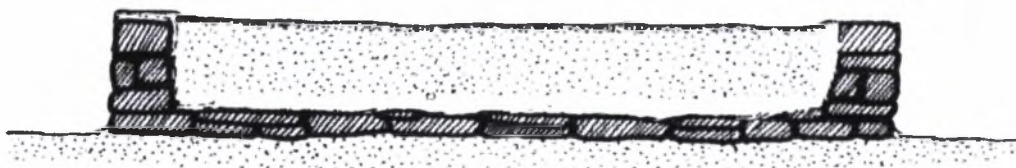
Εικόνα 58

Διμήνη - Τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές και αποθηκευτική θήκη
(Χουρμουζιάδης 1993: εικ. 10)

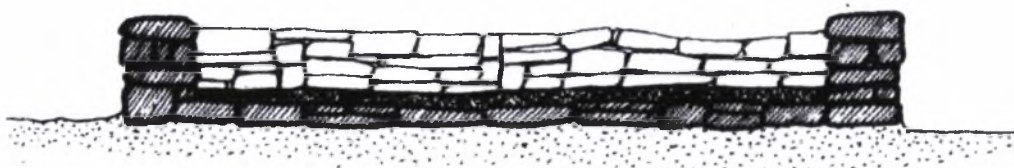

α..

β..

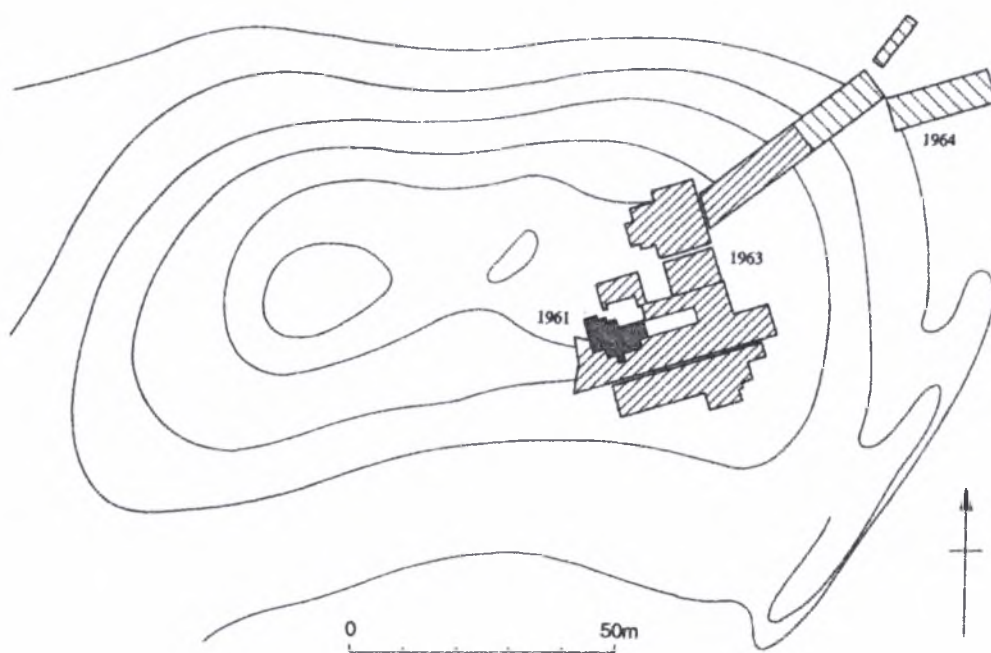
γ..

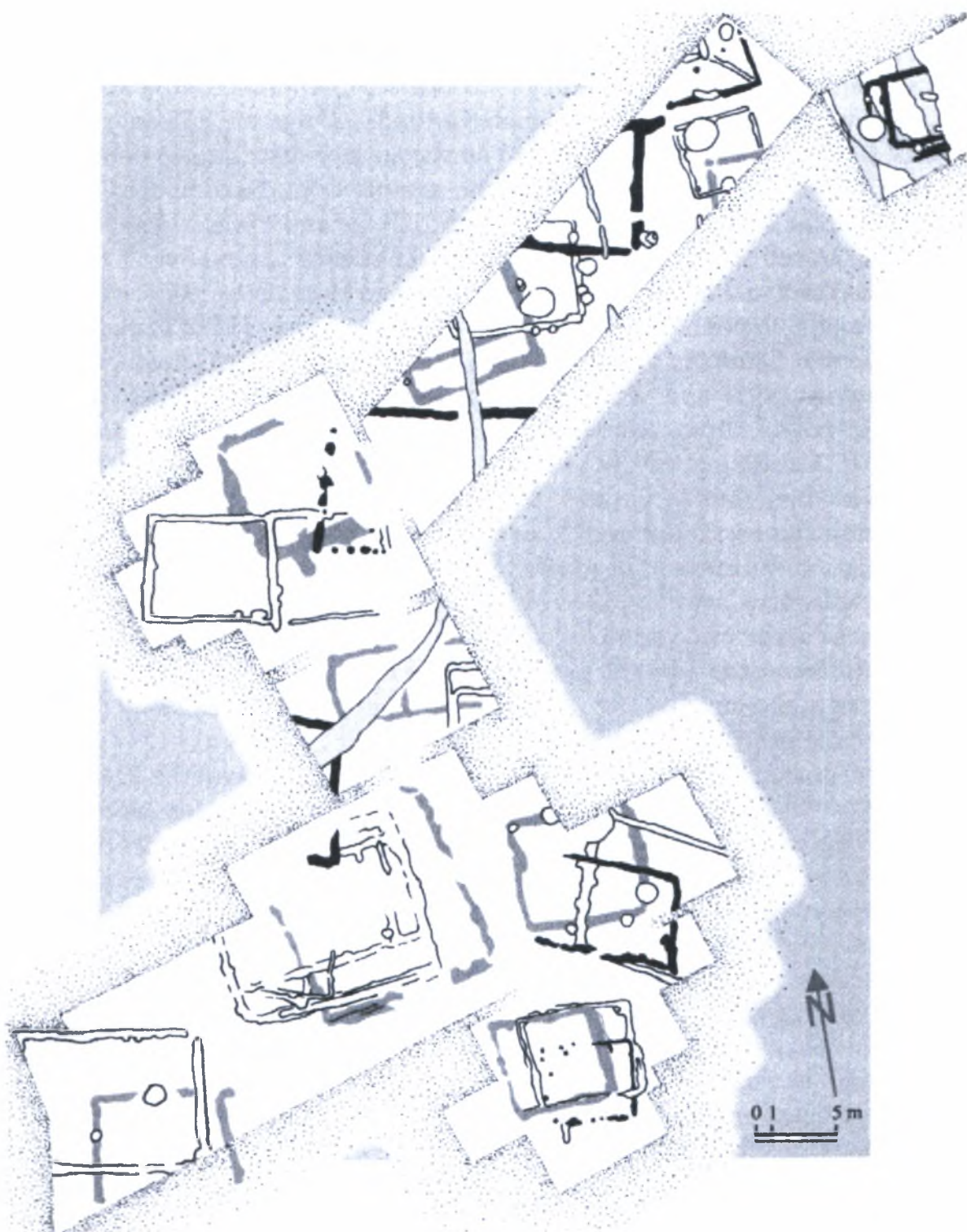
δ..

Εικόνα 59
Διμήνι - Σχηματική αναπαράσταση των τεσσάρων τρόπων δομής
τροφοπαρασκευαστικών κατασκευών
(Χουρμουζιάδης 1993: εικ. 8)

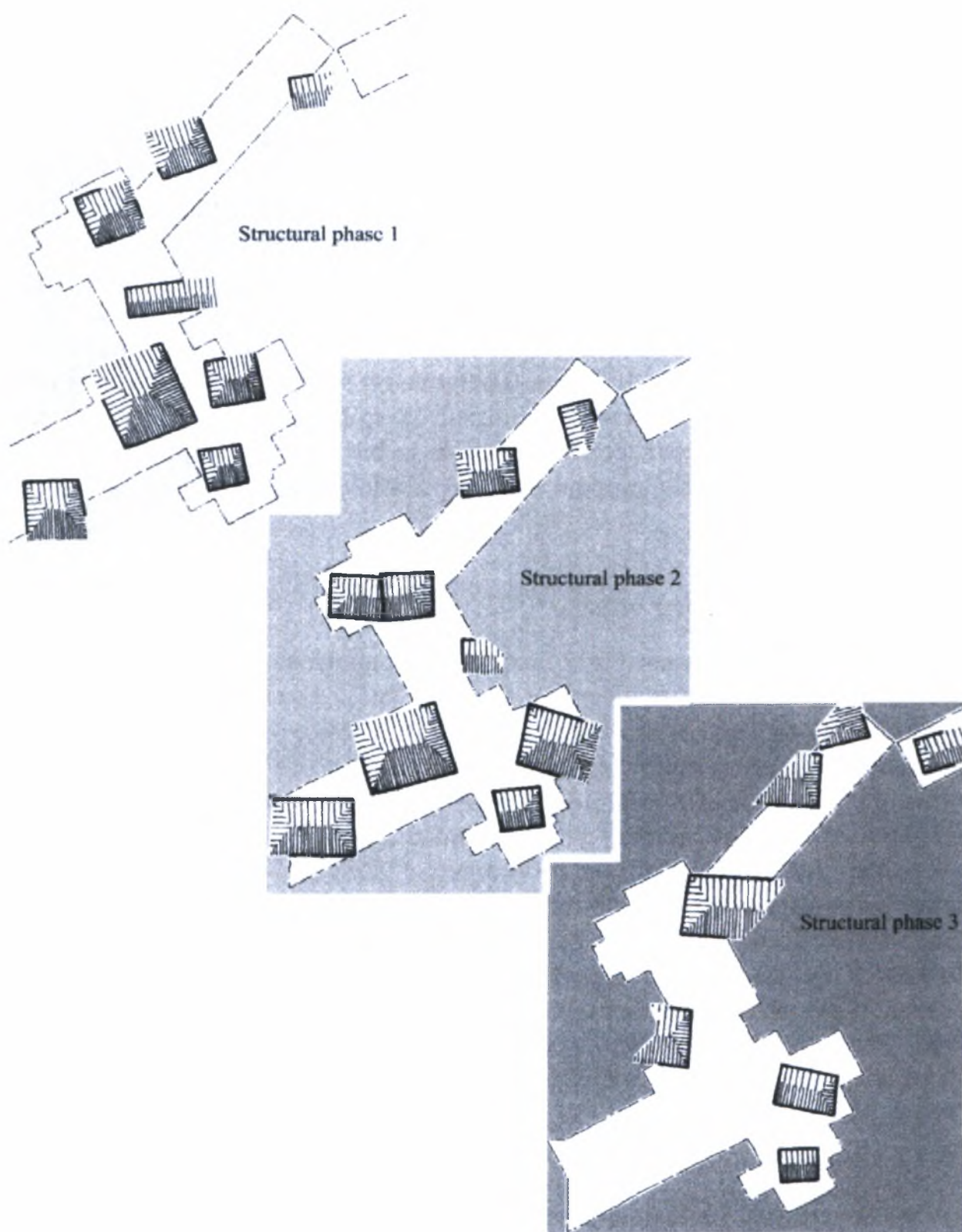

Εικόνα 60
Νέα Νικομήδεια - Γενικό τοπογραφικό
(Ρυκε-Υιουνί 1996: fig. 1.2)

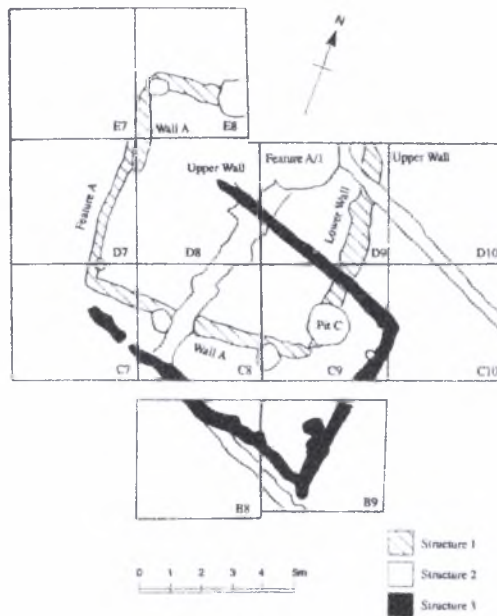
Εικόνα 61
Νέα Νικομήδεια - Κάτοψη όλων των αρχιτεκτονικών φάσεων
(Perlès 2001: fig. 9.1)

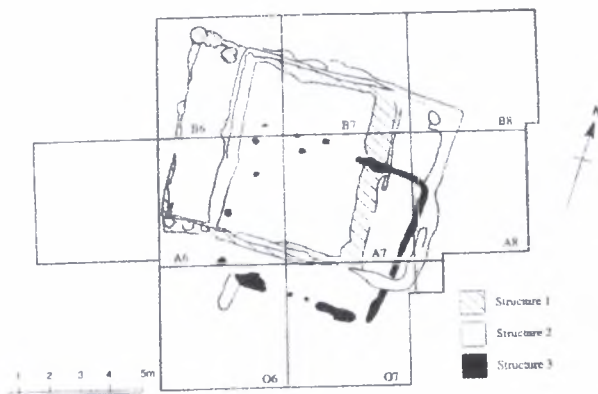

Εικόνα 62
Νέα Νικομήδεια - Επιμέρους κατόψεις των αρχιτεκτονικών φάσεων
της Αρχαιότερης Νεολιθικής
(Perlès 2001: fig. 9.2)

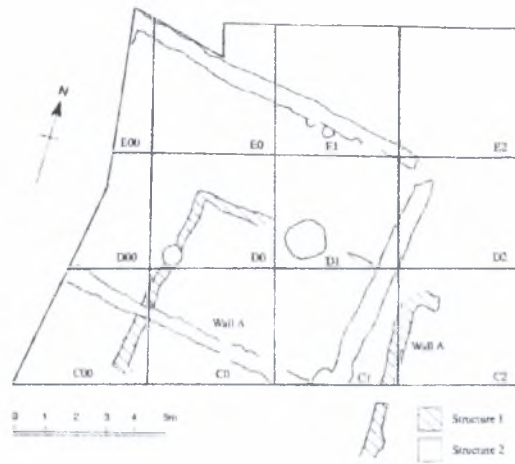

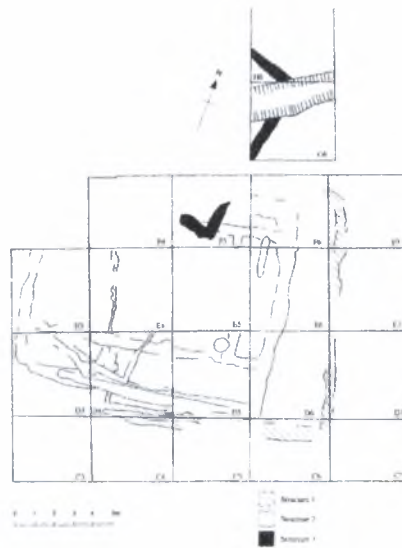
Εικόνα 63
 Νέα Νικομήδεια - Ομάδα κτιρίων 1
 (Pyke-Yiouni 1996: fig. 2.7)

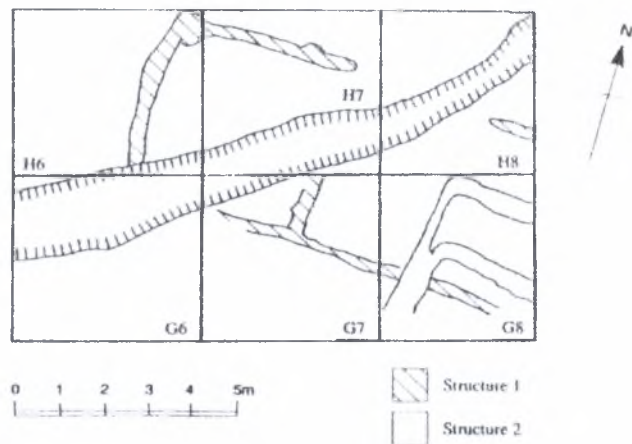
Εικόνα 64
 Νέα Νικομήδεια - Ομάδα κτιρίων 2
 (Pyke-Yiouni 1996: fig. 2.8)

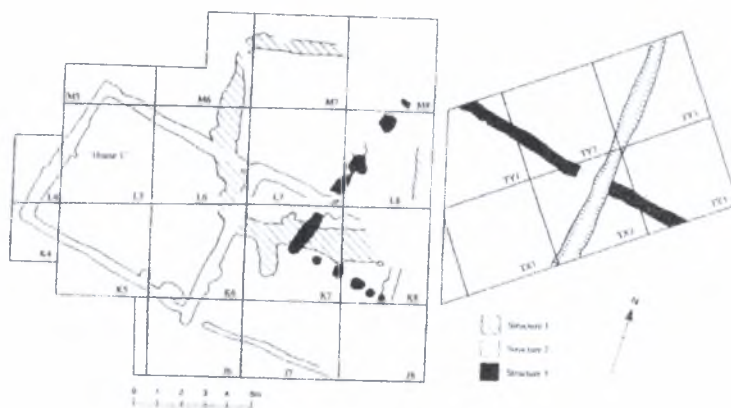
Εικόνα 65
 Νέα Νικομήδεια - Ομάδα κτιρίων 3
 (Pyke-Yiouni 1996: fig. 2.9)

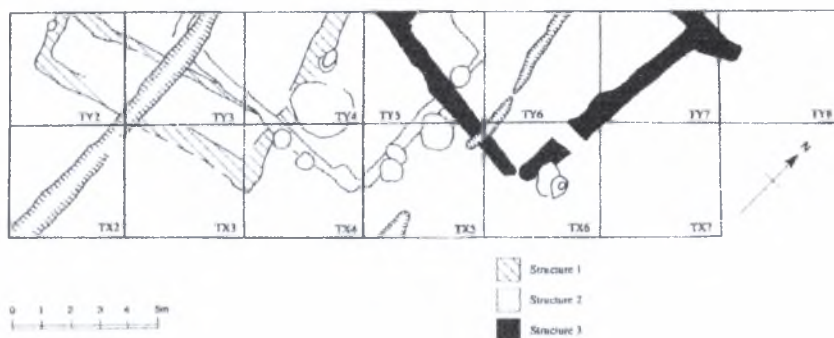
Εικόνα 66
 Νέα Νικομήδεια - Ομάδα κτιρίων 4
 (Pyke-Yiouni 1996: fig. 2.10)

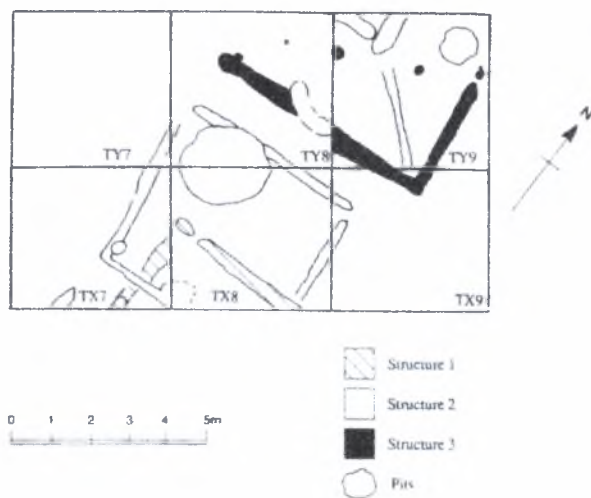
Εικόνα 67
 Νέα Νικομήδεια - Ομάδα κτιρίων 5
 (Pyke-Yiouni 1996: fig. 2.11)

Εικόνα 68
 Νέα Νικομήδεια - Ομάδα κτιρίων 6
 (Pyke-Yiouni 1996: fig. 2.12)

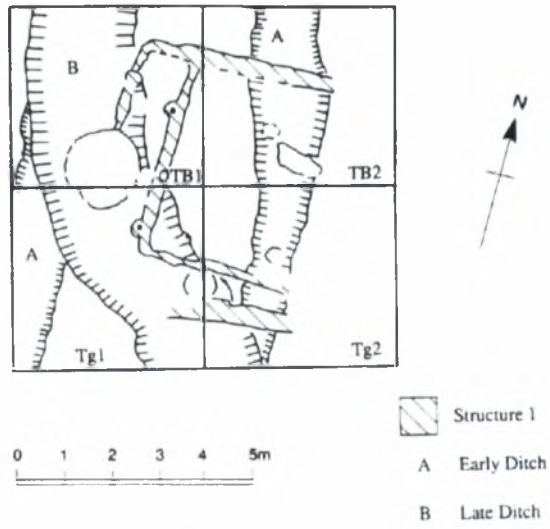

Εικόνα 69
 Νέα Νικομήδεια - Ομάδα κτιρίων 7
 (Pyke-Yiouni 1996: fig. 2.13)

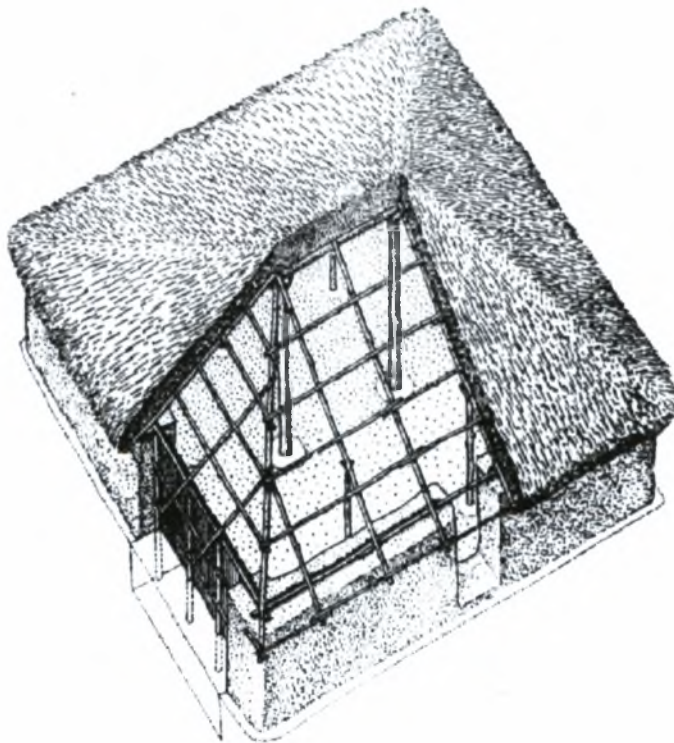

Εικόνα 70
 Νέα Νικομήδεια - Ομάδα κτιρίων 8
 (Pyke-Yiouni 1996: fig. 2.14)

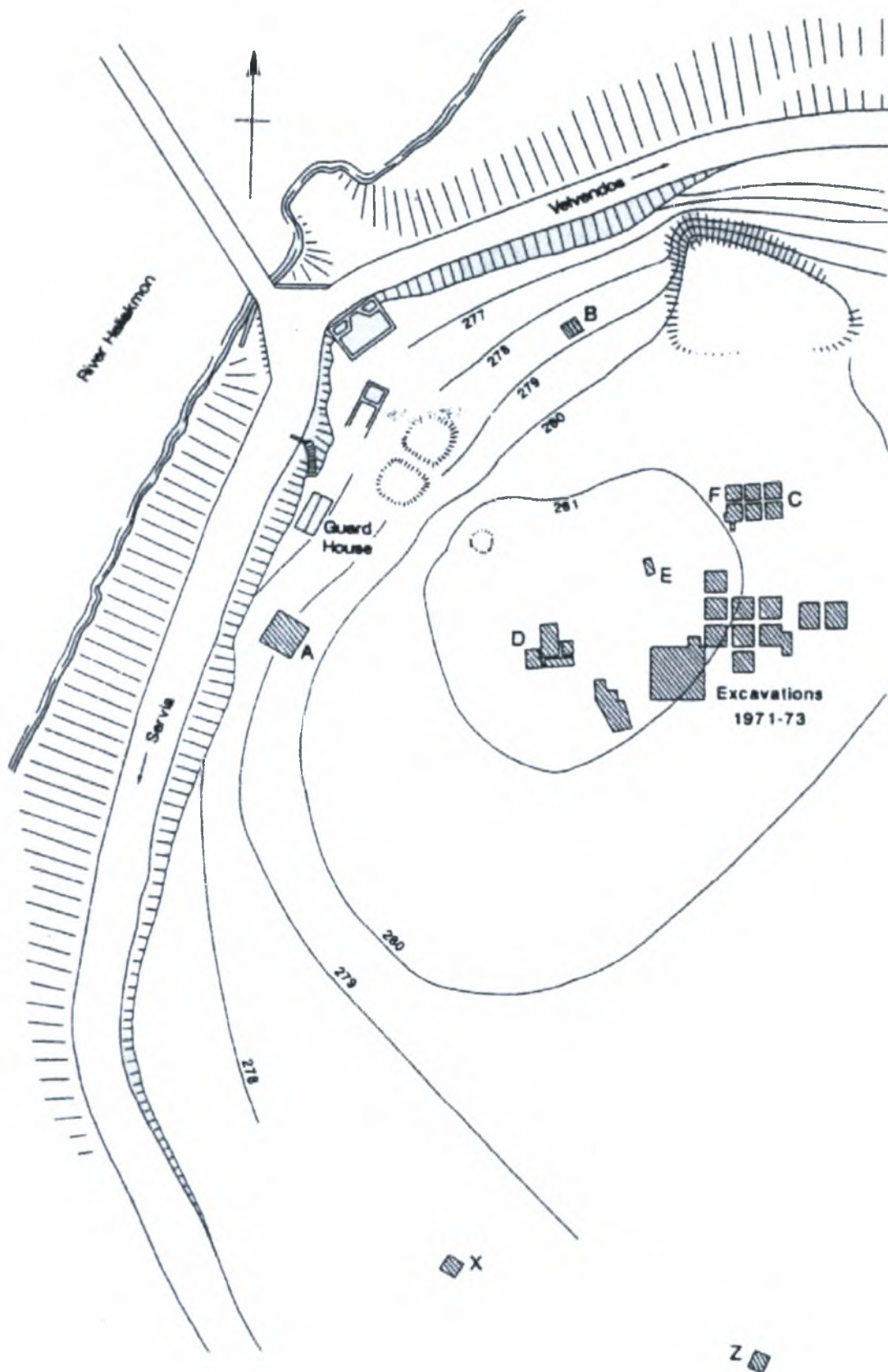

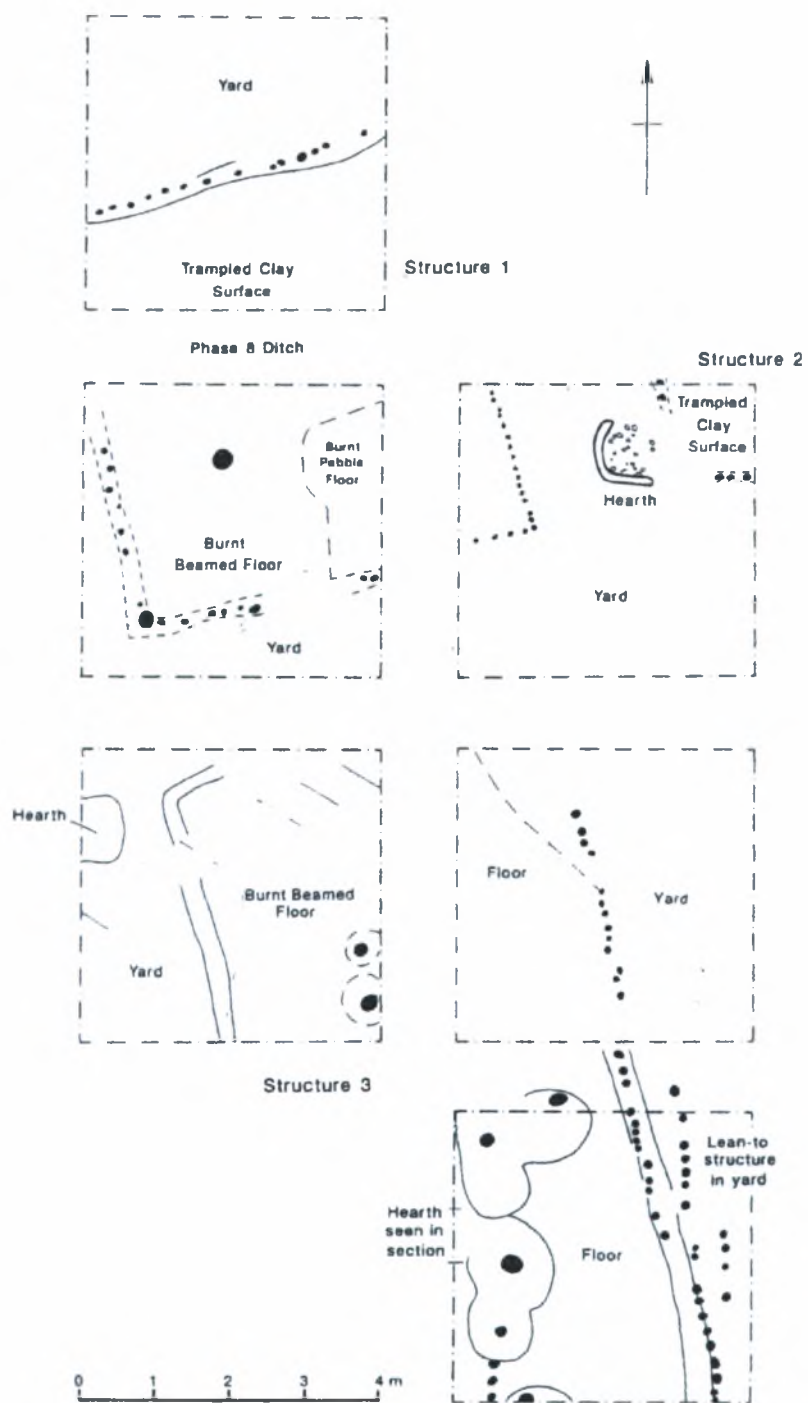
Εικόνα 71
 Νέα Νικομήδεια - Ομάδα κτιρίων 9
 (Pyke-Υίουι 1996: fig. 2.15)

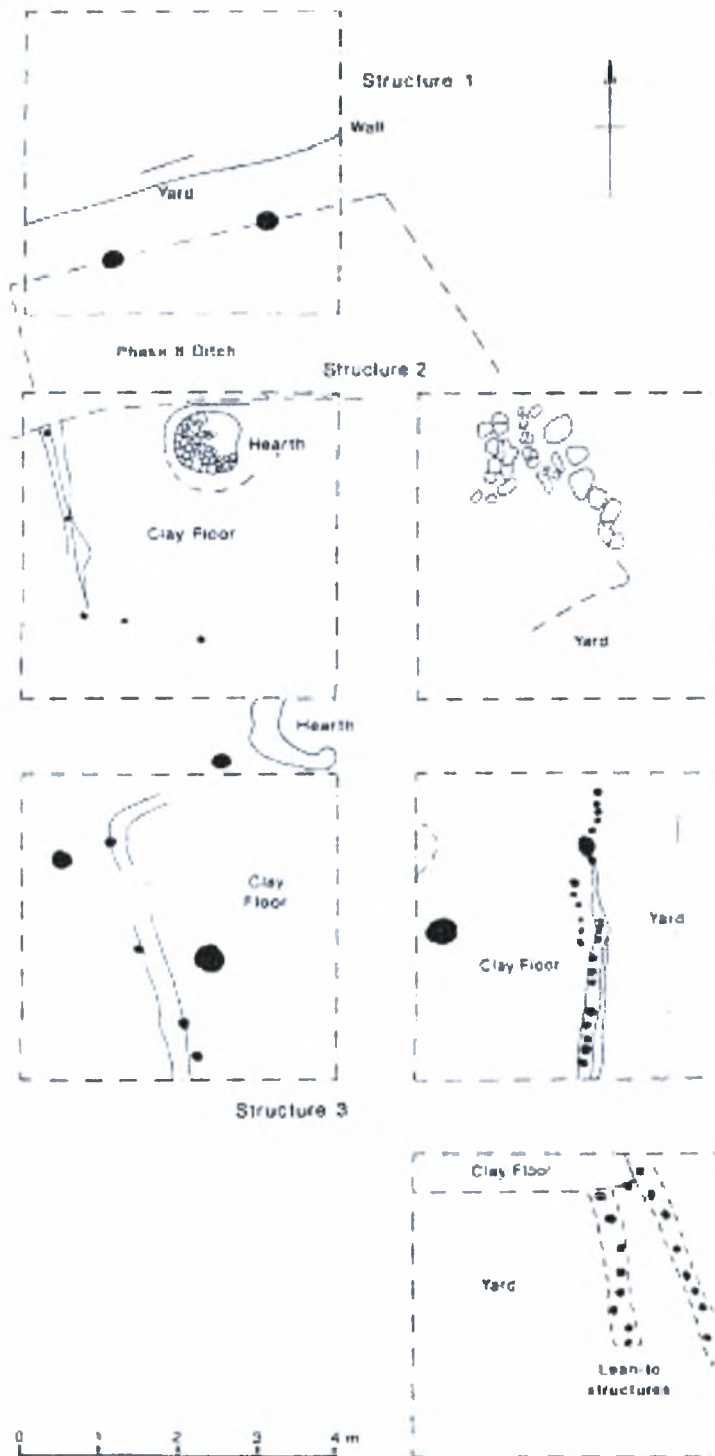
Εικόνα 72
 Νέα Νικομήδεια - Σχεδιαστική αποκατάσταση κτιρίου
 (Γραμμένος 1996: fig. 7)

Εικόνα 73
 Σέρβια - Κάτοψη ανασκαφών κατά την περίοδο 1971-1973
 (Riddley *et al.* 2000: fig. 1.2)

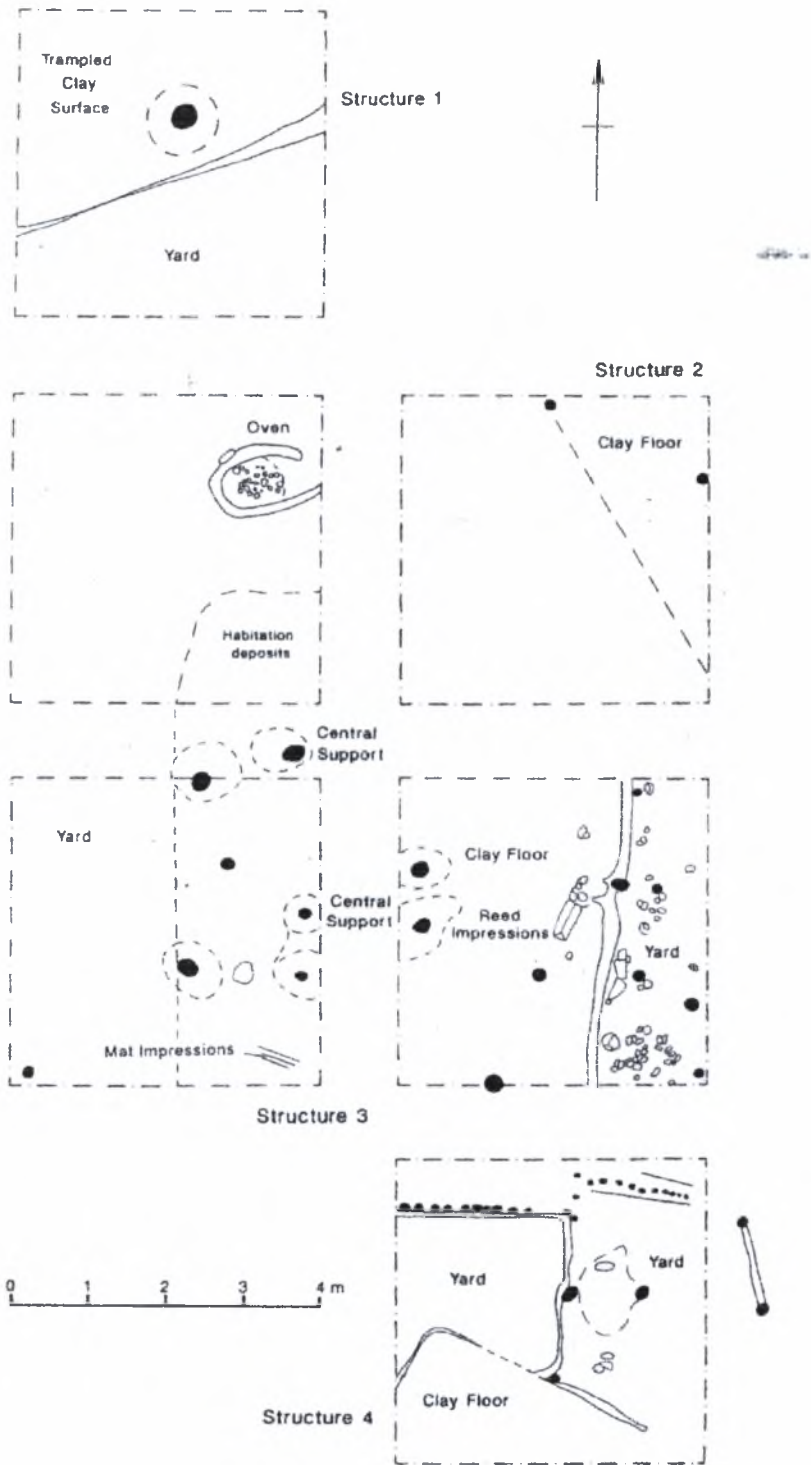

Εικόνα 74
 Σέρβια - Οικιστική φάση «I»
 (Riddley *et al.* 2000: fig. 2.1)

Εικόνα 75
 Σέρβια - Οικιστική φάση «II»
 (Riddley *et al.* 2000: fig. 1.2)

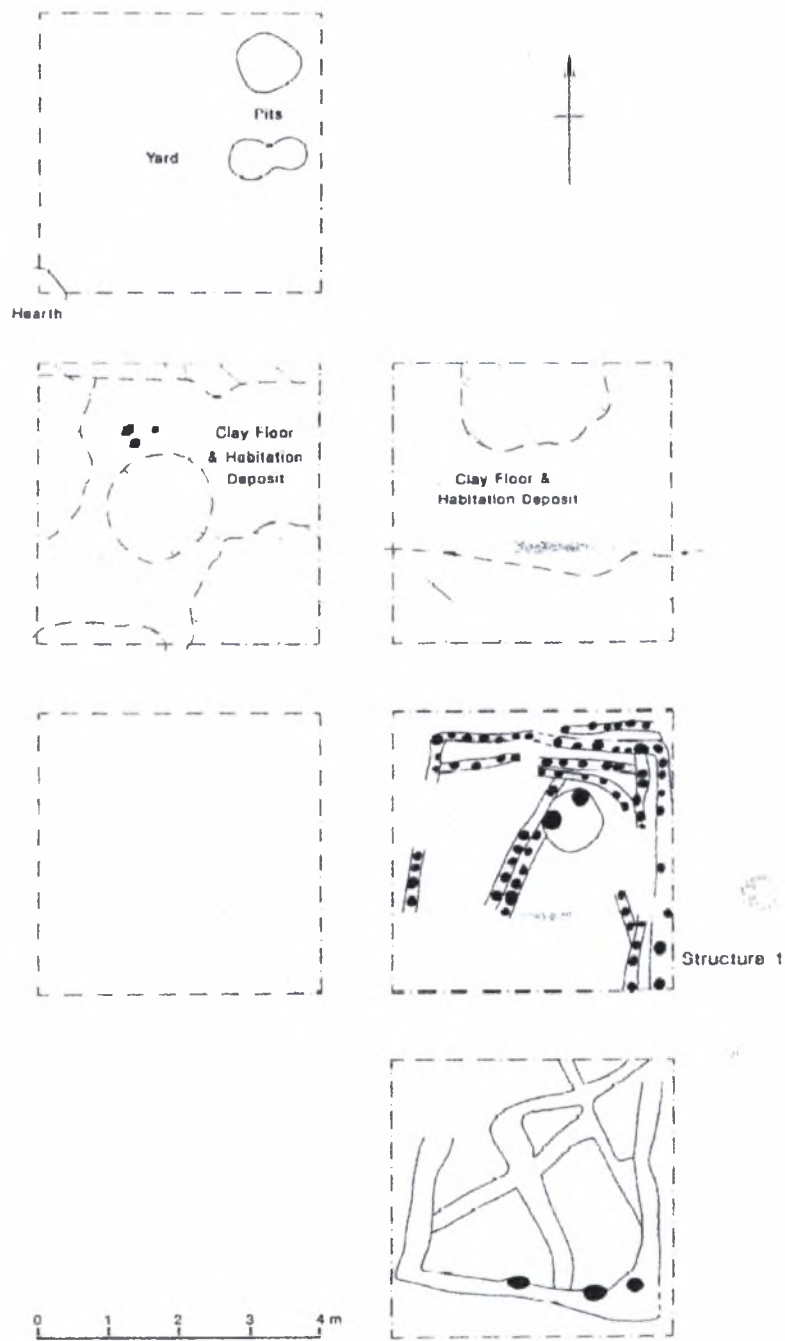

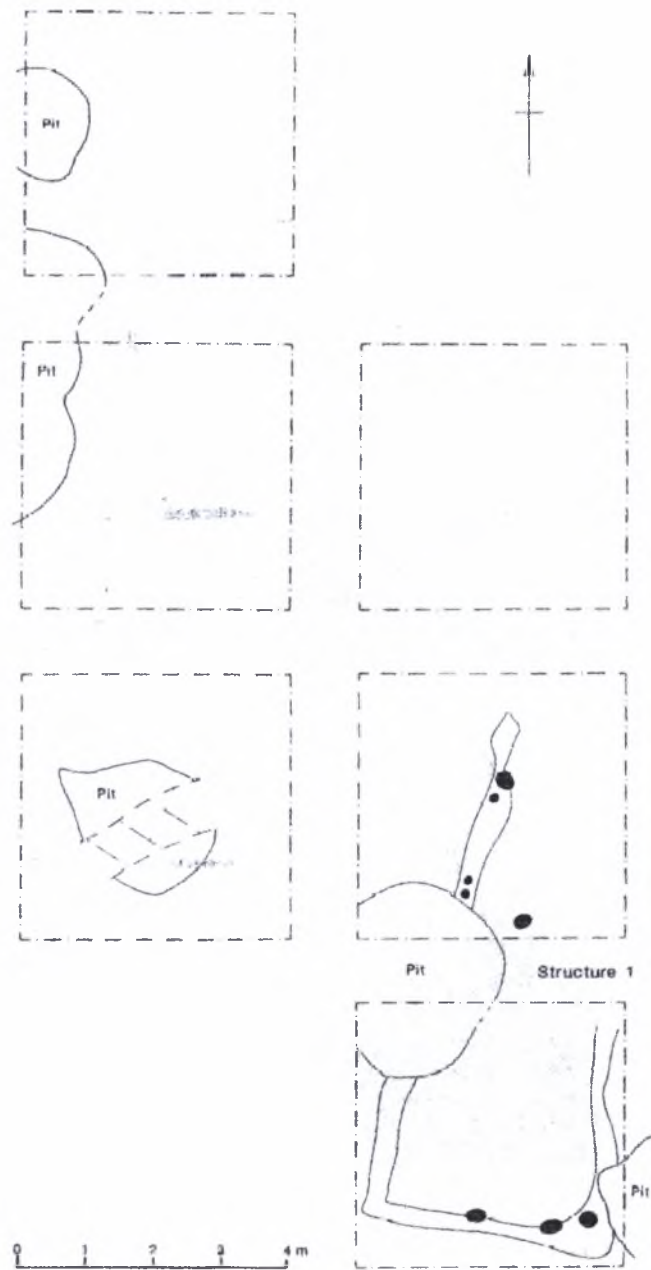
Εικόνα 76
 Σέρβια - Οικιστική φάση «III»
 (Riddley *et al.* 2000: fig. 2.3)

Εικόνα 77
 Σέρβια - Οικιστική φάση «IV»
 (Riddley *et al.* 2000: fig. 2.4)

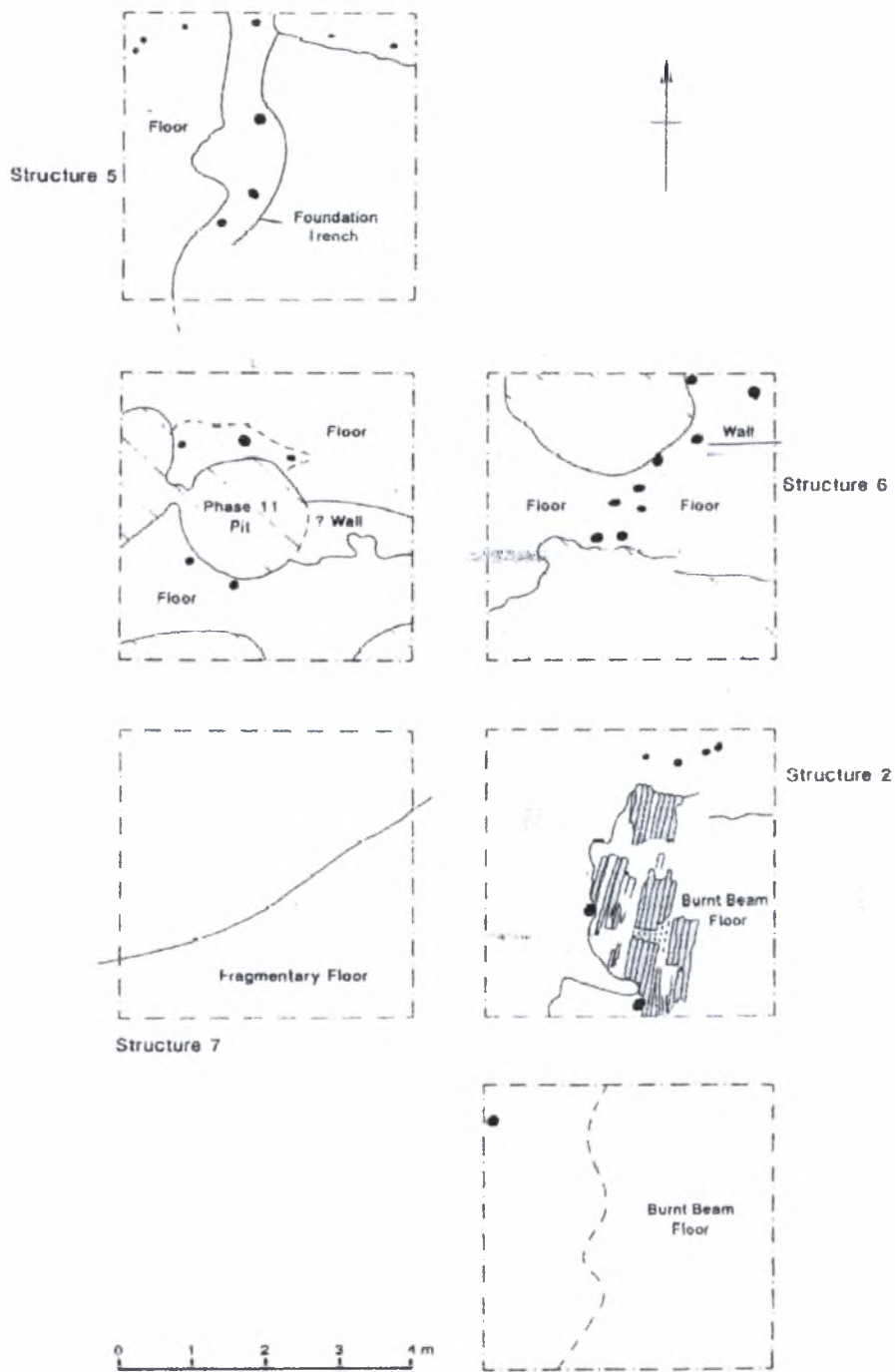

Εικόνα 78
 Σέρβια - Οικιστική φάση «V»
 (Riddley *et al.* 2000: fig. 2.7)

Εικόνα 79
 Σέρβια - Οικιστική φάση «VI»
 (Riddley *et al.* 2000: fig. 2.8)

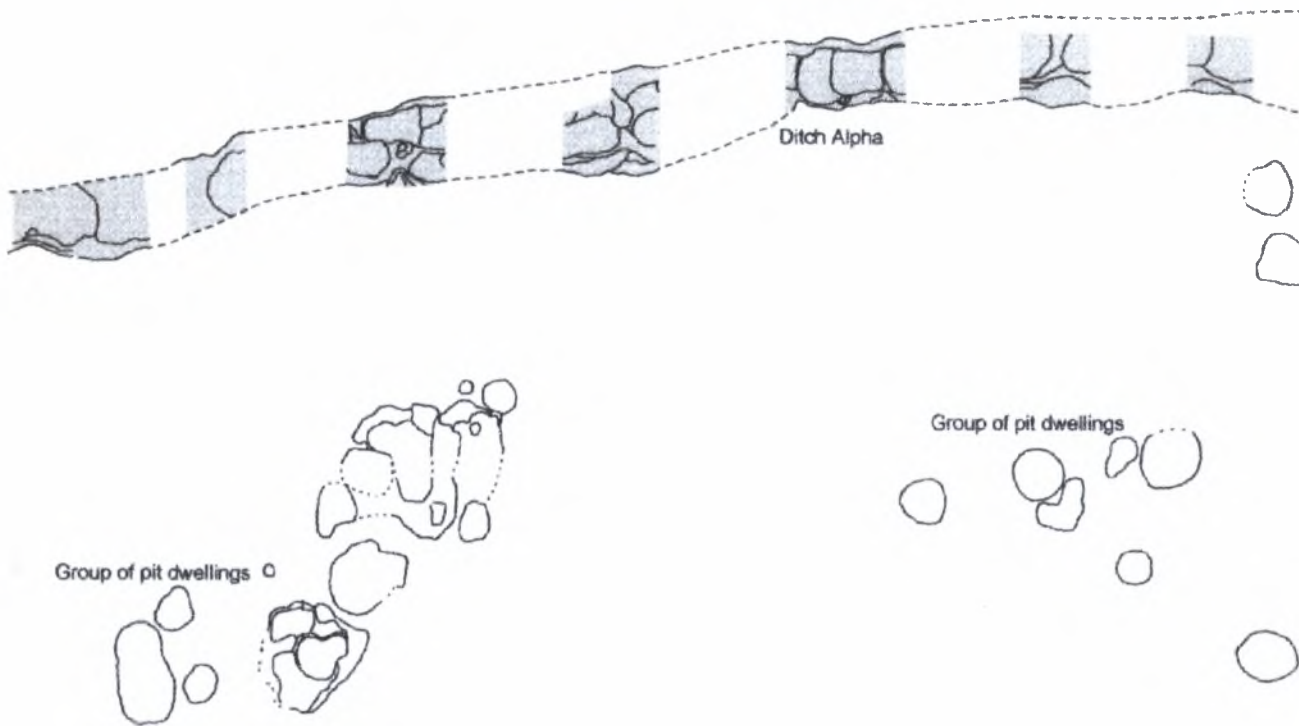

Εικόνα 80
 Σέρβια - Οικιστική φάση «VII»
 (Riddley *et al.* 2000: fig. 2.10)

Εικόνα 81
Μακρύγιαλος - Γενική άποψη της ανασκαφής
(Μπέσιος-Παππά 1998γ: εικ. 3)

Εικόνα 82
 Κάτοψη Μακρύγιαλου Ι
 (Pappa *et al.* 1999: fig. 7.4)

Εικόνα 83
 Κάτοψη Μακρύγιαλου ΙΙ
 (Pappa *et al.* 1999: fig. 7.6)

Εικόνα 84
Μακρύγιαλος II
(Μπέσιος-Παπιά 1998γ: εικ. 4)

Εικόνα 85
Ψηφιακή αναπαράσταση ημι-υπόγειου κτίσματος - Ξύλινος σκελετός
(Παππά 1997)

Εικόνα 86
Ψηφιακή αναπαράσταση ημι-υπόγειου κτίσματος - επένδυση των ξύλινων στοιχείων με πηλό
(Παππά 1997)

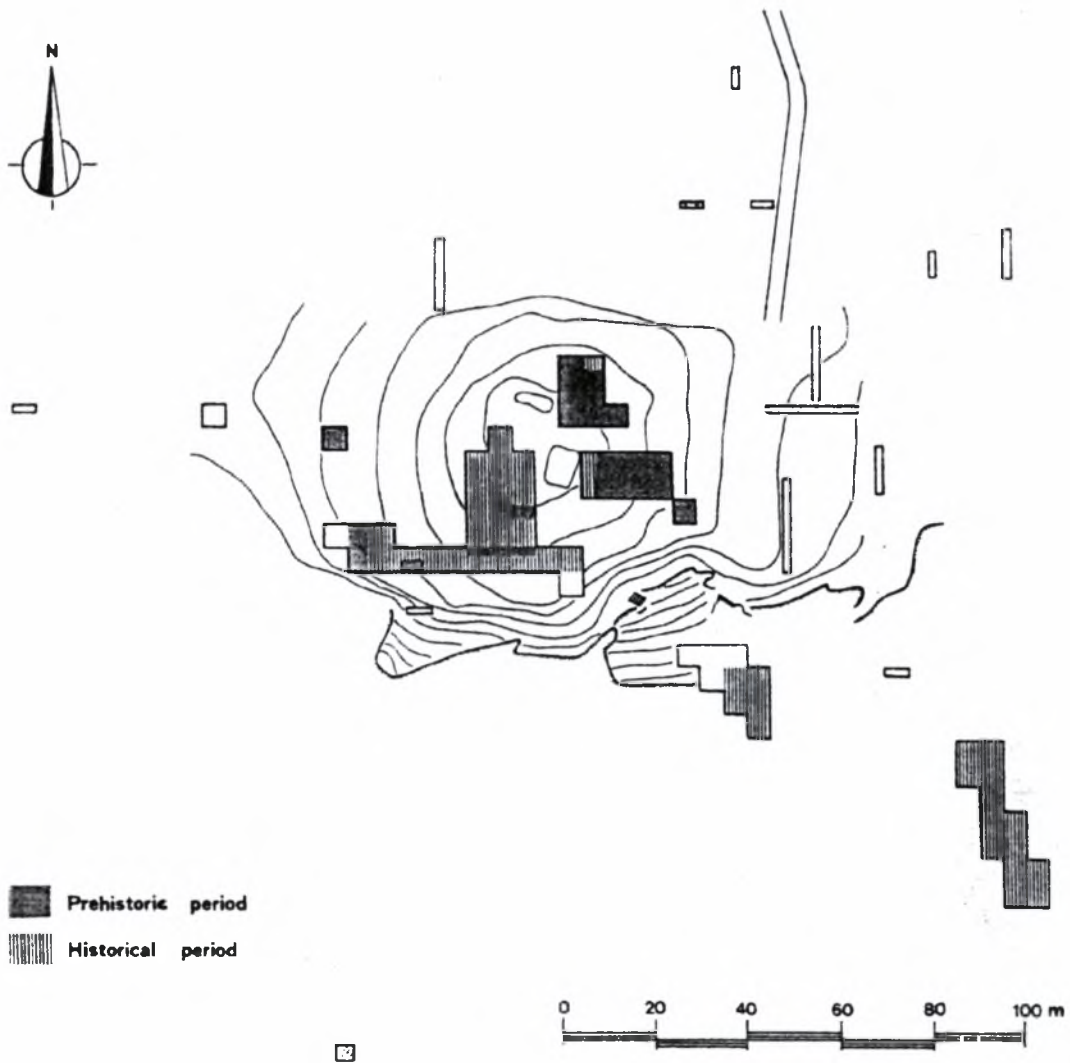

Εικόνα 87
Μακρύγιαλος I - τάφος Α
(Μπέσιος-Παππά 1998γ: εικ. 1)

Εικόνα 88
Μακρύγιαλος I - Τάφος Β
(Μπέσιος-Παππά 1998γ: εικ. 2)

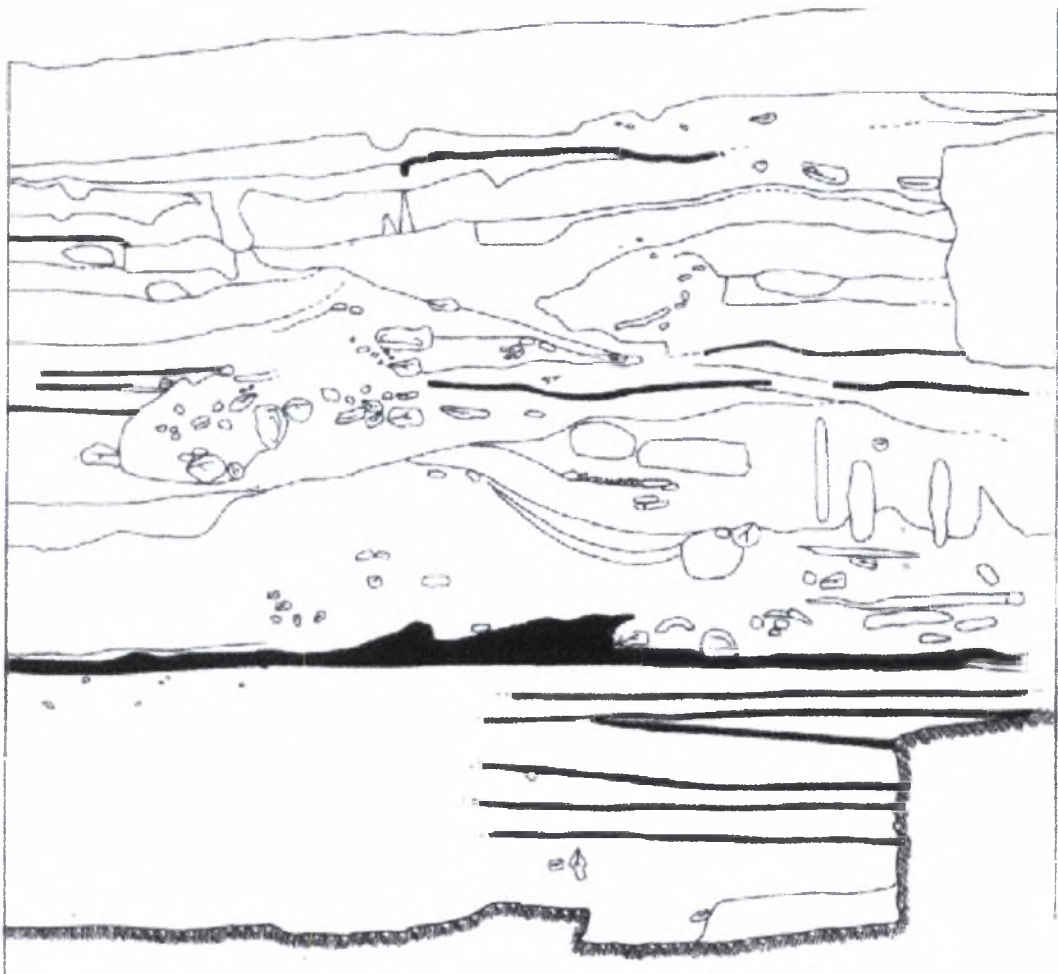

Εικόνα 89
 Μάκρη - Κάτοψη του ανασκαφικού χώρου
 (Efstratiou *et al.* 1998: fig. 4)

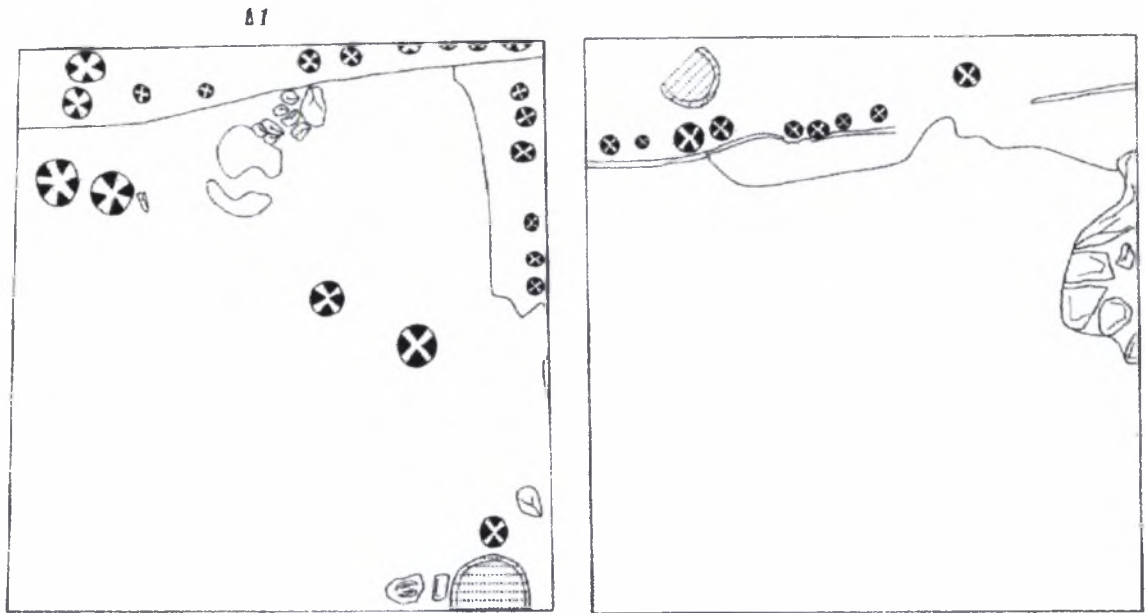

Εικόνα 90
Μάκρη - Κάτοψη του ανασκαφικού χώρου
(Efstratiou *et al.* 1998: fig. 3)

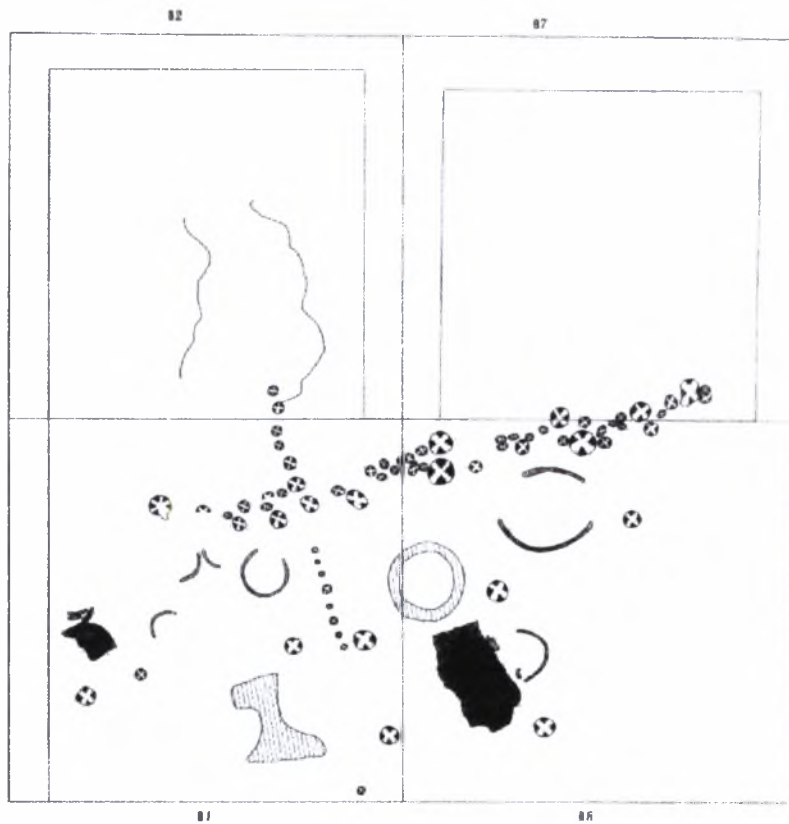

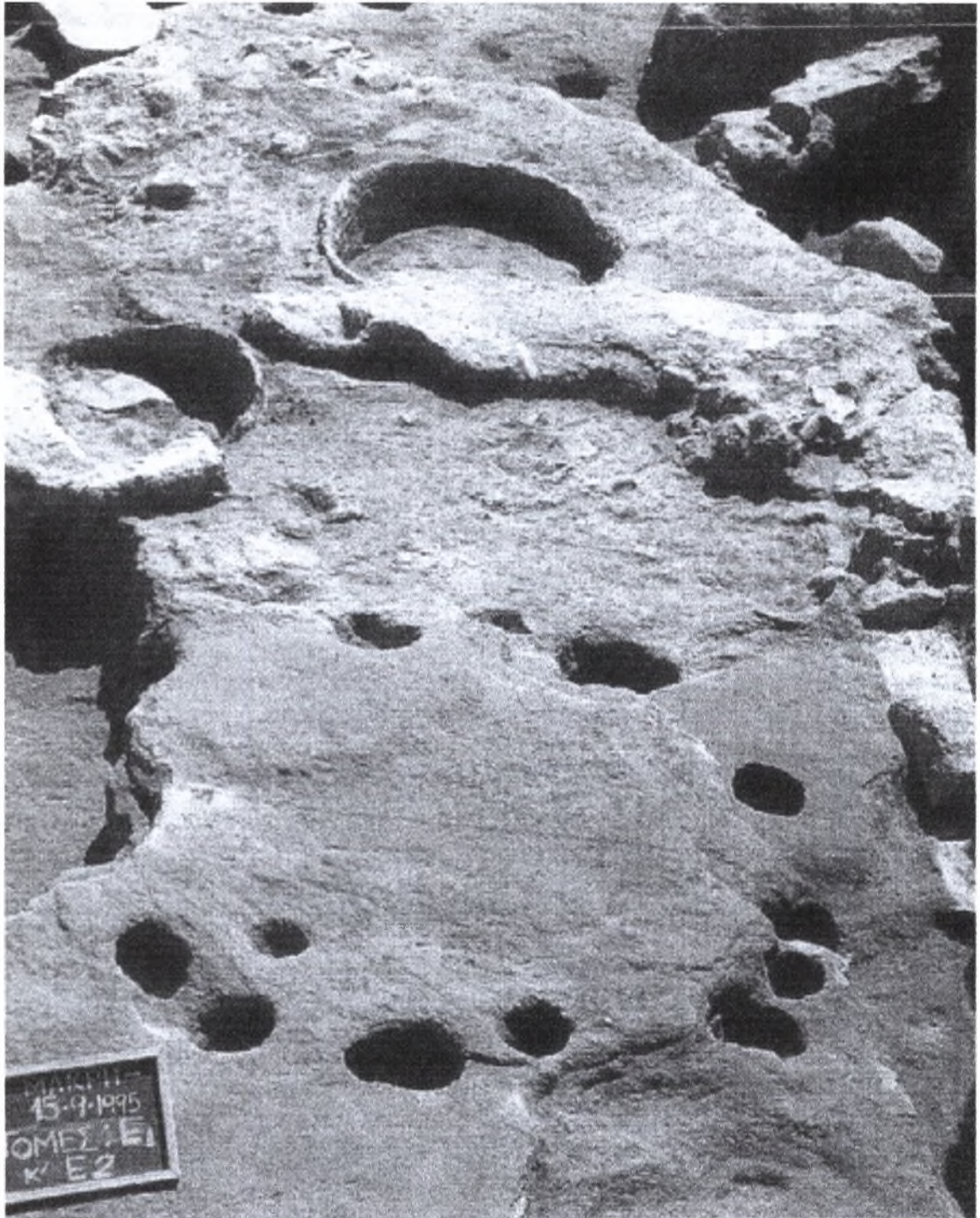
Εικόνα 91
Μάκρη - Στρωματογραφική τομή
(Ευστρατίου-Καλλιντζή 1998: σχ. 2)

Εικόνα 92
 Μάκρη - Πασσαλόπηκτα οικήματα
 (Ευστρατίου-Καλλιντζή 1998: σχ. 5)

Εικόνα 93
 Μάκρη - Αποθηκευτικοί χώροι
 (Ευστρατίου-Καλλιντζή 1998: σχ. 6)

Εικόνα 94
Μάκρη - Πασσαλόπηκτο Οίκημα
(Efstratiou *et al.* 1998: fig.1)

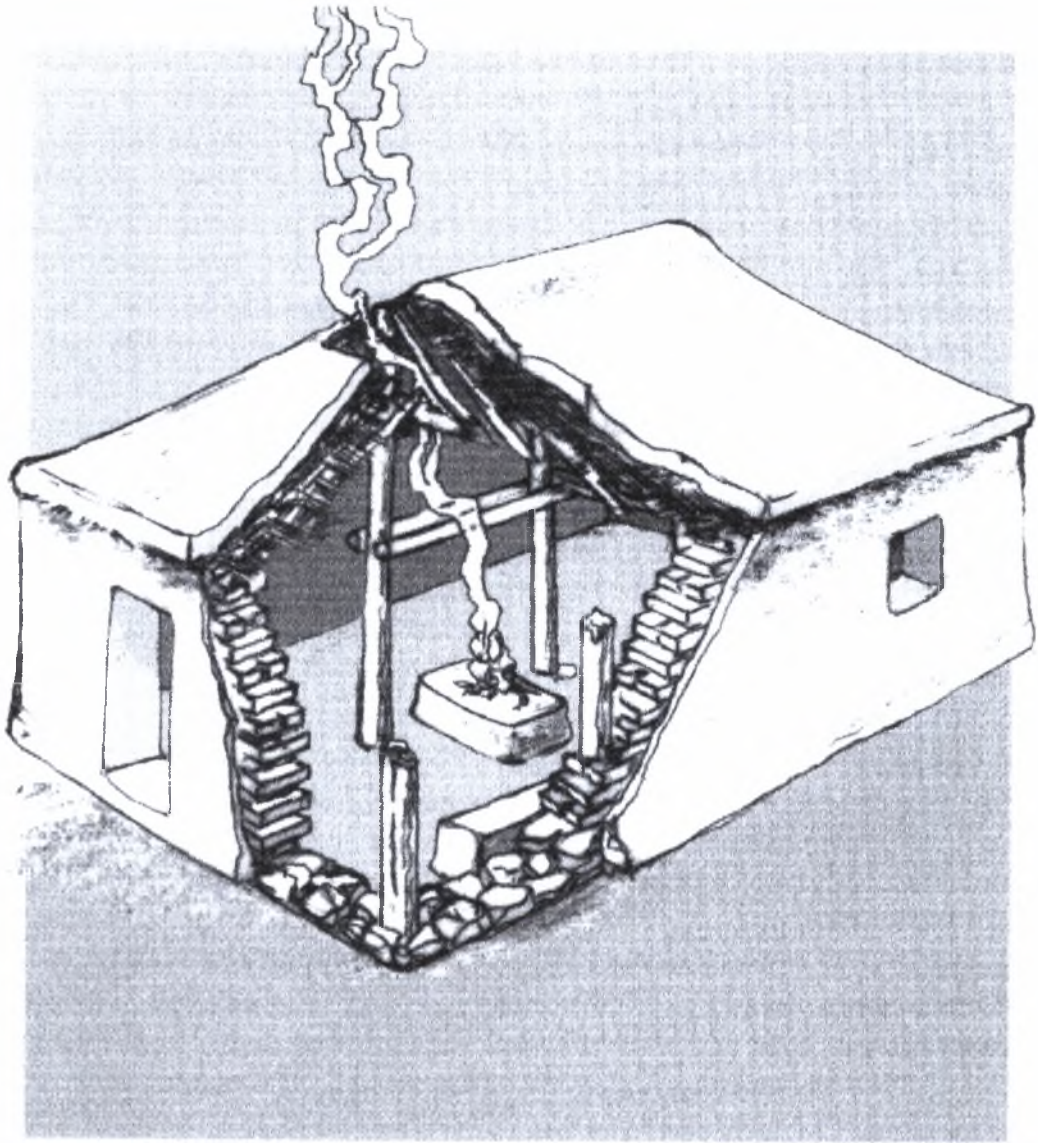

Εικόνα 95
Μάκρη - Τομέας Β
(Ευστρατίου 1993: εκ. 1)

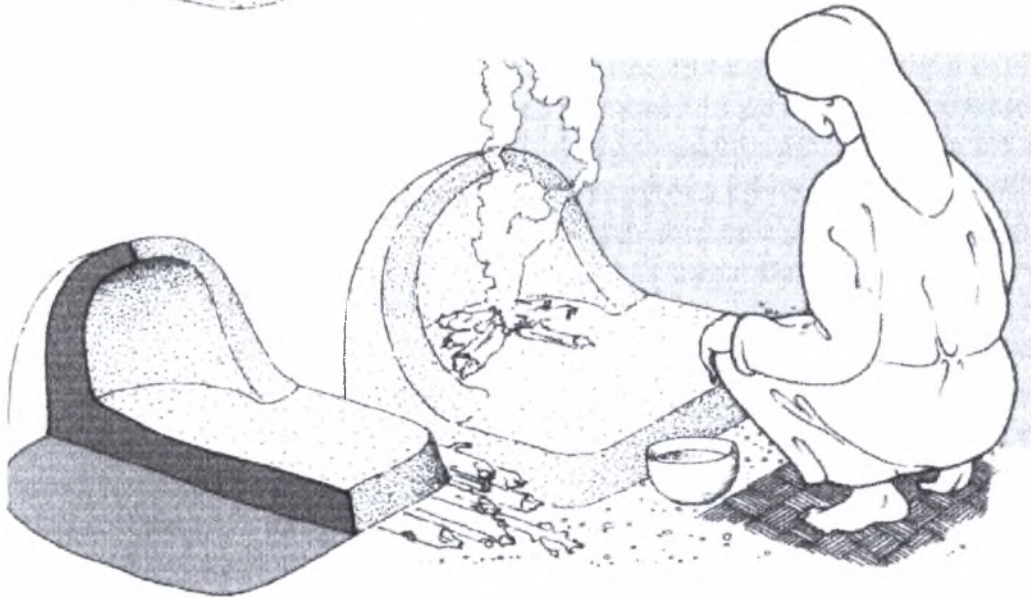
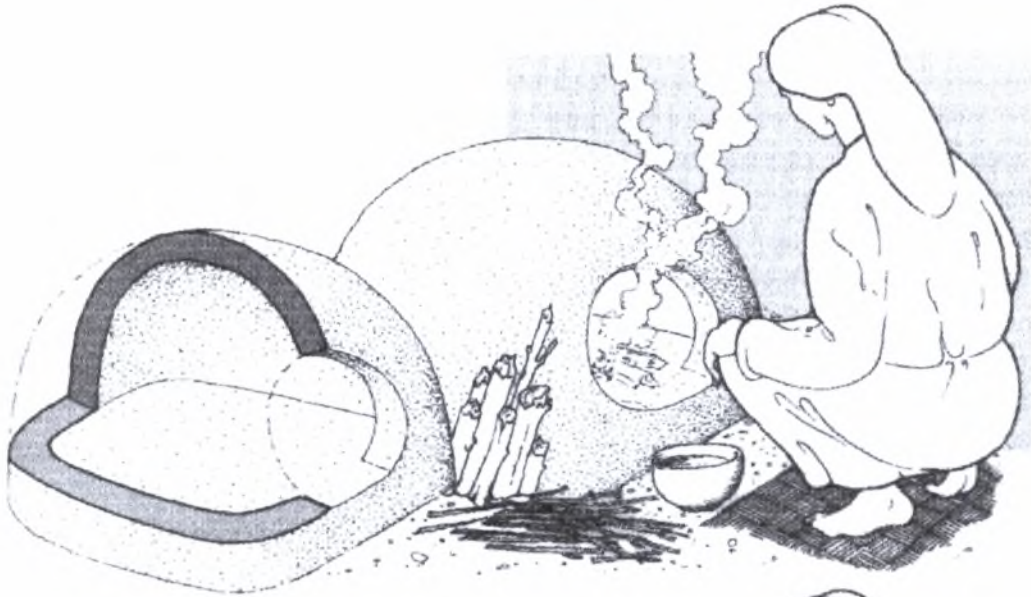

Εικόνα 96
Μάκρη - Λίθινος περίβολος
(Ευστρατίου 1992: εκ. 8)

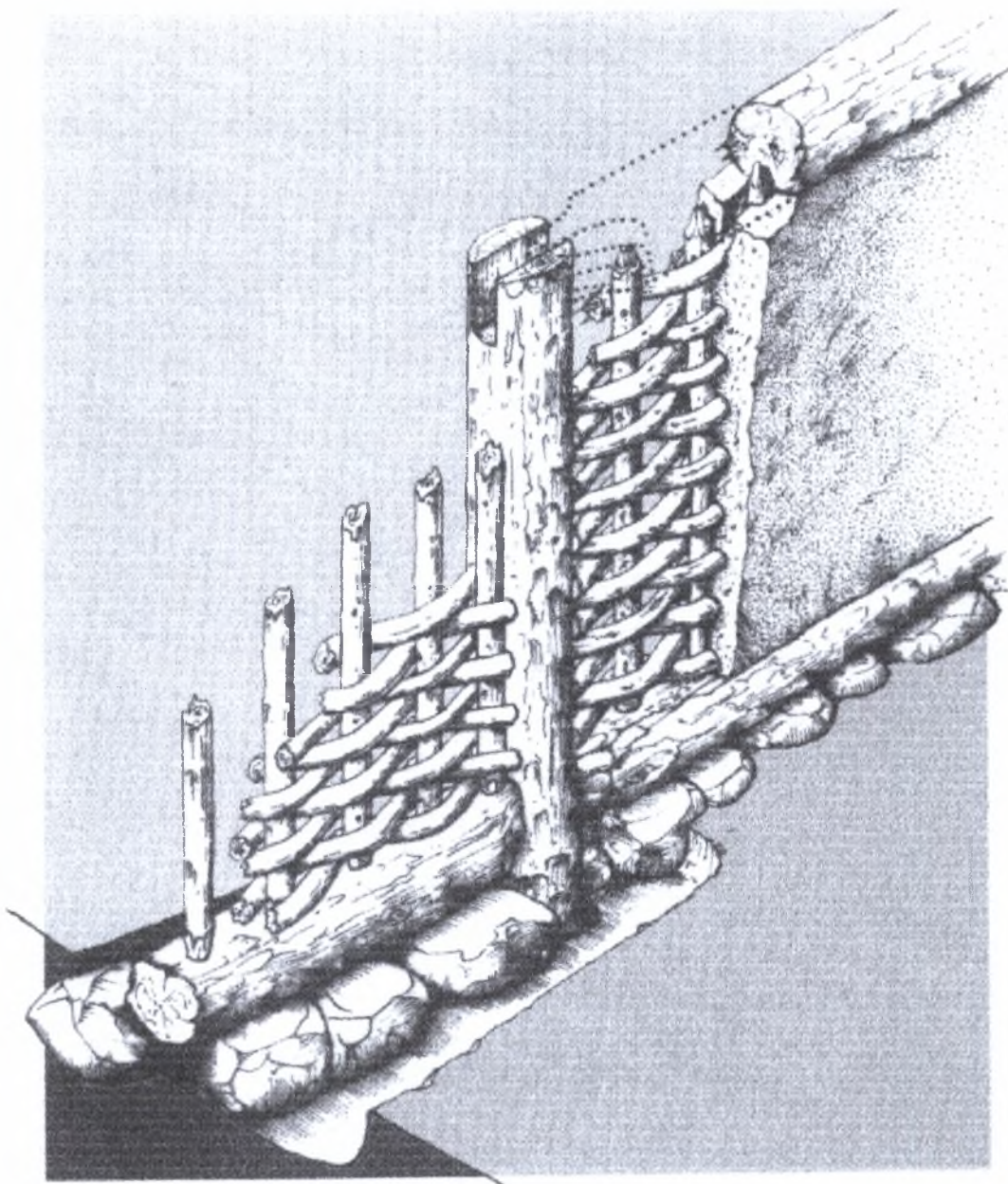

Εικόνα 97
Σχεδιαστική αποκατάσταση πλινθόκτιστου κτίσματος
(Perlès 2001: fig. 9.6)

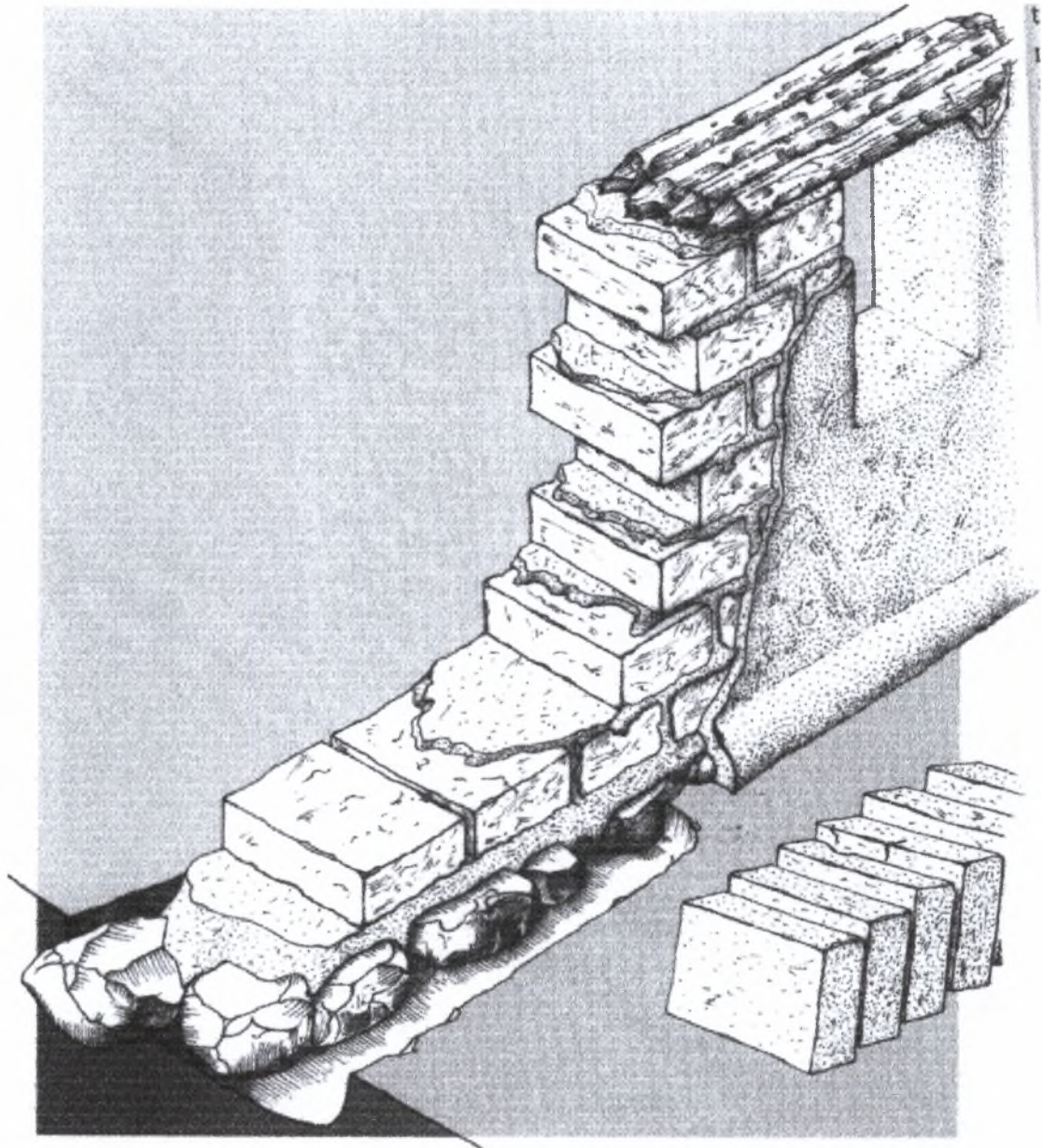

Εικόνα 98
Αποκατάσταση φούρνου
(Perlès 2001: fig. 9.7)

Εικόνα 99
Αποκατάσταση τοίχου κατασκευασμένου με την τεχνική wattle and daub
(Perlès 2001: fig. 9.4)

Εικόνα 100
Αποκατάσταση πλινθόκτιστου τοίχου
(Perlès 2001: fig. 9.5)

